

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

НЕХАЄНКО ОКСАНА ВАСИЛІВНА

УДК 316.334.3:323.1:81'42](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОЛІТИЧНА КОРЕКТНІСТЬ ЯК ПРОЦЕС:
ДИСКУРСИ ТА ПРАКТИКИ

Спеціальність 054 – Соціологія
Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. В. Нехаєнко**

Науковий керівник – **Литовченко Артем Дмитрович**, кандидат соціологічних наук,
доцент, доцент кафедри політичної соціології

Харків – 2023

АНОТАЦІЯ

Нехаєнко О. В. Політична коректність як процес: дискурси та практики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – соціологія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2023.

Дисертацію присвячено дослідженню політичної коректності як процесу, що функціонує в якості одного із регуляторів взаємодії у сучасному суспільстві. Здійснення соціологічного аналізу політичної коректності надає розуміння того, яку роль відіграє політична коректність сьогодні у формуванні, підтримці, відтворенні та розвитку ліберально-демократичного суспільного ладу й відповідного соціального порядку. В роботі актуалізовано необхідність введення політичної коректності до проблемного поля соціологічного аналізу, тоді як зараз вона досліджується переважно культурологією та мовознавством. З іншого боку, акцентовано потребу соціологічного аналізу можливих інструментів та механізмів, що використовуються політичною коректністю: доведено, що політично коректні лексика і конструкції характеризуються наявністю прихованого змісту (який реалізується через вживання евфемітивних зворотів), та націлені на вирішення суспільних протиріч, проте в окремих випадках можуть діяти зворотнім чином та загострювати наявні розколи. Виходячи з зазначеного, сформульовано проблемну ситуацію, *онтологічний* аспект якої полягає у виробленні в межах політичної коректності примусових (нормативних) поведінкових установок, що складаються впродовж відносно короткого проміжку часу, а сама політична коректність виступає інструментом, який стрімко і, головне, неявно переформатує суспільства. *Гносеологічний* аспект проблеми втілено на двох рівнях: по-перше, у відсутності соціологічного знання про характер впливу політичної коректності на суспільну свідомість та, по-друге, у відсутності як категоріального, так і дослідницького (емпіричного) соціологічного апарату вивчення і розуміння політичної коректності як процесу, що конструює соціальний простір у дискурсивній та ідеологічній площині. З огляду на те, що політична коректність

впливає на соціальні стосунки між групами, на взаємодію більшості суспільства та меншин, на протікання соціально-політичних процесів, потреба у такому апараті визначена як дуже гостра.

В першому розділі розглянуто теоретико-методологічні засади вивчення політичної коректності, узагальнено та реінтерпретовано різні за своїми вихідними позиціями підходи до її аналізу. На їхній основі сформульовано робоче визначення. Здійснено огляд історичного розвитку політичної коректності не просто як мовного, а як соціального феномену. Почергово розкрито лінгводискурсивний та культурно-поведінковий аспекти політичної коректності. В результаті обґрунтовано необхідність розгляду політичної коректності в контексті ідеологічного виробництва. Продемонстровано, що політична коректність займає особливе місце в макроідеологічному виробництві: вона не є ані ідеологією, ані окремим її елементом; пропонується розгляд політичної коректності як ерзац-ідеології - ідеологічного механізму, що має латентно впливати на суспільство; префікс «ерзац-» демонструє несамостійність політичної коректності, недорозвиненість системи санкцій та механізму інтерналізації політкоректних установок.

В другому розділі розглянуто становлення і розвиток історичної соціології, її методологічні можливості у вивченні політичної коректності. Деталізовано теоретичний базис підходу історичної соціології, в тому числі і вітчизняні напрацювання з цього приводу. Зазначено, що історична соціологія надає можливість розгляду політичної коректності крізь призму застосування концепту модернізації до розвитку ідеології лібералізму. В подальшому детально розкрито концепт винайденої традиції Гобсбаума-Рейнджера. Політична коректність, як винайдена традиція, поєднує в собі три основні риси. Вона: *по-перше*, формує спільноти на основі спільних ідентичностей, цінностей та інтересів, які вимагають відповідного ставлення та визнання від інших груп, що в першу чергу реалізується через мовні практики; *по-друге*, впливає на формування та функціонування політичних інституцій, правових норм, медійних дискурсів та громадської думки, встановлюючи певні рамки та обмеження для висловлювання та дії; *по-третє*, виховує індивідів, навчаючи їх

правилам та стандартам політично коректної мови, поведінки та спілкування, а також санкціонує тих, хто порушує ці правила.

Підкреслено, що політична коректність не є статичною або однорідною, а змінюється в залежності від історичних та суспільних контекстів, в яких вона функціонує, що актуалізує необхідність застосування історичного підходу. Доведено тезу про те, що політична коректність габітуалізується: вона виходить далеко за рамки лексичних норм і поступово перетворюється на ерзац-ідеологію. Для вивчення генези та поточного стану політичної коректності пропонується використання методології процесуальної соціології у варіанті Н. Еліаса, яка надає можливості вирішити ряд таких завдань: *по-перше*, простеження динаміки політичної коректності як соціального процесу; *по-друге*, позбавлення від існуючого стереотипно-оціночного «шлейфу» поняття політичної коректності; *по-третє*, здійснити синтез мікро- та макрорівнів дослідження, що реалізується через введення поняття фігурації. Оскільки фігурація складається з двох рівнів: макрорівень, тобто правила в суспільстві, і мікрорівень, тобто індивідуальне в поведінці людей, вирішується проблема загрози можливого ухилу в бік психологізму при вивченні установок політичної коректності.

Політична коректність має яскраво виражений нормативний характер і включає комплекс заборон і приписів, у тому числі мовних кодексів; тому для переходу на емпіричний рівень авторкою застосовується поняття соціальної установки, через дослідження якої можна сформулювати уявлення щодо інтерналізованості політичної коректності на різних етапах. Стан інтерналізованості слід розглядати як індикатор суспільної зміни. Аналіз нормативної системи, що може реалізовуватися через вивчення установок, дозволяє зробити висновки відносно впливовості політичної коректності на індивідуальну та суспільну свідомість.

Спираючись на результати, отримані в попередніх розділах, третій розділ представлено у двох окремих блоках, в яких здійснено: 1) аналіз інтерналізації установок політичної коректності за використання кейс-нарративного методу та дискурс-аналізу; 2) дослідження сприйняття політичної коректності саме в українському суспільстві: оскільки Україна нині знаходиться на шляху

євроінтеграції, існує необхідність сприйняття та культивування європейських цінностей, однією з яких і є політична коректність. Для реалізації цього блоку застосовується експертне інтерв'ю та фокусоване групове дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою у вітчизняній соціології науковою працею, де здійснено теоретичне узагальнення підходів до вивчення політичної коректності в соціології та розв'язано важливе наукове завдання: дослідження проявів політичної коректності в українському суспільстві. Новизну результатів конкретизовано в таких положеннях:

вперше:

– концептуалізовано політичну коректність як соціальний процес. Політична коректність визначається як дискурсивний культурно-поведінковий процес поширення ідеологічної і нормативної установки на подолання соціальних конфліктів і протиріч через обрання специфічних мовних засобів різного рівня. Вперше у вітчизняній соціології політичну коректність системно розглянуто як цілісний соціальний процес: сутність, технологічні аспекти та форми прояву в таких соціальних інститутах, як культура, освіта та політика;

– визначено роль та місце політичної коректності у процесі макроідеологічного виробництва: політична коректність формує загальносоціальні моделі та патерни поведінки через визначення і припис універсальних дискурсивних стандартів і поведінкових принципів. Доведено, що політична коректність впроваджує жорсткий контроль дотримання встановлених норм через накладення соціальних та адміністративних санкцій; поширює ідеологічну установку не лише на індивідуальний, але й на макрорівень соціальної свідомості;

– впроваджено комбінований методичний підхід соціологічного дослідження політичної коректності, що поєднує концепцію фігурації Н. Еліаса та концепцію «винайдених традицій» Гобсбаума-Рейнджера із критичним дискурсивним та кейс-нарративним аналізом: цим забезпечено синтез мікро- і макрорівнів дослідження генези та поточного стану політичної коректності; за доповнення підходу ідеями П. Бурдьє схарактеризовано політичну коректність як

результат взаємодії об'єктивних структур соціального простору і суб'єктивних диспозицій агентів, які діють у культурному та політичному полях;

– схарактеризовано інтерналізацію політично коректних установок та перспективи розповсюдження політичної коректності в українському суспільстві: на основі даних, отриманих в ході емпіричного дослідження, з'ясовано, що політична коректність сприймається як зовнішня директивна норма, що діє в першу чергу у професійних комунікаціях. У сприйнятті українців вона не є органічною вітчизняним соціокультурним стандартам, пов'язується із зовнішніми тенденціями лібералізації суспільних відносин, глобалізацією та євроінтеграцією;

удосконалено та уточнено:

– підходи до аналізу політичної коректності: узагальнено та реінтерпретовано ряд міждисциплінарних авторських напрацювань, зокрема, А.Блума, Д. Д'Соузи, Д.Лео, Д.Равич, Д.Тейлора, С.Уолкера, П. Лойєра, Р. Спарроу, К. Хейлі, Т. Гаргано. Зазначені автори розглядали політичну коректність здебільшого як статичний лінгвістичний феномен; в роботі їхні підходи осмислені в соціологічному ключі та доповнені процесуальним аспектом;

– уявлення про генезу політичної коректності: за використання підходу історичної соціології схарактеризовано становлення політичної коректності як мовного явища в американському суспільстві; подальшу трансформацію на дискурс офіційної комунікації, і поточний стан – соціальної норми. Виявлено, що сьогодні політична коректність набуває інституційного характеру, який закріплюється низкою документів – мовні кодекси, гайди з комунікації для посадових осіб, словники-тutorіали для журналістів. Виявлено, що процес політичної коректності додатково пов'язаний з авторитаризмом, примусом і цензурою, що є антитезою до декларованих нею принципів;

– розуміння аспектів ідеологічного впливу політичної коректності: з'ясовано, що політична коректність використовує ті ж самі інструменти соціального впливу, що і ідеологія, але на відміну від останньої не пропонує повноцінного уявлення про цільовий соціально-політичний порядок та засоби його досягнення, а

спрямована (спочатку виключно) лише на подолання потенційно дискримінаційних аспектів. Схарактеризовано політичну коректність як ерзац-ідеологію, тобто таку, що має недорозвинені систему санкцій та механізм забезпечення інтерналізації установок. Водночас політична коректність є більшою за простий набір інструментів ідеологічного впливу: ідеологічні і ціннісно-нормативні установки політичної коректності позиціонуються як достатні для досягнення цільового соціально-політичного порядку, що й формує уявлення про неї як окрему ідеологію;

дістали подальшого розвитку:

– концепт «винайдення традиції»: його переглянуто із фокусом на мовну та процесуальну складову досліджуваних об'єктів. В межах підходу Гобсбаума-Рейнджера розкривається: зміна мови та риторики в процесі політичної коректності, що визначається як створення нової лінгвістичної традиції; зміна історичних норм і символів, що передбачає ревізію тих, які пов'язані з дискримінацією, пригніченням і нерівністю; переформатування старих, або створення нових ритуалів та звичаїв шляхом формування нових ритуалів, звичаїв та свят, що відображають інклюзивні цінності; зміна сприйняття культурної ідентичності: у способі представлення та розуміння різних соціальних груп та ідентичностей підкреслюється прагнення до рівності, що можна вважати зміною традиції репрезентації певних культур або груп людей;

– концепція «фігурації»: доповнено розглядом механізму переходу від однієї ланки фігурації до іншої через залучення поняття інтерналізації; таким чином, розвиток політичної коректності можна представити наступним ланцюжком мова-дискурс-ерзац-ідеологія;

– методологічний підхід критичного дискурс-аналізу: запропоновано модифіковане поєднання підходів Н. Феркло та Р. Водак, яке дозволяє аналізувати подвійність взаємозв'язків мовної та мовленнєвої діяльності, з одного боку, та соціальної дійсності, з іншого, не зводячи функції мови до однобічного відображення соціального; це розширює аналітичний потенціал дослідження.

Ключові слова: глобалізація, дискурс-аналіз, ідентичності, ідеологія, історична соціологія, масова культура, модернізація, символічне насильство, солідарність, соціальна згуртованість, соціальний порядок, рефлексивна соціологія, ціннісно-нормативні установки, фігурація, політична коректність.

ABSTRACT

Nekhaienko O. V. Political Correctness as a Process: Discourses and Practices.

Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in Sociology, Speciality 054 - Sociology - V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2023.

The thesis is devoted to the study of political correctness as a process that functions as one of the regulators of interaction in modern society. Carrying out a deep sociological analysis of political correctness forms an understanding of what role political correctness plays today in the formation, support, reproduction and development of the liberal-democratic social order and the corresponding social order.

The work actualizes the need to introduce political correctness into the problematic field of sociological analysis, while now it is studied mainly by cultural studies and linguistics. On the other hand, the need for a sociological analysis of possible tools and mechanisms used by political correctness is emphasized: it is proven that politically correct vocabulary and constructions are characterized by the presence of a hidden meaning (which is realized through the use of euphemistic expressions) and are aimed at solving social contradictions, but in some cases can backfire and exacerbate existing divisions. Based on the above, a problematic situation is formulated, the ontological aspect of which consists in the development within the limits of political correctness of forced (normative) behavioral attitudes that are formed over a relatively short period of time, and political correctness itself acts as a tool that rapidly and, most importantly, implicitly reformats societies. The epistemological aspect of the problem is embodied on two levels: firstly, in the absence of sociological knowledge about the nature of the influence of political correctness on public consciousness and, secondly, in the absence of both categorical and research (empirical) sociological apparatus for the study and understanding of political correctness as a process,

which constructs social space in the discursive and ideological plane. Given the fact that political correctness affects social relations between groups, the interaction of the majority of society and minorities, and the flow of socio-political processes, the need for such an apparatus is defined as very acute.

The first chapter examines the theoretical and methodological foundations of the study of political correctness, summarizes and reinterprets different approaches to its analysis based on their initial positions. Based on them, a working definition was formulated. An overview of the historical development of political correctness, not just as a language, but as a social phenomenon, was carried out. Linguistic and behavioral aspects of political correctness are revealed in turn. As a result, the need to consider political correctness in the context of ideological production is substantiated. It has been demonstrated that political correctness occupies a special place in macro-ideological production: it is neither an ideology nor a separate element of it; it is proposed to consider political correctness as an ersatz ideology - and ideological mechanism that should have a latent influence on society; the prefix "ersatz-" demonstrates the lack of independence of political correctness, which is manifested in the underdeveloped system of sanctions and the mechanism of internalization of politically correct attitudes. Political correctness appears here as a socio-cultural process that claims to be ideological and requires historical justification and analysis.

The second chapter examines the formation and development of historical sociology, its methodological possibilities in the study of political correctness. The theoretical basis of the approach of historical sociology is detailed, including domestic developments in this regard. It is noted that historical sociology provides an opportunity to consider political correctness through the prism of applying the concept of modernization to the development of the ideology of liberalism. Later, the concept of Hobsbawm-Ranger's invented tradition is revealed in detail. Political correctness, as an invented tradition, combines three main features: 1) it forms communities based on common identities, values and interests, which require appropriate treatment and recognition from other groups, which is primarily realized through language practices; 2) it affects the formation and functioning of political

institutions, legal norms, media discourses and public opinion, establishing certain frameworks and limitations for speech and action; 3) educates individuals by teaching them the rules and standards of politically correct language, behavior, and communication, and sanctions those who violate these rules.

It is emphasized that political correctness is not static or homogeneous, but changes depending on the historical and social contexts in which it functions, which actualizes the need to apply a historical approach. The thesis that political correctness is becoming habitual has been proven: it goes far beyond the scope of lexical norms and gradually turns into an ersatz ideology. To study the genesis and current state of political correctness, it is proposed to use the methodology of procedural sociology in the version of N. Elias, which provides opportunities to solve a number of the following tasks: 1) tracing the dynamics of political correctness as a social process; 2) getting rid of the existing stereotype-evaluative "train" of the concept of political correctness; 3) to carry out a synthesis of micro- and macro-levels of research, which is implemented through the introduction of the concept of figuration. Since figuration consists of two levels: the macro level, that is, the rules in society, and the micro level, that is, the individual in the behavior of people; in this way, the problem of the threat of a possible bias towards psychologize when studying the attitudes of political correctness is also solved.

Political correctness has a pronounced normative character and includes a complex of prohibitions and prescriptions, including language codes, therefore, to move to the empirical level, the author proposes the concept of a social attitude, through the study of which it is possible to form an idea about the internalization of political correctness at various stages. The state of internalization should be considered as an indicator of social change. The analysis of the regulatory system, which can be implemented through the study of attitudes, allows us to draw conclusions regarding the influence of political correctness on individual and social consciousness.

Based on the results obtained in the previous sections, the third section is presented in two separate blocks, in which: 1) analysis of the internalization of attitudes of political correctness using the case-narrative method and discourse analysis; 2) a study of the

perception of political correctness in Ukrainian society: since Ukraine is currently on the path of European integration, there is a need to perceive and cultivate European values, one of which is political correctness. To implement this block, an expert interview and a focused group study are used.

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that the thesis is the first scientific work in domestic sociological science that carries out a theoretical generalization of approaches to the study of political correctness in sociology and solves an important scientific task - researching the manifestations of political correctness in Ukrainian society. The novelty of scientific results is specified in the following provisions:

for the first time:

- conceptualized political correctness as a social process. Political correctness is defined as a discursive cultural-behavioral process of spreading an ideological and normative attitude to overcome social conflicts and contradictions through the selection of specific language means of different levels. For the first time in domestic sociology, political correctness was systematically considered as a holistic social process: essence, technological aspects and forms of manifestation in such social institutions as culture, education and politics;

- the role and place of political correctness in the process of macro-ideological production is determined: political correctness forms general social models and patterns of behavior through the definition and prescription of universal discursive standards and behavioral principles. It has been proven that political correctness implements strict control of compliance with established norms through the imposition of social and administrative sanctions; extends the ideological attitude not only to the individual, but also to the macro level of social consciousness;

- a combined methodological approach of sociological research of political correctness was introduced, combining the concept of figuration of N. Elias and the concept of "invented traditions" of Hobsbawm-Ranger with critical discursive and case-narrative analysis: this provided a synthesis of the micro- and macro-levels of the study of the genesis and current state of political correctness; by supplementing the approach with the ideas of

P. Bourdieu, political correctness is characterized as the result of the interaction of the objective structures of the social space and the subjective dispositions of agents operating in the cultural and political fields;

- the internalization of politically correct attitudes and the prospects for the spread of political correctness in Ukrainian society are characterized: based on the data obtained in the course of empirical research, it is found that political correctness is perceived as an external directive norm that operates primarily in professional communications. In the perception of Ukrainians, political correctness is not organic to domestic socio-cultural standards, it is connected with external Western tendencies of liberalization of social relations, globalization and European integration processes;

improved and clarified:

- approaches to the analysis of political correctness: a number of interdisciplinary author's works are summarized and reinterpreted, in particular, by A. Blum, D. D'Souza, D. Leo, D. Ravich, D. Taylor, S. Walker, P. Loyer, R. Sparrow, K. Haley, T. Gargano. These authors considered political correctness mostly as a static linguistic phenomenon; in the work, they are understood sociologically and supplemented with a processional aspect;

- ideas about the genesis of political correctness: the formation of political correctness as a linguistic phenomenon in American society is characterized using the approach of historical sociology; further transformation of the discourse of official communication, and the current state of social norms. It was revealed that today political correctness acquires an institutional character, which is established by a number of documents - language codes, communication guides for officials, dictionary-tutorials for journalists. It was revealed that the process of political correctness is additionally connected with authoritarianism, coercion and censorship, which is the antithesis of its declared principles.

- understanding aspects of the ideological influence of political correctness: it was found that political correctness uses the same tools of social influence as ideology, but unlike the latter, it does not offer a full picture of the target socio-political order and the means of its achievement, but is directed (initially exclusively) only to overcome potentially

discriminatory aspects. Political correctness is characterized as an ersatz ideology, that is, one that has an underdeveloped system of sanctions and a mechanism for ensuring the internalization of attitudes. At the same time, political correctness is more than a simple set of tools of ideological influence: ideological and value-normative attitudes of political correctness are positioned as sufficient for achieving the target socio-political order, which forms the idea of political correctness as a separate ideology;

received further development:

- the concept of "invention of tradition": it is revised with a focus on the linguistic and procedural components of the studied objects. Within the scope of the Hobsbawm-Ranger approach, the following is revealed: the change of language and rhetoric in the process of political correctness, which is defined as the creation of a new linguistic tradition, the change of historical norms and symbols, which involves the revision of those associated with discrimination, oppression and inequality; reformatting old or creating new rituals and customs by forming new rituals, customs and holidays that reflect inclusive values; a change in the perception of cultural identity: in the way different social groups and identities are represented and understood, the desire for equality is emphasized, which can be considered a change in the tradition of representing certain cultures or groups of people;

- the concept of "figuration": supplemented by consideration of the mechanism of transition from one link of figuration to another through the involvement of the concept of internalization; how the development of political correctness can be represented by the following chain language-discourse-ersatz-ideology;

- the methodological approach of critical discourse analysis: a modified combination of the approaches of N. Fairclough and R. Wodak is proposed, which allows analyzing the duality of the interrelationships of language and speech activity, on the one hand, and social reality, on the other, without reducing the function of language to a one-sided reflection of social; it expands the analytical potential of the study.

Keywords: globalization, discourse analysis, identities, ideology, historical sociology, mass culture, modernization, symbolic violence, solidarity, social cohesion, social order, reflexive sociology, value-normative attitudes, figuration, political correctness.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації: публікації у фахових виданнях України та у виданнях країн-членів Європейського Союзу:

1. Нехаєнко О. В. (2018). Соціологічне співставлення феноменів політичної коректності та ідеології. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, VI (29), I.:178, 86-88 DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-HS2018-178VI29-22>

2. Нехаєнко, О., Бойко, Д., Литовченко, А. (2018). Дискурсивное насилие как инструмент социологической легитимации идеологического порядка разделенного общества. *Соціологічні студії*, 2(13), 37–44. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2018-01-37-44>

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; відбір одиниць дискурс-аналізу; участь в реалізації дискурс-аналізу, написання висновків до статті).

3. Нехаєнко О., Яшкина Д. (2019). Реформа образования в предвыборном дискурсе Украины. *Соціологічні студії*, 2(15), 82–89. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-82-89>

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; розробка схеми дискурс-аналізу; відбір одиниць та безпосередньо проведення дискурс-аналізу; написання висновків до статті).

4. Нехаєнко О. (2019). Політична коректність як суспільний феномен: генеза та соціологічна концептуалізація. *Український соціологічний журнал*, 19(1-2), 94-99.

5. Нехаєнко О., Литовченко А. (2020). Политкорректность как инструмент идеологического производства: взламывая «Оскар». *Габітус*, 15, 49 - 55.

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; аналіз ідеологічних функцій політичної коректності; розгляд співвідношення понять «політична коректність» та «ідеологія», виклад основних положень фігуративної соціології, яка є методологічною канвою дослідження; написання висновків до статті).

6. Nekhaienko O. (2021). Patricia Hill Collins' concepts of intersectionality and Stephen Lukes' concepts of power in the sociological understanding of political correctness. *Eastern Review*, 10(1), 73-84 DOI: <http://doi.org/10.18778/1427-9657.10.06>

7. Nekhaienko O., Boyko D., Zaporozhchenko R., Lytovchenko A., Yashkina D. (2021). Group Nominations as an Instrument of Electoral Struggle: Ukrainian Discourse of 2019 Parliamentary Elections. *Sociological Studios*, 19 (2), 41–52. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-02-41-52>

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; розробка схеми дискурс-аналізу; відбір одиниць та проведення дискурс-аналізу; визначення основних групових номінацій; написання висновків до статті).

8. Durniev O. & Nekhaienko O. (2023). Internet as an Ideological State Apparatus. *Scientific Journal of Polonia University*, 59(4), 146-154. DOI: <https://doi.org/10.23856/5920>

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; визначення та прописування теоретика-методологічної основи роботи; розкриття концепту «ідеологічний апарат держави» реалізація елементів дискурс-аналізу; написання висновків до статті).

Публікації у наукових фахових виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз Scopus або Web of Science:

1. Нехаєнко О., Міре М. Х., Мурадян О. (2022). Освітня реформа та мовна політика в Україні: впровадження в прикордонні регіони. *The Ideology and Politics Journal*, 3(22), 141-170. DOI: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2022.03.00007>(Scopus, Q4).

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; аналіз законодавчої бази, викладення основних нововведень, що закріплювалися освітньою реформою; збір статистичної інформації, щодо зміни кількості шкіл та учнів у регіонах; викладення та аналіз концепції Р.Брубейкера з фокусом на розгляді

проблематики ідентичності; проведення нарративного аналізу даних, отриманих в ході індивідуальних та групових інтерв'ю; написання висновків до статті).

2. Nekhaienko O., Yashkina D., Lytovchenko A., Boiko D., Zaporozhchenko R. (2023). Discursive (re)production of social cleavages in the 2019 Ukrainian parliamentary elections. Southeast European and Black Sea Studies, DOI: <https://doi.org/10.1080/14683857.2023.2221956> (Scopus Q1).

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; розробка схеми дискурс-аналізу; відбір одиниць та проведення дискурс-аналізу; теоретичне осмислення концепту «соціальний розкол»; написання висновків до статті).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації (тези):

1. Нехаенко О. В. Перспективы и тренды развития современной исторической социологии. Сучасний рух науки: тези доп. VI міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 4-5 квітня 2019 р. – Дніпро, 2019. – с.766-769

2. Нехаенко О. В., Литовченко А. Д. Социолог в разделённом обществе: от диагноста до пропагандиста Advances of science: Proceedings of articles the international scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 28 September 2018 [Electronic resource] / Editors prof. L. N. Katjuhin, I. A. Salov, I. S. Danilova, N. S. Burina. с. 1506-1514

3. Нехаенко О. В. Роль информационных войн и политической корректности в макроидеологическом производстве. Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 роки: конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях : Матеріали ІХ міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2018 р.) / Укладачі А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Хом'як. Київ, 2018, с. 124-126

4. Нехаенко О. В. Фигуративная социология в исследовании социальных изменений. Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (м. Харків, 14-15 березня 2019 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 58-59 с.

5. Нехаєнко О. В. Політична коректність як повсякденна ідеологія. Традиції та новації у розвитку сучасної соціологічної науки: дослідження молодих вчених [Електронний ресурс] : зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. конф. Студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 26 лютого 2020 р.) – К. : КНЕУ, 2020 – 135-138 с.;

6. Нехаєнко О. Риски реформи образования в Украине (статистический срез по Харьковской и Черновицкой областям). Развитие освіти, науки та бізнесу: результати 2020: тези доп. міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 3-4 грудня 2020 р. – Україна, Дніпро, 2020. – Т.2. – с. 148-151

7. Нехаєнко, О. Фігуративна соціологія в дослідженні соціальних змін. Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19», 18–19 грудня 2020 р. (м. Київ) / Наукове видання / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології [за ред. д.соц.н. Людмили Малес, д.соц.н. Юрія Савельєва, к.соц.н. Олексія Боровського та к.соц.н. Ірини Набруско]. – К.: «Наукова столиця», 2021. – с. 83-85

8. Nekhaienko O. Post-truth: a New Round of Social Development or Archaic 2.0? Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XIX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених (м. Харків, 18-19 березня 2021 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. – с. 15-16

9. Нехаєнко О. В. Роль освіти у формуванні політичної коректності. Integration of Education, Science and Business in Modern Environment: Summer Debates: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Internet Conference, August 3-4, 2023. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, 570 p.

Зміст

ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ I: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ	34
1.1 Поняття політичної коректності в соціологічному осмисленні	34
1.2 Політкоректність в системі макроідеологічного виробництва.....	50
1.3 Культурно-поведінковий та мовний аспекти політичної коректності	63
1.4 Політична коректність у фокусі дискурс-аналізу.....	72
Висновки до розділу 1	78
РОЗДІЛ II: ДОСЛІДНИЦЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ ПАРАДИГМИ ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ У ВИВЧЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ.....	81
2.1 Теоретичні витоки, генеза та напрями ІС.	81
2.2 Методологічні та пояснювальні можливості процесуального напрямку історичної соціології у дослідженні політичної коректності як соціальної нормативної установки.	104
2.2.1 Дослідницький потенціал концепту “винайдена традиція” в дослідженні політичної коректності	110
2.2.2 Габітус та символічне у розумінні мовного аспекту політичної коректності.	115
2.3 Процес інтерналізації установок політичної коректності крізь призму фігуративної соціології.....	120
Висновки до розділу 2	130
РОЗДІЛ III. ДИСКУРСИВНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОЯВИ ПОЛІТИЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ: ФІГУРАЦІЇ, СПРИЙНЯТТЯ, ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ	133
3.1 Дослідження інтерналізації установок політичної коректності: кейс-нарративний та дискурс-аналіз.	135

3.2 Сприйняття політичної коректності: оцінка перспектив розвитку в українському суспільстві	181
3.3.1 Сприйняття політичної коректності: експертні оцінки щодо актуальності і перспектив розвитку в українському суспільстві	186
3.3.2 Сприйняття політичної коректності: інтерналізація політичної коректності як ціннісно-нормативної установки студентською молоддю (на прикладі студентів 2-3 курсів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).....	205
Висновки до розділу 3	216
ВИСНОВКИ	220
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	232
ДОДАТКИ.....	247

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Політична коректність функціонує як один із регуляторів процесів взаємодії у сучасному суспільстві. Глобалізація, міграція та різноманітність культур зумовлюють підвищення значення політичної коректності як інструменту забезпечення толерантного та рівноправного співіснування різних груп населення. На початку виникнення метою політичної коректності було сприяння розвитку демократії та соціальної згуртованості; але вже не перший рік реалізація політичної коректності стикається з критикою за обмеження свободи слова та цензуру. Дослідження з фокусом на політичну коректність може допомогти розкрити, які суспільні і культурні фактори впливають на формування суспільних стандартів, і як вони змінюються з часом. Крім того, дослідження допоможе висвітлити загальносоціальні, політичні, етичні дилеми та вплив на свободу висловлювання, що сьогодні є важливою дискусійною темою. Здійснення соціологічного аналізу політичної коректності сприятиме розумінню того, яку роль вона відіграє у формуванні чи підтримці ліберально-демократичного суспільного ладу й відповідного соціального порядку.

Не варто зосереджуватися на фіксованому моментному зрізі сучасного стану політичної коректності. Адже залишається без відповіді значна кількість питань, що мають бути вирішеними до фокусування на конкретно-емпіричному вивченні політичної коректності. Це питання про її сутність, про особливості її становлення та механізми функціонування тощо. Тому особливо важливим є збереження у фокусі дослідження тих соціальних подій та змін, що супроводжували виникнення і розвиток політичної коректності та водночас зазнавали її впливу. В епоху модерності, особливо в останні два століття, більшість західних країн об'єднала загальна політична філософія – лібералізм. Його основними постулатами є проголошення політичної демократії; обмеження влади держави; забезпечення універсальних прав людини, серед яких і свобода слова; правова рівність громадян; повага до різноманітності точок зору та відкритої дискусії; етнорелігійний діалог задля досягнення згуртованості; доказовий метод та раціональне мислення. Згодом ці ліберальні

цінності перетворилися на ідеологеми та стали основою сучасної макроідеології. Зазначимо, що загальна філософська позиція, яку ми називаємо лібералізмом, сумісна з широким спектром думок щодо політичних, економічних та соціальних питань. Ліберальна філософія декларує протистояння рухам, які визначає як авторитарні – чи то ліві чи праві, світські чи теократичні. Сам лібералізм при цьому прагне допомагати представникам різних політичних, економічних та соціальних поглядів вирішувати конфлікти та раціонально дискутувати щодо тих чи інших політичних і соціальних подій. Така світоглядна модель була покладена в основу «життєустрою», «інституціональної матриці» західних країн, та визначила їхній розвиток на багато років уперед. І хоча прогноз Ф. Фукуями про глобальну перемогу лібералізму та «кінець історії» виявився далеким від дійсності, тим не менше, незважаючи на численні відхилення, лібералізм зберіг центральне місце в ідеологічному полі євроатлантичної цивілізації. Будучи результатом попереднього розвитку західноєвропейських суспільств, лібералізм разом із тим з'явився і принципово новою всеосяжною системою поглядів, зі своїми особливими філософськими, антропологічними, політичними, економічними, соціальними та юридичними аспектами. В центрі цієї системи залишаються цінності свободи, демократії, а також розвитку, який часто інтерпретується в межах модернізаційної логіки, що застосована й до самої ліберальної ідеології, збагаченої специфічною версією соціальної згуртованості (із акцентом на дії та акторних позиціях). Ліберальна система поглядів наголошує на тому, що будь-яка сформована політична ідеологія є певним обмеженням людської свободи, і тому лібералізм відмежовується від ідеологічного статусу та претендує на позицію загальносоціальних, а не політико-ідеологічних цінностей. Але тим не менш ліберальні ідеї самі по собі не є достатніми, аби забезпечувати соціально-політичну стабільність та соціальну згуртованість; тож виникає потреба у формуванні додаткових інструментів цього забезпечення. Одним із таких інструментів і може виступати політична коректність.

Таким чином, **актуальність** теми дисертаційного дослідження зумовлена зростанням значимості політичної коректності в соціально-політичному житті країн

Євросоюзу та США, які визначаються сучасною українською державою як взірці та орієнтири суспільно-цивілізаційного розвитку. Тему актуалізує і проникнення окремих проявів політичної коректності до різних сфер вітчизняного соціального життя. Це відбувається на тлі недостатньої вивченості соціальних аспектів політичної коректності. Питання функціонування політичної коректності як соціального феномену якщо і розглядалися в соціологічній науці, то доволі поверхнево і у співвідношенні з іншими соціальними явищами та процесами (наприклад, Baron, 1986; Lakoff, 1973). Те ж стосується механізмів засвоєння установок політичної коректності та вивчення її можливих соціальних ефектів (Ravitch, 1993; Weissberg, 1995, Сінькевич, 2013). П. Федорченко-Кутуєв із колегами цитують Г. Дерлуг'яна, який вважає сучасні глобальні процеси спробою змін глобального порядку, та зазначають, що ця спроба супроводжується актуалізацією дискусій у західній академічній спільноті щодо багатьох гегемоністських питань, зокрема щодо політичної коректності (Федорченко-Кутуєв та ін., 2023; с. 151).

Актуальність значною мірою пов'язана із необхідністю визначення статусу політичної коректності у формуванні суспільної свідомості. Соціологічне звернення до проблематики політичної коректності зумовлено тим, що ніша соціологічного вивчення даного феномену залишається порожньою на тлі все більшого інтересу до політичної коректності з боку зарубіжних і вітчизняних лінгвістів, філософів і культурологів. У той же час сьогодні існує соціальний запит на розробку даної тематики. Проблематику політичної коректності можна віднести до найбільш актуальних проблем західної суспільно-політичної думки, оскільки саме ідея політичної коректності покладається в основу реалізації ліберальних принципів, політики плюралізму та згуртованості як суспільств національних держав, так і міжнародного співтовариства.

Зважаючи, що Україна нині знаходиться на шляху євроінтеграції, і водночас перед нею постають перспективні питання повоєнної модернізації (Федорченко-Кутуєв та ін., 2023) за європейськими, західноцентричними орієнтирами, стикаємося із необхідністю якщо не культивування, то активного дискутування ліберальних

цінностей, однією з яких є політична коректність. Виникає потреба у вивченні політичної коректності як інструмента, що сьогодні здатен формувати порядок денний у європейському суспільстві заради, своєю чергою, (пере)формування порядку соціального. Таким чином, є потреба відображення у вітчизняній соціологічній науці найважливіших соціальних процесів, що протікають в сучасних плюралістичних суспільствах та мають прямий зв'язок із феноменом політичної коректності: йдеться перш за все про лібералізацію суспільства та проголошення цінностей толерантності та згуртованості згідно із євроінтеграційними орієнтирами України. І хоча сьогодні цінність різноманіття, знаходиться, як демонструє, наприклад, дослідження Дембіцького, Кириченка, Сальнікової та Сидорова, на нижчих позиціях ціннісної ієрархії українського суспільства, у висновках того ж дослідження автори роблять прогноз, за яким забезпечення цінності різноманіття стане показником успішного розвитку України в повоєнний період (див. Dembitskyi, Kyryuchenko, Salnikova & Sydorov, 2022; р. 46, р. 53). Це додає перспективної актуалізації нашій темі.

Політична коректність покликана окреслювати ціннісні параметри, критерії оцінки тих або інших політичних явищ, подій, процесів, тим самим сприяючи запобіганню соціальних протиріч та конфліктів. Вона має забезпечити ціннісний та ідейний (ідеологічний) консенсус, потрібний для реалізації соціальної згуртованості та злагодженого функціонування соціальної системи із високим ступенем групового різноманіття. Факт впливу політичної коректності на суспільство вказує на певний соціальний зміст політичної коректності, який ще не піддавався соціологічному аналізу. Важливо з'ясувати, як саме політична коректність здатна впливати на суспільні відносини, та здобути інформацію (або хоча б обґрунтувати гіпотези) про наслідки цього впливу на суспільство.

Отже, по-перше, актуальність теми дисертаційного дослідження пов'язана із потребою введення політичної коректності до проблемного поля соціологічного аналізу, тоді як зараз вона досліджується переважно в культурології та мовознавстві.

По-друге, оскільки політично коректна лексика і політично коректні конструкції націлені на вирішення суспільних протиріч, але при цьому характеризуються наявністю прихованого змісту, що реалізується через вживання евфемітивних зворотів, детальне вивчення політичної коректності є значущим із точки зору оцінки її потенціалу щодо соціального конструювання.

Проблемна ситуація. Онтологічний аспект проблеми полягає у виробленні в межах політичної коректності примусових (нормативних) поведінкових установок, що складаються впродовж відносно короткого проміжку часу, а сама політична коректність виступає інструментом, здатним стрімко і, головне, неявно переконувати суспільство. При цьому гносеологічний аспект проблеми втілено у відсутності соціологічного знання про характер впливу політичної коректності на суспільну свідомість та у відсутності як категоріального, так і дослідницького (емпіричного) соціологічного апарату дослідження і розуміння політичної коректності як процесу, що конструює соціальний простір у дискурсивній та ідеологічній площині. З огляду на те, що політична коректність здатна впливати на соціальні стосунки між групами, на взаємодію більшості суспільства та меншин, на протікання соціально-політичних процесів, потреба у такому апараті видається дуже гострою.

Виходячи з цього, можна поставити наступне **дослідницьке питання**: якими є характеристики політичної коректності сьогодні, на сучасному етапі її існування, та якими є її перспективи? Відповідь на це питання передбачається отримати в ході дослідження сприйняття політичної коректності та інтерналізованості її установок.

Об'єктом даної роботи є політична коректність як процес.

Предмет – дискурсивний та практичний аспекти політичної коректності як процесу.

Мета даної роботи – соціологічна концептуалізація політичної коректності як процесу. Для реалізації даної мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- вивчити та узагальнити наявні визначення поняття «політична коректність»;

- розглянути теоретико-методологічні засади та підходи до аналізу політичної коректності;
- з'ясувати співвідношення політичної коректності та ідеології;
- визначити роль політичної коректності в макроідеологічному виробництві;
- розкрити генезис політичної коректності як соціального процесу;
- схарактеризувати дискурсивний аспект політичної коректності;
- запропонувати методологічний підхід та методи теоретичного та емпіричного аналізу політичної коректності;
- операціоналізувати поняття «політична коректність»;
- здійснити дискурс-аналіз актів політичної коректності;
- дослідити й охарактеризувати сприйняття політичної коректності експертами та студентською молоддю.

Гіпотеза дослідження: в Україні та світі існують передумови становлення «політкоректного суспільства», де політична коректність виступає ключовим механізмом досягнення та забезпеченості соціальної згуртованості.

Методи дослідження. Під час дослідження був застосований комбінований підхід, що базується на таких загальнонаукових та спеціальних методах: аналіз, синтез, узагальнення, методи індукції та дедукції, що дозволили виробити теоретичні положення щодо стану та розвитку феномену політичної коректності в Україні та світі; було використано емпіричні методи дискурс-аналізу, кейс-нарративного аналізу, фокусованого групового інтерв'ю та неструктурованого експертного опитування.

Теоретико-методологічною базою роботи є історична соціологія, яка уможлиблює розгляд політичної коректності крізь призму застосування концепту модернізації до розвитку ідеології лібералізму; методологія процесуальної соціології у варіанті фігуративного підходу Н. Еліаса, що надає можливості розглядати політичну коректність як фігурацію, уникнути додаткових оціночних навантажень й позбавитися існуючого стереотипно-оціночного «шлейфу» даного поняття; концепція «винайденої традиції» Гобсбаума-Рейнджера, що дозволяє розглянути (пере)форматування ритуалів та звичаїв шляхом зміни мовних моделей; ідеї

П. Бурдьє, згідно яким політична коректність розглядається як результат взаємодії між об'єктивними структурами соціального простору і суб'єктивними диспозиціями агентів, які діють у культурному та політичному полях; концепція ідеології Л. Альтюссера, що забезпечує визначення місця політичної коректності у макроідеологічному виробництві.

Емпірична база дисертації включає результати авторських досліджень: аналіз генези та сучасного стану політичної коректності за використання методу критичного дискурс-аналізу (з комбінованою аналітичною процедурою за Н. Феркло та Р. Водак із авторською адаптацією) та кейс-нарративного методу – досліджено 6 дискурсивних подій в межах 4 кейсів: кейс «Масова культура» (2 події), кейс «Освіта» (2 події), кейси «Політика» та «Різдво»; комбіноване соціологічне дослідження «Сприйняття політичної коректності: оцінка перспектив розвитку» – 4 фокусованих групових інтерв'ю зі студентами 2-3 курсів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, загальна кількість учасників 25 (2021, 2023 рр.), 20 неструктурованих експертних інтерв'ю з представниками трьох професійних груп (журналісти – 5 експертів, політичні технологи – 5 експертів (2020-2021 рр.), діджитал-маркетологи – 10 експертів (2021-2023 рр.)). Крім зазначеного, до емпіричної бази роботи долучені результати міжнародного дослідження ARDU «Акомодація регіонального розмаїття в Україні», яке було проведено у 2019 році дослідницькою групою Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. В рамках цього дослідження було проведено дискурс-аналіз передвиборчого дискурсу та серію експертних інтерв'ю з представниками місцевого самоврядування, працівниками відділів освіти та з адміністраціями шкіл Харківської та Чернівецької областей; всього у дослідженні взяли участь 54 експерти у двох областях.

Наукова новизна отриманих результатів

вперше:

–концептуалізовано політичну коректність як соціальний процес. Політична коректність визначається як дискурсивний культурно-поведінковий процес поширення ідеологічної і нормативної установки на подолання соціальних конфліктів

і протиріч через обрання специфічних мовних засобів різного рівня. Вперше у вітчизняній соціології політичну коректність системно розглянуто як цілісний соціальний процес: сутність, технологічні аспекти та форми прояву в таких соціальних інститутах, як культура, освіта та політика;

–визначено роль та місце політичної коректності у процесі макроідеологічного виробництва: політична коректність формує загальносоціальні моделі та патерни поведінки через визначення і припис універсальних дискурсивних стандартів та поведінкових принципів. Доведено, що політична коректність передбачає жорсткий контроль дотримання встановлених норм через накладення соціальних та адміністративних санкцій; поширює ідеологічну установку не лише на індивідуальний, але й на макрорівень соціальної свідомості, охоплюючи громадські дискусії, медійні висловлення та законодавство; легітимує цільовий соціальний порядок шляхом забезпечення ідейно-ціннісного соціального консенсусу;

–впроваджено комбінований методичний підхід соціологічного дослідження політичної коректності, що поєднує концепцію фігурації Н. Еліаса та концепцію «винайдених традицій» Гобсбаума-Рейнджера із критичним дискурсивним та кейс-наративним аналізом: цим забезпечено синтез мікро- і макрорівнів дослідження генези та поточного стану політичної коректності; за доповнення підходу ідеями П.Бурдьє схарактеризовано політичну коректність як результат взаємодії об'єктивних структур соціального простору і суб'єктивних диспозицій агентів, які діють у культурному та політичному полях;

–схарактеризовано інтерналізацію політично коректних установок та перспективи розповсюдження політичної коректності в українському суспільстві: на основі результатів емпіричного дослідження з'ясовано, що політична коректність сприймається як зовнішня директивна норма, яка діє в першу чергу у професійних комунікаціях. Цю норму сприйнято декларативно, без глибинного засвоєння. Політична коректність не є органічною вітчизняним соціокультурним стандартам, пов'язується із зовнішніми західними тенденціями лібералізації суспільних відносин, глобалізаційними та євроінтеграційними процесами;

удосконалено та уточнено:

–підходи до аналізу політичної коректності: узагальнено та реінтерпретовано ряд міждисциплінарних авторських напрацювань, зокрема, А. Блума, Д. Д.'Соузи, Д. Лео, Д. Равич, Д. Тейлора, С. Уолкера, П. Лойєра, Р. Спарроу, К. Хейлі, Т. Гаргано. Зазначені автори розглядали політичну коректність здебільшого як статичний лінгвістичний феномен; в роботі їхні підходи осмислені в соціологічному ключі та доповнені процесуальним аспектом;

–уявлення про генезу політичної коректності: за використання підходу історичної соціології схарактеризовано становлення політичної коректності як мовного явища в американському суспільстві; подальшу трансформацію її на дискурс офіційної комунікації; і поточний стан – соціальної норми. Доведено, що сьогодні політична коректність набуває інституційного характеру, який закріплюється низкою документів – мовні кодекси, гайди з комунікації для посадових осіб, словники-туторіали для журналістів. Виявлено, що процес політичної коректності додатково пов'язаний з авторитаризмом і цензурою, що є антитезою до декларованих принципів.

–розуміння аспектів ідеологічного впливу політичної коректності: з'ясовано, що політична коректність використовує ті ж самі інструменти соціального впливу, що і ідеологія, але на відміну від останньої не пропонує повноцінного уявлення про цільовий соціально-політичний порядок та засоби його досягнення, а спрямована (спочатку виключно) на подолання потенційно дискримінаційних аспектів. Схарактеризовано політичну коректність як ерзац-ідеологію, тобто таку, що має недорозвинені систему санкцій та механізм забезпечення інтерналізації установок. Водночас політична коректність є більшою за простий набір інструментів ідеологічного впливу: ідеологічні і ціннісно-нормативні установки політичної коректності позиціонуються як достатні для досягнення цільового соціально-політичного порядку, що й формує уявлення про політичну коректність як ідеологію;

дістали подальшого розвитку:

– концепт «винайдення традиції»: його переглянуто із фокусом на мовну та процесуальну складову досліджуваних об'єктів. В межах підходу Гобсбаума-

Рейнджера розкривається: зміна мови та риторики в процесі політичної коректності, що визначається як створення нової лінгвістичної традиції; зміна історичних норм і символів, що передбачає ревізію тих, які пов'язані з дискримінацією, пригніченням і нерівністю; переформатування старих, або створення нових ритуалів та звичаїв шляхом формування нових ритуалів, звичаїв та свят, що відображають інклюзивні цінності; зміна сприйняття культурної ідентичності: у способі представлення та розуміння різних соціальних груп та ідентичностей підкреслюється прагнення до рівності, що можна вважати зміною традиції репрезентації певних культур або груп людей;

–концепція «фігурації»: її доповнено розглядом механізму переходу від однієї ланки фігурації до іншої через залучення поняття інтерналізації; таким чином, розвиток політичної коректності можна представити ланцюжком «мова–дискурс–ерзац–ідеологія»;

–методологічний підхід критичного дискурс-аналіза: запропоновано модифіковане поєднання підходів Н. Феркло та Р. Водак, яке дозволяє аналізувати подвійність взаємозв'язків мовної та мовленнєвої діяльності, з одного боку, та соціальної дійсності, з іншого, не зводячи функції мови до однобічного відображення соціального; це розширює аналітичний потенціал дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

1. Дисертаційна робота пов'язана з науково-дослідною роботою «Процеси соціальної інтеграції та дезінтеграції у сучасному світі: радикалізм в ідеологіях та практиках» (№ держреєстрації 0115U001936).

2. Також дисертація пов'язана з реалізацією міжнародного науково-дослідницького проєкту ARDU «Акомодація регіонального різноманіття в Україні», що фінансувався Дослідницькою Радою Норвегії та проводився у співпраці між соціологічним факультетом ХНУ імені В. Н. Каразіна та Центром соціальних досліджень університету Осло Метрополітан (Oslo Metropolitan University).

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали та висновки дисертації можуть бути використані в науково-дослідній, навчальній та сфері публічного управління:

– у науково-дослідній діяльності зміст дослідження, його висновки і положення можуть бути використані для подальшого поглибленого вивчення політичної коректності як елемента соціокультурних процесів сучасних демократичних суспільств. Отримані напрацювання дозволять в подальшому встановити статус політичної коректності та ступінь її впливу на українську культуру та мову. Крім того, отримані висновки сприяють осмисленню історичного та національно-специфічного характеру процесу політичної коректності в українському суспільстві. Виходячи із євроінтеграційних прагнень української держави, запит на політичну коректність є і буде залишатися, тож вже зараз актуалізується потреба у вивченні тенденцій політичної коректності у сучасній українській мові, і дане дисертаційне дослідження є першим кроком на цьому шляху;

– у навчальній сфері вже успішно використовуються основні положення та висновки даного дослідження, зокрема в процесі викладання на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна таких навчальних дисциплін: «Розтин масової культури: rage against the masscult», «Фантастика та ідеологія», «Речі. Влада. Насильство», «Критичний аналіз сучасного суспільства», «Соціологія ідеології», «Політичні комунікації»;

– у сфері публічного управління висновки дослідження можуть використовуватися для вдосконалення нормативних політик щодо регулювання публічної мовної діяльності, для запобігання вивчених у роботі негативних ефектів надмірності та формалізації установок та практик політичної коректності, для вироблення рекомендацій органам державного і муніципального управління із більш вдалої боротьби із різними формами дискримінації у багатоскладному суспільстві.

Крім того, матеріали дисертації також можуть бути використані під час підготовки нових навчальних дисциплін, зокрема таких, що стосуються питань соціальних змін, соціології культури, мови та дискурсу.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Усі сформульовані в ній висновки, теоретичні положення та пропозиції ґрунтуються на особистих дослідженнях. У роботі не використовувалися ідеї співвиконавців науково-дослідної роботи, міжнародних науково-дослідних проєктів чи інших співавторів.

Автору вдалося сформулювати власне визначення політичної коректності та визначити її роль і місце в ідеологічному макровиробництві. Шляхом використання авторської схеми аналізу описано соціо-історичну динаміку політичної коректності та логіку процесу інтерналізації її установок. Розкрито розвиток від мовного явища до дискурсивного та, нарешті, ідеологічного процесу. На кожному етапі автором визначено механізми взаємодії політичної коректності та суспільства, доведено, що установки інтерналізуються за допомогою ідеологічних інструментів та транслуються через соціальні інститути, такі як освіта, культура та політика.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження були представлені та обговорені на засіданнях та наукових семінарах кафедри політичної соціології соціологічного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, а також були представлені в рамках таких конференцій:

1. XVII Міжнародна науково-практична конференція «Побудова інформаційного суспільства: ресурси і технології (м. Київ УкрІНТЕІ, 27 вересня 2018 року);
2. The international scientific conference «Advances of science» (Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 28 September 2018);
3. XI Міжнародна науково-практична конференція «Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 рр. конфлікти та мир у XX та XXI сторіччях» (м. Київ, Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського", 26-27 листопада 2018 року);
4. XVII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності» (м. Харків, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 14-15 березня 2019 року);

5.VI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Рух науки» (м. Дніпро, 4-5 квітня 2019 року);

6. XVI Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії. Спільноти: суспільна уява і практики конструювання» (м. Київ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 18-19 квітня 2019);

7. VI Міжнародна науково-практична конференція молодих учених «Вплив нових медіа: міждисциплінарний підхід» (м. Одеса, Факультет журналістики Національного університету «Одеська юридична академія», 19-20 квітня 2019 року);

8. Норвезько-Українська конференція, присвячена діяльності Фрідтйофа Нансена в Україні в 1921-1922 роках», 10-11 жовтня 2019, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

9. II Всеукраїнська науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених (Державний ВНЗ «Київський Національний Економічний Університет Імені Вадима Гетьмана» 26 лютого 2020 року м. Київ);

10. Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Розвиток освіти, науки та бізнесу: результати 2020»;

11. XVII Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19»;

12. International Research Conference «Interaction. Integration. Inclusion» (International Laboratory for Social Integration Research, NRU HSE);

13. XIX Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності»;

14. International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation (SPL 2021);

15. V Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Integration of Education, Science and Business in Modern Environment: Summer Debates»;

16. II Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Global Society in Formation of New Security System and World Order».

Публікації: Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено в 19 наукових публікаціях (наукові статті, тези доповідей), з них 8 – у фахових виданнях, 2 – у наукових журналах, які індексуються наукометричними базами даних Scopus та/або Web of Science.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Обсяг основної частини дисертації – 231 сторінки, які включають 6 додатків. Список використаних літературних джерел містить 170 найменувань.

РОЗДІЛ I: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ

1.1 Поняття політичної коректності в соціологічному осмисленні

У самому загальному та початковому сенсі політична коректність ґрунтується на ідеї про те, що мова та поведінка повинні бути змінені таким чином, аби захистити певні соціальні групи від дискримінації. Часто вона базується на критерії раси, статі, релігії чи сексуальної орієнтації. В інституціональному розрізі політкоректність може стосуватися низки політик і практик, спрямованих на сприяння інклюзії та запобігання дискримінації.

Існує два основні підходи до оцінки політичної коректності, що будуть розглянуті в даному розділі дисертаційного дослідження. Одразу окреслимо вектори цих підходів. Із одного боку, політична коректність розглядається як засада та гарантія соціальної справедливості, і, як наслідок, фундамент соціальної згуртованості: передбачається, що мова та поведінка, які є індиферентними до певних груп, неуважними до їхніх больових точок, можуть сприяти створенню ворожого середовища і провокувати соціальну фрустрацію. З іншого боку, політична коректність розглядається як елемент суспільного контролю, як обмеження свободи слова та створення середовища цензури. Прибічники цього підходу також стверджують, що зосередженість на політичній коректності відволікає увагу від більш важливих питань і може призвести до маргіналізації певних ідей і поглядів.

Кожен із підходів отримав своє розповсюдження в публічному просторі, і таким чином політична коректність увійшла й до повсякденного дискурсу та почала обговорюватися, але здебільшого у публіцистичній формі та без наукового осмислення. Такий стан речей сьогодні значно ускладнює наукову рефлексію, провокує розмиття меж цього поняття, або, навпаки, подекуди звужує розуміння політичної коректності до сприйняття її як феномену, що має місце виключно у сфері політики та може втілюватися суто на державному рівні (хоча треба зазначити, що таке розуміння поступово втрачає свою вагу). Соціологічну рефлексію політичної

коректності додатково ускладнює те, що корені політичної коректності тісно пов'язані із соціологічною теорією, зокрема, із однією з соціологічних парадигм, а саме із критичною соціологією Франкфуртської школи. Ми ще повернемося до питання впливу на виникнення політичної коректності ідей Герберта Маркузе та Юргена Габермаса; але зараз підкреслимо, що соціолог під час вивчення політичної коректності неодмінно стикається із необхідністю рефлексувати щодо власної науки та її впливу на суспільство. Таким чином, дослідження політичної коректності змушує нас хоча б точково звертатися до тез та інструментів рефлексивної соціології П. Бурдьє або «соціології соціології» у розумінні А. Гоулднера та Ч. Р. Міллса (див., напр., Кутуєв та ін., 2020, с.11-12). Соціолог, який аналізує політичну коректність, не може уникнути професійного самоаналізу, рефлексії щодо соціальних позицій та функцій самої соціології, оскільки загострює власні характеристики «приладу, що впливає на процес вимірювання», і діє водночас і як дослідник, і як носій ідеології або, якщо конкретизувати, учасник процесу політичної коректності. Необхідність працювати із усвідомленням власної ангажованості змушує соціолога, який досліджує політичну коректність, ставати на позиції критичної соціології, що вплинула на виникнення політичної коректності. Звісно, такий ступінь рефлексивності ускладнює дослідницьке завдання.

Що ж до загальних очікуваних результатів, то можемо припустити, що політична коректність, методи та практики її застосування, причини її виникнення та механізми формування, всі «за» та «проти» сьогодні – це питання, відповіді на які дадуть нам уявлення про рівень розвитку того чи іншого суспільства, створять підстави відносити ту чи іншу культуру до «західних», «європейських», азіатських тощо у найрізноманітніших способах класифікації.

Майже все, що потрапляє у поле практичного застосування політичної коректності, може бути (і є) предметом політичної дискусії, важелем для перенаправлення громадської думки, та викликає зміни у процесі міжкультурної комунікації. Якщо аналізувати науковий погляд на політичну коректність, то головним завданням сучасної гуманітарної науки є «очищення» даного поняття від

публіцистичного шлейфу та його наукова інтерпретація; цьому й присвячено перші розділи дисертаційного дослідження. Окрема увага даній тематиці приділяється мовознавством вже тривалий час, але саме у ХХ столітті значно зросла потреба вивчення мови в сукупності з екстралінгвістичними чинниками. Головним чином, саме цей факт і призвів не лише до виникнення нових напрямів лінгвістики, але й до формування окремого курсу розвитку соціології (американська антрополінгвістика, празька функціональна школа і так далі) та зародження таких галузей, як соціолінгвістика, етнолінгвістика, дискурсивний аналіз.

Однією з актуальних проблем, що стоять перед сучасними гуманітарними науками, залишається дослідження співвідношення мови та суспільства, визначення особливостей їх взаємодії. Як справедливо помічає американський політолог та письменник Роберт Вайсберг, мова віддзеркалює культуру, в ній відбивається громадська самосвідомість, спосіб життя, менталітет, національний характер, традиції, звичаї, мораль, система цінностей, світовідчуття, бачення світу (Weissberg, 1995). Але чи достатнім буде вивчення політичної коректності виключно у взаємозв'язку з культурним аспектом? Адже навіть вищезазначена позиція Р. Вайсберга недвозначно вказує на прямий зв'язок мови із буттям громадянського суспільства; тим більше справедливим видається визнання цього зв'язку у випадку політичної коректності. Однією з вихідних точок дисертаційного дослідження є припущення, що політична коректність є складним багатоаспектним об'єктом, конструктивістський потенціал якого сьогодні є недооціненим; саме тому необхідно розглядати політичну коректність не виключно на соціокультурному рівні, а як один із методів ідеологічного впливу на суспільство.

У останні десятиліття в світі, перед за все в англomовних країнах, політична коректність виступає в авангарді соціальних змін. Сам термін має суто публіцистичне коріння; пізніше він був запозичений політичними діячами, і лише зараз поступово входить до академічного середовища. Але, як зазначалося, не дивлячись на широке вживання даного поняття в рамках журналістського, публіцистичного дискурсів, і на поступове входження до наукового дискурсу, загальноприйнятого визначення даного

поняття досі не вироблено, як немає і єдиного підходу до його аналізу. Мабуть, таке положення можна пояснити максимально широким контекстом вживання поняття; це також не сприяє ефективності наукової роботи із ним.

Якщо говорити конкретно про соціологію, то проблематика політкоректності не є детально вивченою соціологами. Частково проблематика політичної коректності зачіпається зарубіжними дослідниками в контексті вивчення мовних особливостей міжкультурної комунікації, але це сфера інтересів швидше лінгвістів-перекладачів, ніж соціологів. Звісно, у рамках роботи не можна обійти стороною напрацювання дослідників за цією проблематикою. Розглянемо наявні підходи до аналізу політичної коректності задля формулювання робочого визначення, яке зробить можливим більш детальний аналіз. Як вже було вказано вище, одним із головних завдань цієї роботи є (ре)інтерпретація поняття «політична коректність» у соціологічному сенсі, а також вироблення індикаторів, за допомогою яких стає можливим соціологічне вивчення політичної коректності.

Незважаючи на досить помітне поширення, тема політичної коректності так і не отримала більш-менш повного осмислення в науково-дослідній літературі; це стосується і соціології. Але, тим не менш, існує ряд авторських напрацювань, що можна вважати міждисциплінарними. Розгляд проблем, пов'язаних із політичною коректністю як проявом, більшою мірою, американської культури, проводиться переважно дослідниками із США. Політичній коректності і питанням, що співвідносяться з нею, присвячені, зокрема, роботи А. Блума (Bloom, 1988); Д. Д'Соузи (D'Souza, 1991); Д. Лео (Leo, 1991); Д. Равич (Ravitch, 1993); Д. Тейлора, (Taylor, 2012) С. Уолкера (Walker, 1994); П. Лойєра (Lawler, 1996), Р. Спарроу (Sparrow, 2002); К. Хейлі (Healy, 2016) Т. Гаргано (Gargano, 2022) та інших. Відмінною рисою більшості публікацій вище перелічених американських авторів є інтерпретація політичної коректності як одного з елементів доктрини США. Між тим, власне мовний і соціологічний аспекти політичної коректності в роботах цих авторів або зовсім не зачіпається, або відходять на другий план.

Окремої уваги заслуговує праця П. Лойєра, який розглядає політичну коректність як певний маркер «кінця історії» (досить красномовна вказівка на сутнісний зв'язок політичної коректності саме із ліберально-демократичними ідеологемами). Спираючись на ідеї Ф. Фукуями, він пише: «історія закінчується, коли люди досягають остаточної, раціональної згоди щодо правдивих політичних принципів чи справедливості, і, отже, ніякі подальші революції в думках чи діях здаються неможливими. Прибічники політкоректності вважають, що вони знають правду про справедливість, що консенсус досягнуто. (...) Вивчення літератури, політики та філософії минулого має намір викрити його расизм, сексизм і класові упередження. Вважається, що люди не могли знати те, що ми сьогодні так легко знаємо про справедливість. Наші моральні та політичні погляди такі правильні, тому що вони антирасистські, антисексистські та егалітарні. Вони раціональні або послідовні. Освіта більше не повинна бути і навіть не може бути Сократовим пошуком того, що таке справедливість, тому що це дослідження доведено до кінця. Зараз освіта просто застосовує наші знання про справедливість: критикує реакційну несправедливість. Такі обмеження або цензи називаються ідеологічними» (Lawler, 1996). Лойєр в своїх роботах виходить на питання співвідношення політичної коректності, історичного процесу та ідеології; до кожного з цих аспектів ми будемо окремо звертатися в інших розділах дисертації. Але тут маємо зазначити, що Лойєр вимальовує логіку фіксації прибічниками політичної коректності певного соціального порядку, який, втім, не просто має конкретні характеристики (справедливість, раціональність, антирасизм, егалітаризм тощо), але є остаточною, тобто порядком як таким, що протистоїть не іншим варіаціям порядку, а просто хаосу. Це збігається і з логікою прибічників радикальної теорії модернізації, де власне модернізація як така виступала в якості незворотного процесу досягнення ефективної сучасності, ідеального зразка. Політична коректність в такому контексті є одночасно і результатом модернізаційного вдосконалення ліберальної ідеології, і засобом ідеологічної модернізації відсталого суспільства – із тим уточненням, що відсталість

фіксується не щодо іншого суспільства, а щодо певної частки інтелектуальних груп, які за радянських часів отримали б назву «прогресивних».

За словами автора енциклопедичної статті «Політична коректність» Д. Лукас – походження терміну достовірно не встановлено; науковець зазначає: «зворот використовувався в 60-і роки, щоб описувати людей, які змінили свою поведінку і переконання задля відповідності вимогам поширеного політичного руху. Однак сам термін набуває свого значення лише з 80-х років ХХ століття. Тоді консерватори з американських вищих навчальних закладів почали використовувати словосполучення для позначення лівацьких рухів, що виступали за підвищення ролі дослідження тем культурного плюралізму, жіночих питань та сексуальних меншин, а також за встановлення кодексів поведінки, що виключали б вияви расизму, сексизму, гомофобії або інших неприйнятних форм поведінки. Тобто, політична коректність була зневажливим терміном, яким користувалися консерватори для опису того, що змолоду сприймали як спробу зазіхнути на їхні цінності» (Lucas, 2000). Інтерес до політичної коректності також підігрівався її критикою з боку правих політичних сил. Одним з перших критичних виступів на цю тему стала публікація в жовтні 1990 року «Нью-Йорк Таймс» статті оглядача Річарда Бернстайна, що мала красномовну назву «Зростання гегемонії політично коректного» і була присвячена обговоренню теми політичної коректності в університеті Берклі (Bernstein, 1990). За цим публікується критична стаття під назвою «Поліція думки: політично коректний спосіб говорити на теми раси, сексу й ідей. Нова освіта або новий маккартизм?» в щотижневику «News Week», яка ставила на меті засудження «політичної коректності» Президента Сполучених штатів Джорджа Буша, і стаття республіканського аналітика та експерта з питань внутрішньої політики Дінеша Д'Соузи «Неліберальна освіта» (D'Souza, 1991; Taylor, 2012). Всі ці дії привернули увагу до практики використання прийомів політичної коректності в освіті і суспільно-політичній лексичі.

Наразі ми фокусуємося на досягненнях американських авторів, оскільки виникнення терміну «політична коректність» та його подальший розвиток відбувався за їх сприяння, і згаданий вище зміст поняття набуває саме в США на рубежі 70-80-х

років ХХ століття. Однак загальноприйняте визначення поняття досі відсутнє, як немає і єдиного підходу до його аналізу; політична коректність може розглядатися як особлива ідеологічна дійсність, мовна норма, культурно-поведінкова, мовна тенденція тощо. Розходяться дослідники і у думках щодо часу появи виразу «political correctness». Існує кілька точок зору щодо цього. Спочатку цей термін означав «відповідний домінуючій політичній думці чи політиці». Поняття «correctness» (коректність) використовували буквально, без будь-якого посилання на мову, яку могли вважати образливою або дискримінаційною. У. Лінд вважає, що ідею політичної коректності привезли США із Західної Європи представники Франкфуртської школи першій половині ХХ в, про що ми згадували вище. У 1923 р. Д. Лукач та група німецьких марксистів заснували групу однодумців в Інституті соціальних досліджень при Франкфуртському університеті. У 1933 р., коли націонал-соціалісти прийшли до влади в Німеччині, Франкфуртська школа переїхала спочатку до Нью-Йорка, потім до Каліфорнії, звідки і вели роботу (Lind, 2000). У свою чергу, зазначимо, що навряд чи саме Герберт Маркузе започаткував процес політичної коректності; але причетність до цього започаткування Юргена Габермаса видається нам безсумнівною; проте не можна сказати того ж про причетність самого Габермаса до Франкфуртської школи.

У. Сефайер дотримується думки, що використаний Мао Цзедуну вираз «коректне мислення» (correct thinking), який означав «суворе дотримання лінії партії», відіграв свою роль у появі словосполучення «політична коректність». У даному випадку прикметник «correct» набуває значення «такий, що відбиває групові інтереси» (Safire, 1993). Голова Компартії Китаю Мао Цзедун був натхненний ідеями комуністів Франкфуртської школи на той час і написав статтю про «коректне» вирішення протиріч між людьми (Blazquez, 2002). Герберт Коул написав у своєму есе в 1992 р., що сучасне значення цієї фрази бере початок зі спроб догматиків охарактеризувати свої уявлення про сталінську доктрину. Вперше він почув вираз «politically correct» наприкінці 1940-х і на початку 1950-х рр. стосовно політичних дебатів між соціалістами та членами Комуністичної партії США (Herbert, 1992).

Як вважає У. Сефайєр, вираз «politically correct» (політкоректний) був вперше запропонований Карен ДеКроу, президентом американської організації на захист прав жінок (National Organization for Women, скор. NOW) у 1975 р., коли вона заявила, що фемінізм як рух має розвиватися в «інтелектуальному та політично коректному напрямі», аби не створювалося враження, що він призначений лише для білих жінок середнього класу традиційної сексуальної орієнтації (DeCrow, 2012).

Значну роль у становленні поняття зіграла робота Алі Мазруї «Політична соціологія англійської мови» (Mazrui, 1975). Мазруї вислює стурбованість вживанням слова black із негативними конотаціями, а white – із позитивними, побачивши у цьому прояви расизму. Наприклад, black sheep (чорна вівця), black market (чорний ринок), тощо – у цих словосполученнях black асоціюється зі негативом; у той час як у виразах white dress (біла весільна сукня), white dove (білий голуб, символ світу), білий колір позначає чисту й недоторканість. За переконанням Мазруї, такі вирази можуть зачіпати гідність чорношкірих людей (Mazrui, 1975).

Політична коректність набуває особливого значення у міжетнічній комунікації, що потребує уважного ставлення до відмінностей партнера та прояву «комунікативної толерантності» з боку учасників процесу. У сучасних плюралістичних, полі-суспільствах, члени яких розмовляють різними мовами і сповідують різні релігії, важливо усвідомлювати, що та як говорити, аби уникнути соціальних конфліктів. Можна вважати, що саме такий семантико-функціональний стрижень політичної коректності робить її цілком гармонійною в системі демократичних цінностей, що пов'язані з ліберальним прочитанням цільової громадянської згоди як умови досягнення соціальної солідарності. Варто пам'ятати, що це актуально лише для початкового, вихідного стану політичної коректності, але, тим не менше, нехай і лише на початку, політична коректність впроваджувалася саме як дієвий інструмент досягнення соціальної згуртованості, а не зміни вектору дискримінації, як пізніше її почали трактувати праві політичні критики (а згодом і деякі їхні ідейні супротивники – критично налаштовані інтелектуали).

Найбільш виразно дана мовна політика відчувається у сфері освіти: запроваджуються нові терміни – «культурне різноманіття» та «мультикультуралізм». Поряд із терміном «political correctness» згадується поняття «tolerance» (терпимість, толерантність). Ототожнювати їх не варто: остання радше є одним із орієнтирів, результатів політичної коректності. Вона присутнє в закликах бути терпимими і коректними по відношенню один до одного, а також у назвах статей та проєктів. Наприклад, американська «Teaching Tolerance», заснована 1991 р. програма пом'якшення упередженості та покращення відносин між школярами; її представники розповсюджують безкоштовні освітні матеріали у США та Канаді¹. У контексті політичної коректності в «американській англійській» виникли гендерно-нейтральні одиниці загального роду, нові терміни, евфемізми; намітилася тенденція до переваги множини в безособових і невизначено-особових пропозиціях замість однини.

Проте поняття політичної коректності через його багатоаспектність навряд чи вдасться віднести виключно до апарату сучасної лінгвістики. Зміни у мові є відображенням течій, що відбуваються в суспільстві. Як неоднозначно люди ставляться до нових політичних та ідеологічних тенденцій, так само неоднозначним є їхнє ставлення до нових мовних явищ.

Нам необхідно визнавати певну обмеженість та певну несамостійність терміну «політична коректність», бо він потребує детального уточнення. Невдалим його можна вважати головним чином саме через перший компонент в цьому словосполученні, але в той же час потрібно констатувати його стійкість, активне входження до багатьох мов світу і перетворення на глобальну мовну тенденцію, що дає нам серйозні підстави для розгляду політичної коректності як особливого лінгвістичного і культурного феномену. Політична коректність – це масштабне явище сучасності, що торкнулося найрізноманітніших аспектів життя суспільства. Вплив політкоректності вже відбився на взаємодії різних расових і етнічних груп, гендерній взаємодії, місці в суспільстві людей різного віку, соціального статусу, матеріального достатку. Політична коректність затвердилася в США як поняття-гасло, воно

¹ Див. детальніше Teaching Tolerance. URL: <http://www.tolerance.org/about>

демонструє ліберальну спрямованість американської політики, і спрямоване не стільки на зміст, скільки на символічні образи і коригування мовного коду. Мова декодується знаками антирасизму, екологизму, терпимого відношення до національних і сексуальних меншин, боротьби проти СНІДУ та інше.

Запропоновані вище розгляди розкривають політкоректність відповідно до поширених стереотипних переконань. Але не можна не відзначити той факт, що політична коректність включає значно більше характеристик, ніж ті, що були запропоновані авторами у наведених визначеннях; тим більше, сьогодні політкоректність виходить далеко за рамки американського суспільства. Зміни у цілях та ефектах політичної коректності, а головне – в масштабах її розповсюдження та функціях, спонукають до погляду на політичну коректність як на процес.

У деяких роботах політична коректність розглядається виключно з точки зору мовного коду. Наприклад, Р. Белл пише про певні норми поведінки, яких повинен дотримуватися індивід в очах оточуючих, причому деякі з цих норм будуть нормами мовної поведінки, так званими «кодами відповідної мови» (Bell, 1976). Таким чином, політична коректність є наслідком зміни цих норм і має справу не стільки зі змістом, скільки із символічними образами і коригуванням мовного коду. Словник англійської мови Мерріам – Вебстера пропонує таке визначення: «політична коректність – дотримання переконання про те, що необхідно уникати вживання таких слів і форм поведінки, що могли б зачепити чи образити політичні почуття (political sensibilities)» (Merriam-Webster's Online Dictionary, 1990). А у «Великій актуальній політичній енциклопедії» політкоректність визначається як «культурно-поведінкова і мовна тенденція, націлена на заміну сталих термінів, здатних зачепити почуття і гідність тієї або іншої особи, емоційно нейтральними і позитивними евфемізмами» (Велика актуальна політична енциклопедія, 2011). У даних визначеннях для нас є важливим той факт, що політична коректність, по-перше, тут визначається як обмеження чи певна самодисципліна, і, по-друге, разом із мовним виміром сутності наділяється культурно-поведінковим виміром. Зазначене підводить до думки, що політкоректність формується під тиском культури, а це, своєю чергою, означає, що

можливо говорити про її конструйований характер, хоча, на перший погляд, це може здаватися й не очевидним. Крім того, у запропонованих визначеннях, політична коректність виступає як синонім комунікативної стриманості.

Водночас політкоректність як соціальний регулятив часто пов'язується з прагненням уникнути реально існуючих соціальних проблем, замовчуванням гострих соціальних протиріч, із дискримінацією більшості, насильницькою маргіналізацією сталих традицій (Велика актуальна політична енциклопедія, 2011). Політична коректність часто критикується як форма цензури, що намагається змінити мову, мислення та поведінку людей за допомогою соціального тиску та ідеологічної індоктринації. Девід Періс, дослідник коледжу Гамільтона, який спеціалізується на спеціалізується на освітній політиці, політичній думці та теорії демократії, стверджує, що політична коректність не просто забороняє вживання певних слів і висловів, які можуть бути вважані образливими, дискримінаційними або не толерантними, але й видаляє або переформатовує ті, які не відповідають певним цінностям та поняттям. Таким чином, політична коректність спрямована на реформування внутрішнього світу людини і самої структури мислення, виключаючи або змінюючи сенси, які люди надають речам, ситуаціям та явищам - це відкриває простір для значних маніпуляцій: «...політкоректність — специфічна форма цензури сенсів (...). Не стільки система заборон на вислови і самовираження, скільки метод реформування внутрішнього світу людини і самої структури мислення шляхом виведення ряду слів і понять з мови або мутації їх значень» (Paris, 2017). Політична коректність – світогляд, що формується сьогодні різними меншинами, які утворили м'яку коаліцію «потерпілих». Загальна ознака цих меншин полягає в тому, що вони вважають жертвами в першу чергу себе, оскільки піддавалася дискримінація в тому або іншому вигляді.

Українськими дослідниками-соціологами проблематика політкоректності вивчалася мало, здебільшого у контексті розгляду соціальної згуртованості українського суспільства (Андріяш, Євтушенко, 2022) соціального протесту (Ключник, 2018) та гендерних питань (Дмитрієва, 2010). Більше напрацювань із цієї тематики здійснено українськими лінгвістами та мовознавцями; здебільшого

політична коректність розглядається ними як одна з особливостей, що притаманна суто англійській мові. Розглядалися засоби вираження політичної коректності у професійній сфері англійської мови (Живіцька, 2016); особливості розвитку і функціонування лінгвопрагматичної стратегії політкоректності на пострадянському просторі (Завадська, 2010); політкоректні евфемізми та їх переклад (Зайко 2016; Карабан, 2001). Рідше зустрічаються спроби теоретичного осмислення безпосередньо поняття «політична коректність» та можливих механізмів її функціонування. З цієї позиції цікавою для нас є робота українського дослідника Олександра Колтунова «Політична коректність: концептуальні основи та технологічні прийоми», де здійснюється політологічне дослідження проблематики. Автор пропонує нам розглядати політичну коректність в декількох (іноді взаємовиключних) варіантах: «по-перше, як технологію розв'язання конфліктів шляхом, перш за все, перегляду змісту освітніх програм та відмови від використання в суспільній лексиці образливих виразів стосовно тих соціальних груп, що відчувають дискримінацію (або зазнавали її в минулому) і категорично виступають проти цього; по-друге, як ідеологічну програму або доктрину, що лежить в основі цієї технології; по-третє, політична коректність може виступати як політичний рух, що здійснив (або здійснює) реалізацію цієї ідеологічної програми в сфері, насамперед, освіти, суспільно-політичної лексики наприкінці ХХ століття в США. Цей рух, перш за все, пов'язується з лівими політичними колами США; і по-четверте, політична коректність – це не більш ніж іронічне позначення курйозних результатів застосування технології заміни образливих термінів нейтральними словами і виразами (евфемізмами)» (Колтунов, 2005). Ідеї українського дослідника подекуди перетинаються з тезами Л. Г. Іоніна, який є автором численних робіт із соціології культури, переконаний, що «політкоректність – це не що інше, як ідеологія сучасної масової демократії, що слугує, з одного боку, обґрунтуванню внутрішньої і зовнішньої політики держав із розвиненим капіталізмом, а з іншої — придушенню опозиції, та будь-якого іншомислення і забезпеченню ідейного та ціннісного консенсусу» (Колядич, Хоцянівська 2022).

Загалом, якщо аналізувати стан розробленості даної тематики в українській соціології, то можна зазначити, що зараз вона активно розвивається; і це можна стверджувати, виходячи зі значної кількості публікацій, що виходять останнім часом – за п'ять років кількість україномовних праць за даною тематикою збільшилася понад в два рази. Можливо, це спровоковано загальною тенденцією популяризації україномовної науки, але тим не менш, на момент старту даного дисертаційного дослідження, вітчизняні дослідження та публікації, присвячені питанням політичної коректності, були поодинокими. Сьогодні ж ця тема втратила свою «ексклюзивність»; проте необхідно відзначити, що частіше за все розглядаються якісь окремі аспекти функціонування політичної коректності без претензії на фундаментальність. Більш того, в жодній з робіт політична коректність не розглядається як процес, а аналізується в статичній формі. Тож, виходячи з такого положення, розгляд суперечливих оцінок і підходів до феномену політичної коректності приводить нас до необхідності запропонувати авторське визначення: **політична коректність** *це дискурсивний культурно-поведінковий процес поширення ідеологічної і нормативної установки на подолання соціальних конфліктів і протиріч через обрання специфічних мовних засобів різного рівня.*

Розкриємо кожне із тверджень визначення. Політична коректність – це не просто мовний феномен, а саме дискурсивний, оскільки дискурс апріорно містить адресацію до своєї потенційної аудиторії, на відміну від мови як абстрактної системи. Нагадаємо, що політична коректність апелює не просто до буквального значення слів, а до певної соціально зумовленої інтенції; фактично політичну коректність сфокусовано на мові у її конкретному соціальному застосуванні. Це ніщо інше, як *language-in-use*, яке, власне, і є компактно-афористичним визначенням дискурсу. Крім того, дуже важливим є те, що політична коректність не є застиглим переліком правил, приписів; це регулювання соціальних процесів, яке й саме має процесуальний вимір. У цьому випадку максимально доречним є застосування характеристики дискурсивності, адже дискурс ще з часів Мішеля Фуко розглядається як такий, що знаходиться у стані «постійного становлення» (Литовченко, 2004). Таке розуміння

відповідає надвисокій динамічності політичної коректності, та дозволяє зафіксувати її взаємозначущий зв'язок із соціальними подіями, який ми і позначаємо за допомогою процесуальності. При цьому дискурс характеризується соціальною контекстуальністю і ціннісно-ідеологічною напруженістю. Усе це робить дискурс особливо важливим для вивчення вивчення політичної коректності. В роботі поняття «дискурс» розглядається як похідне від поняття «мова», але при цьому дискурс не може бути зведений до мови і лінгвістичних форм буття: він є соціальним, соціально-ідеологічним феноменом.

Те, що політкоректність має культурно-поведінковий вимір, частково можна вважати очевидним, адже політкоректна риторика формується в залежності від культурного контексту і фіксується в реалізації на поведінковому рівні. Можливо, твердження сформульовано із деяким спрощенням, але фактично воно вказує на конструйований характер політичної коректності та її залежність від культури і ідеології, що панує в конкретному суспільстві.

Характеристикою, що може викликати дискусію, можна вважати нормативний аспект політичної коректності. Виходячи з цього, необхідно детальніше зупинитися на тому, що мається на увазі під нормативною установкою політичної коректності. В даному випадку нормативна або, точніше, ціннісно-нормативна установка – це не що інше, як жорстко встановлені рамки і приписи, що через посередництво ідеологом втілюють конкретні ціннісні структури. Іншими словами, це відносно стійка сукупність орієнтацій і схильностей індивіда або соціальної групи до сприйняття світу в певний спосіб. Ця установка формується через впровадження до масової та індивідуальної свідомості міфологем й ідеологем, що сприяє архаїзації свідомості, а як наслідок може спричинити підміну понять, спотворення соціальних зв'язків тощо. Згадаймо думку Лойера про те, що політична коректність вказує на «кінець історії» пошуку справедливості, і фактично фіксує прикінцевий безальтернативний соціальний порядок. Це безпосередньо пов'язано із її нормативним характером, із перетворенням ціннісних ідеалів ліберальної демократії, зокрема недискримінації

меншин та запобігання конфліктів заради соціальної згуртованості, на активні приписи, інструменти соціального інжинірингу.

Ця ідея не є новою за своєю суттю. Французький соціолог та соціальний антрополог Клод Леві-Строс (1908-1990) обґрунтовує необхідність застосовувати історичний підхід (так званий «діахронічний розріз») для того, щоб зрозуміти як формуються соціальні інститути. Головна мета наукового дослідження суспільства, на думку Леві-Строса, це дослідження того, яким чином колективне несвідоме формує символічні структури цього суспільства – його ритуали, культурні традиції, мовні форми (Леві-Строс, 2000). У цьому контексті варто також згадати Мішеля Фуко, який виводить «дискурсивні» (ментальні) структури, маючи на увазі під цими позначеннями нормативні системи і структуру знання, що були актуальними в різні періоди історії. Істинно науковим, об'єктивним дослідженням є, за Фуко, якомога суворіше і детальніше вивчення кожної нормативної структури як структури колективного несвідомого в її співвідношенні із структурою «влади» (Фуко, 2003).

Зазначаючи множинність підходів до визначення поняття політкоректності, в якості робочого у дисертації ми використаємо авторський підхід, що ґрунтується на концептах «невидимої цензури» та «символічної влади» П. Бурдьє (Bourdieu 1996). Такий синтез дозволяє розглядати політичну коректність як символічну цензуру, що, у свою чергу, означає певну сукупність головним чином неофіційних, але також напівофіційних і рідше офіційних заборон, загальною ознакою яких є табування символічних значень. Ці значення розглядаються тими чи іншими колективними соціально-політичними акторами як етично неприпустимі, або такими, що можуть вважатися політично провокаційними. За використання таких інструментів і вибудовується інтенціонально безальтернативний соціальний порядок. В рамках роботи увагу сфокусовано на дискурсивній природі та символічній, цензурній ролі політкоректності, що фактично набуває ідеологічних рис, активно впливаючи на масову свідомість, але не перетворюючись на ідеологією у чистому вигляді.

Також в контексті ступеню розробленості питання теоретичного аналізу політичної коректності варто згадати книги Д. Мюррея «Божевільня натовпу: стаття,

раса та ідентичність» (Murray, 2019) та Х. Шварца «Політична коректність та руйнування соціального порядку» (Schwartz, 2016). На наш погляд, ці роботи є прикладами двох різних підходів до явища політичної коректності безпосередньо у сучасній суспільно-політичній та культурній реальності. У роботі Д. Мюррея (Murray, 2019) акцент робиться на так званих «культурних війнах», питаннях ідентичності та постмодерністської критики ідеології та релігії. У цілому сьогодні підхід Д. Мюррея є традиційним для авторів, які критикують феномен політичної коректності. Підхід, психологічний за своїм фундаментом, використовує автор Х. Шварц (Schwartz, 2016). Маємо також зазначити, що розгляд політичної коректності крізь призму питань ідентичності та політик ідентичності є абсолютно доречним, якщо виходити із запропонованого нами визначення. Адже в якості ціннісно-нормативної установки політична коректність вбудовується саме в структуру групових та макросоціальних ідентичностей, фактично прагнучи монополізувати поле політик ідентичності задля безперешкодного відтворення цільового соціального порядку.

Окремо хотілося б згадати роботу класика критичного дискурс-аналізу Н. Феркло (Fairclough 2003), що вийшла 2003 р., але, безумовно, не втратила своєї актуальності й досі. Дослідник вивчає аргументи прихильників і противників ідеї політичної коректності, роблячи висновок про те, що «лівим» політичним силам необхідно серйозно зайнятися питаннями політичної коректності, у тому числі питаннями теоретичного плану, оскільки, на думку вченого, політична коректність досі залишається «ефективною та руйнівною стратегією» (Fairclough, 2003). У зв'язку з цим можна відзначити роботу А. Скалчоу (Scalcau, 2020), в якій автор розбирає конфліктний потенціал політичної коректності, приходячи до такого висновку: чим більше політична коректність намагається згладити конфлікти, що виникають у суспільстві, тим ще більшу кількість конфліктів вона породжує.

Авторське визначення базується на розглянутих вище положеннях і демонструє необхідність вивчення політичної коректності не просто як явища, а як динамічного процесу, що має на меті регламентацію окремих сфер суспільного життя; воно не є вичерпним і не претендує на повноту, але може бути прийняте як робоче, і буде

уточнено у ході дисертаційного дослідження. В даному випадку було важливим позначити ряд найбільш сутнісних характеристик політичної коректності, що будуть розкриті в наступних розділах дисертаційного дослідження.

1.2 Політкоректність в системі макроідеологічного виробництва

У авторському визначенні політична коректність розглядається як процес, що містить в собі ідеологічні та нормативні установки на подолання соціальних конфліктів та забезпечення соціальної згуртованості. Ми виходимо з того, що вона спирається на ті ж механізми дії, що є характерними і для ідеології. Тобто якщо розглядати політичну коректність як технологію, то вона за принципом дії може бути якщо не тотожною, то близькою до ідеології (ми поки що позначимо її як ерзац-ідеологію, і нижче пояснимо цей термін). Це дає нам підстави вважати, що політкоректність має такий же потенціал конструювання, як і ідеологія, що є ще однією причиною для звернення соціологів до цієї тематики. Для того, щоб розкрити основні технологічні аспекти і загальну здатність політичної коректності впливати на масову свідомість, необхідно розглянути, які функції може виконувати політична коректність, у співвідношенні з функціями ідеології.

Першою і найважливішою функцією політичної ідеології є легітимація влади певних політичних сил і режимів. Ідеології своєрідно виконують мобілізуючу і інтеграційну функції, об'єднують людей до соціального цілого і формують ставлення до тих або інших подій та явищ. За своєю суттю, політична коректність аналогічно виконує функцію легітимації – вона покликана продемонструвати (принаймні, на зовнішньому рівні) готовність приймати соціальні перетворення (Durniev & Nekhaienko, 2023). Очевидно, що ця функція містить в собі свою протилежність, тобто може втілюватися як делегітимація тих політичних або соціальних сил, що визнаються небажаними: адже політична коректність недвозначно делегітимує ту версію соціального порядку, що існує на момент пропонування перетворень, і що позначається політичною коректністю як порядок несправедливий, а потім і як хаос.

Подібні думки відносно ідеології були висловлені французьким філософом і соціологом марксистського спрямування Луї Альтюссером. Він зазначав матеріальність і об'єктивність ідеології, її протилежність науці, яку вважав від'єднанною від реального світу, і, нарешті, підкреслював функціональну цінність ідеології в контексті відтворення виробничих стосунків і конструювання суб'єкта за допомогою механізму інтерпеляцій (процес впливу ідеології на окремого суб'єкта) (Althusser, 2006). Пропонована в ідеологіях інтерпретація соціальної дійсності завжди є різною мірою викривленою через особливості процесу віддзеркалення дійсності груповою свідомістю, що, тим не менш, відповідає інтересам їх носіїв.

Звідси випливає наступна функція ідеології, яка тісно пов'язана з функцією легітимації певного соціального ладу, – прагматична (реабілітуюча) функція. Вона полягає в тому, що за своєю природою ідеології покликані або захищати існуючий соціальний порядок, або обґрунтовувати необхідність внесення в нього визначених, аж до кардинальних змін з метою його пристосування до інтересів певних груп.

Інакше кажучи, ідеології покликані виправдовувати ту або іншу практику. Політична коректність спирається на ті ж принципи дії, оскільки, як і ідеологія, вона націлена на виправдання (або осуд) тієї або іншої соціальної дії. Виникає питання відносно того, яким чином задаються рамки політичної коректності. Тут ми побічно виходимо на проблему її конструювання, про що детально говоритимемо далі.

Усе це стає можливим за успішної реалізації нормативної функції, яка задає соціальному суб'єктові систему норм соціальної поведінки. Тим самим ідеологія, як і політкоректність, окреслює ціннісні параметри, критерії оцінки тих або інших політичних явищ, подій, процесів, сприяючи пригніченню іншомислення і забезпеченню ідейного і ціннісного консенсусу, що потрібний для злагодженого функціонування соціальної системи (Durniev & Nekhaienko, 2023).

Виходячи з вищенаписаного, можна скласти враження, що політична коректність може бути ідеологією нового зразка. Аналогічну ідею висловлює Леонід Іонін: він визначає політичну коректність як сучасну ідеологію демократії або навіть релігію. Але, попри той твердий факт, що політична коректність дійсно має ряд характерних

для ідеології рис, вона не є буквально ідеологією, як про те говорить дослідник; це, скоріше, метафора. Ми пропонуємо позначати цей аспект політичної коректності як «ерзац-ідеологію». Префікс «ерзац-» демонструє несамостійність політичної коректності, що виявляється у недорозвиненості системи санкцій та механізму інтерналізації політкоректних установок. Політична коректність не пропонує ані цілісного світобачення, ані вичерпної та універсальної моделі соціальної взаємодії, вона від початку спрямована виключно на регулювання потенційно дискримінаційних аспектів (мовної) поведінки. Політична коректність транслює ідеологеми лібералізму, артикулює відповідні дискурсивні конструкти, але при цьому виступає лише в якості механізму просування та втілення лібералізму. Водночас вона є більшою за простий набір інструментів ідеологічного впливу: політична коректність позиціонує свої ідеологічні і ціннісно-нормативні установки як достатні для досягнення цільового (ліберально-демократичного) соціально-політичного порядку, і може справляти враження окремої ідеології, що і виправдовує її позначення як ерзац-ідеології (можна припустити певні збіги поняття ерзац-ідеології в нашому розумінні із політологічним поняттям тонкої ідеології (Freedon, 2018), але це має бути предметом окремого аналізу). Варто розглядати становлення політичної коректності як механізму втілення ліберальної ідеології, що робить можливим стійке існування ліберальної демократії. Іншими словами, політична коректність є сукупністю лінгвістичних і дискурсивних компонентів організації ідеологічного життя сучасного суспільства (Нехаєнко, 2019).

Цей механізм здатний працювати в трьох основних напрямках: 1) створення системи цінностей і певної політкоректної мови, а з нею і картини світу через формування «порядку денного»; інакше кажучи, перший напрям передбачає конструювання реальності; 2) поширення і нав'язування суспільству думки або певного консенсусу з того або іншого питання (за допомогою системи освіти, релігії, масмедіа і т. д.); 3) пригнічення іншомислення в суспільстві. Ми усвідомлюємо дискусійність останнього твердження з точки зору академічності поняття «іншомислення», але саме в ньому й криється істинне призначення політичної

коректності у сучасному світі: вона спрямована на те, щоб досягти суспільної одностайності, яка в межах трансльованої ідеології визнається фундаментом соціальної згуртованості. У ліберальному тезаурусі саме по собі поняття «іншомислення» позбавлено сенсу внаслідок того, що визнаються рівність і плюралізм переконань (тобто жодне мислення не може бути «іншо-», оскільки постулюється відсутність домінуючого мислення). Очевидна парадоксальність цієї моделі (адже якщо жодне мислення не має домінувати, то й ідея рівності та плюралізму переконань також не має, – і виникає «дурна безкінечність») спричиняє виникнення неочікуваних ефектів, таких як конфліктність неконфліктності, інтолерантність толерантності тощо. В якості найяскравішого приклада тут можна згадати формування так званої «культури скасування» («канселінгу»), яка трансформувалася сьогодні, по суті, на інститут громадського осуду, а часом і просто цькування. Ті, хто зазнає «канселінгу», стикаються з серйозними наслідками і несуть і репутаційні, і фінансові збитки. Більше того, коли йдеться про те, що людину підозрюють у якомусь злочині, громадськість найчастіше починає канселити її до того, як суд визначить ступінь її провини та винесе своє рішення. Особливістю «скасування» є те, що часто покарання часто не є симетричним злочину. Те, наскільки ця асиметрія може бути яскравою, демонструє кейс Джоан Роулінг. Відома письменниця, яка неодноразово підкреслювала своє поважне ставлення до осіб нетрадиційної орієнтації, висловила одного разу думку щодо статі та гендера. У цій заяві вона говорила від свого імені та, спираючися на результати свого досвіду, наводила аргументи до своєї позиції. Такий зважений підхід не врятував Роулінг від громадського цькування; письменниця досі отримує репутаційні збитки.

Відповідно виникає необхідність у формуванні механізму, який зробить можливим «м'яке ототожнення», певне вирівнювання світобачення; це дозволить уникнути появи опозиції – звідси, власне, і виростає політична коректність. Фактично декларована свобода думки і слова все більше стримується політичною коректністю, а вихід за її рамки може стати передумовою як для громадського осуду, остракізму, усунення від посад і так далі на мікрорівні, так і для переформування системи

освіти, політики, моделей соціальної взаємодії на макрорівні. І інститут «скасування» є яскравим тому підтвердженням. Таким чином, можна зазначити, що політична коректність займає особливе місце в макроідеологічному виробництві, оскільки вона не є ідеологією в класичному її розумінні і водночас не може вважатися окремим елементом ідеології. Як зазначалося вище, в роботі пропонується розгляд політичної коректності як ерзац-ідеології з акцентом на її ідеологічній установці, що містить в собі механізм впливу на суспільство і ґрунтується на мовно-дискурсивних прийомах. Цим пояснюється і пильна увага мовознавців до феномену політичної коректності, і те, що соціологами ця проблематика розроблялася набагато менше. Саме тому є необхідним розгляд політичної коректності в двох її аспектах: згаданому вище мовному аспекті та соціокультурному, що знаходить свій вияв у поведінці індивідів у суспільстві. Необхідно продемонструвати, як взаємопов'язані політична коректність і культурні особливості конкретного суспільства, та виявити, як мовна коректність змінює соціокультурні патерни, що емпірично фіксуються на поведінковому рівні.

Для кращого розуміння суті цього феномена звернемося до відомої роботи М. Вебера «Політика як покликання і професія», де вчений розмірковує, «якою треба бути людині, щоб їй можна було покласти руку на спиці колеса історії» (Вебер, 1998). Будь-хто, «хто хоче займатися політикою взагалі і зробити її своєю єдиною професією, повинен усвідомлювати етичні парадокси і свою відповідальність за те, що під їх впливом вийде з нього самого» (Вебер, 1998). Згадаймо, що парадоксальні протиставлення (суб'єкта із об'єктом, множинності із одиничністю) є, на думку О. Голікова, важливим засобом соціологічного теоретизування М. Вебера (і додамо, що один із зазначених колегою парадоксів Вебера – схильність до диктативних пропозицій всупереч активному просуванню «онтології множинностей» – втілюється в імперативі ціннісної нейтральності, перетин якого із такою ж «диктативною» логікою політичної коректності є окремим цікавим питанням) (Голіков, 2021). Сутність парадоксу в тому, що «геній або демон політики живе у внутрішній напрузі з богом любові, у тому числі і християнським Богом, напрузі, яка в будь-який момент

може вибухнути непримиреним конфліктом» (Вебер, 1998). Взявши цю думку М. Вебера, розглянемо сучасне розуміння політичної коректності. Вона претендує на контроль за правильністю поглядів людей; виключає оціночні судження; карає тих, хто не дотримується ідеалів рівності; претендує на винятковість; прагне встановити загальну толерантність (знову нагадаємо про їхню нетотожність). Політкоректність також надає можливість знайти відповіді на екзистенційні питання, з якими стикається людина. Єдине, що потрібно зробити, це прийняти її цінності. Фактично принцип політичної коректності пропонує етичну канву, на що раніше могла претендувати тільки релігія або ідеологія: це канва соціального порядку, імпліцитно безальтернативного, оскільки все, що відрізняється, позначається як неприпустиме втілення (або джерело) хаосу. Для того, аби було зрозумілим, наскільки відрізняється цільовий порядок політичної коректності від інших типів соціального порядку, зазначимо, що саме у цьому випадку варто було б використовувати запропоновану О. Голіковим категорію порядку соціального із похідною субкатегорією потужності порядку, що дозволяє «упіймати» до дослідного фокусу мікро- та макрорівень дослідження порядку (Golikov, 2020). Такий фокус для дослідження політичної коректності є вкрай актуальним, і ми ще повернемося до нього у другому розділі, в ході розгляду можливостей фігуративної соціології Н. Еліаса стосовно нашої теми.

Можна дійти несподіваних висновків, якщо розглянути цей феномен у контексті закритих та відкритих суспільств Карла Поппера. «Племінне чи колективістське суспільство ми будемо називати закритим суспільством, а суспільство, в якому індивіди змушені приймати особисті рішення, – відкритим суспільством» (Поппер, 1994). У першому індивід відмовляється у повній владі «цілого», де його життя піддається постійному контролю з боку суспільства та де не передбачається необхідність мати власну думку. У другому, навпаки, особистість вільна від будь-яких забобонів, несе відповідальність за свої дії і здатна критично мислити. Парадокс виявляється у тому, що політична коректність як мовна практика переважає у дискурсі «західного світу», в якому країни історично побудовані на засадах відкритого суспільства. Це не відповідає критеріям останнього: йому притаманні

норми, що не підлягають рефлексії, вони сприймаються як даність. Якщо людина висловлює судження, що не вписуються до дискурсу політичної коректності, то дискусія припиняється, а людина може піддатися остракізму.

Відкрите суспільство, за Поппером, будується на раціональному обговорення проблем, а не їх герметизації. В той же час політична коректність встановлює свій непохитний критерій моральності. Все, що йому загрожує, – «вада», все, що сприяє, – «чеснота». Цей принцип говорить про переважання моралі особливого роду, і про її ірраціональний характер, тому що припиняється будь-яка можливість раціонального обговорення. Для відкритого суспільства це неприйнятно, оскільки вимога визнання авторитету без можливості раціоналізації та рефлексії його ідей означала б «кінець» моральної відповідальності особистості та послужила б руйнуванню, а не вдосконаленню моралі. Така вимога замінила б особисту відповідальність родовими табу та безвідповідальності особистості» (Поппер, 1994). Табуїтована свідомість оберігає людину від непередбачуваності і жорстокості реального світу, даючи можливість зняти з себе зайву відповідальність. «Цим пояснюється прагнення філософів спроектувати та обґрунтувати суспільний ідеал, в якому індивід знову набуде втрачену опору в якійсь тотальній соціальній реальності» (Поппер, 1994). Згідно Попперу, такий ідеал Гесіод та Платон побачили в «золотому столітті», Гегель у сучасній йому прусській монархії, а Маркс – у комуністичному майбутньому. Саме ці ідеали суспільного устрою Карл Поппер критикує у книзі «Відкрите суспільство та його вороги», вдаючись до такого підходу вивчення історії, як історизм. Ще раз підкреслюючи значення незалежного та раціонального мислення, автор вважає, що «тільки сама людина у процесі діяльності вправі визначати, обґрунтовувати або критично змінювати її [історії. - О.Н.] сенс, перевизначаючи разом із тим своє ставлення до сенсу історії» (Поппер, 1994). Нині суспільство створило собі нове значення історії — досягнення загальної рівності. Політична коректність надає історії свій сенс, вимагаючи при цьому рівності за допомогою імплементації елементів дискурсу та принципів толерантності.

Роботи Поппера можуть бути цікавими в контексті розгляду політичної коректності виключно завдяки тому, що саме цим автором був введений термін «парадокс терпимості». Він описує ситуацію, коли «необмежена толерантність може призвести до нетерпимості» (Поппер, 1994, С. 9). Це пов'язується з проявом толерантності до нетолерантних. Останні «можуть претендувати на право придушити їх [нетолерантних. – О.Н.], якщо потрібно, навіть силою; оскільки легко може виявитися, що вони не готові зустрітися з нами на рівні раціональних аргументів, почнуть із засудження всіх аргументів; вони можуть заборонити своїм послідовникам вислухати раціональні аргументи, тому що вони оманливі, і навчити їх відповідати на аргументи за допомогою кулаків та зброї» (Поппер, 1994 С. 377]. Вирішення парадоксу Поппер вбачає в раціональному початку. Таким чином, якщо обидві сторони дотримуються раціональності та свідомості у своїх судженнях, то можливість створення та підтримки толерантного суспільства є і вона мало чим обмежується. Ці критерії виступають як певний спосіб захисту від довільного виключення людей на підставі їхньої нетерпимості. Даний вид раціональної толерантності встановлює її межі та суб'єктів, чого не можна сказати про політично коректну толерантність, яка застосовується абсолютно до всіх.

Це також виступає проявом всеосяжної ідеї, яка диктує певні, часом нездійсненні правила поведінки. Розглядаючи загальну толерантність як непорушне правило, неможливо примирити інтереси ворожих сторін. У людей виникає когнітивний дисонанс, коли політична коректність вимагає звести їхні протилежні та несумісні цінності та погляди на життя. Філософ Райан Форст стверджує, що толерантність може з'явитися тільки за умови відсутності дискримінації на будь-яких підставах. Усі цінності та світогляди мають право на існування лише за умови, коли всі члени суспільства на рівних засадах зможуть вести своє життя. «Тільки критерій недопущення дискримінації створює моральні та правові засади взаємин громадян. На цій основі нормативної відповідності притуплюється конфліктний потенціал протиріч, що продовжують існувати на когнітивному рівні між конкуруючими баченнями світу в соціальному вимірі цивільної рівності» (Forst, 2001, р. 20). Не

треба здійснювати складних інтелектуальних операцій, аби побачити, що пропонована «нормативна відповідність» із її претензією на притуплення конфліктного потенціалу протиріч між баченнями світу – це приклад застосування символічного насильства для фактичного вилучення конкуруючих бачень із переліку можливих до здійснення, адже будь-яке з них є альтернативним до «бачення, яке є нормативно відповідним недопущенню дискримінації». Обмеження проявів інших бачень світу (що є нічим іншим, як позначенням певного порядку соціального) когнітивним рівнем протиріч фактично означає встановлення безальтернативного порядку соціального, ядром якого є недопущення дискримінації.

Політична коректність претендує на формування суспільства рівних і толерантних у всіх країнах, не враховуючи ані культурні, ані економічні, ані історичні чинники; це можна трактувати як встановлення гегемонії через ігнорування (саме у такому ігноруванні втілюється символічна влада, на яку спирається політична коректність). Так, Поппер, заявляючи про те, що відкрите суспільство ґрунтується на раціональності, не бере до уваги, що інтереси та мотиви людей, його складових, цими людьми часто не усвідомлюються, а відповідно, як і у випадку з Вебером, можливість раціонального вибору суттєво обмежена. При цьому політична коректність здатна запропонувати готові моделі поведінки, які не підлягають раціоналізації. Наявність цих моделей (патернів) поведінки і дає можливість якщо не прирівнювати політичну коректність до ідеології, то стверджувати, що вона використовує подібні ідеології механізми впливу, що спираються на символічне насильство. І не дивлячись на те, що багато хто з авторів не визнає за політичною коректністю такого потенціалу, той факт, що вона майже не рефлексується сучасним суспільством, є підтвердженням наведеної тези.

Ідеологія представляє систему цінностей, що виступає в якості особливого типу духовності – не релігійної, але, тим не менш, такої, що базується на вірі та переконаннях. Потреба у подібній вірі детермінована розвитком і диференціацією людських спільнот, а її сучасна фрагментація обґрунтована прискоренням процесів градації і множення соціальних кластерів і комунікаційних каналів – політична

коректність може бути одним із варіантів ідеологічного процесу. Ідеологія може бути класифікована як рід наукового знання або різновид релігійного світогляду, проте у ній втілюються як гносеологічна, так і трансцендентальна складова – тому можна стверджувати, що функціонально ідеологія має неоднолінійну структуру.

Ідеологія може вважатися чимось на кшталт «віри», адже це одна з форм визначення і пропаганди істини на «об'єктивних» підставах, що претендує на певну універсальність. Ідеологія завжди є спробою ціннісної кодифікації поглядів на реальність, в прагненні досягти суспільного консенсусу. Таким чином, ідеологічна свідомість інтегрує види партикулярної свідомості. Попри це такий тип свідомості відрізняє така характеристика, як стійкість: це виявляється у тому, що моделі суб'єктивних орієнтацій досягають певного рівня міцності упереджень всередині ідеологічних концептів. Це свідчить про те, що відбувається навмисна стереотипізація повсякденної свідомості; це можна цілком прийняти за результат цілеспрямованих пропагандистських зусиль.

Крім того, ідеологія претендує на те, щоб сформувати певну картину світу, надаючи систему цінностей, яка визначає, що є припустимим та прийнятним. Політична коректність, хоча й не пропонує повноцінне світобачення, але претендує на те, аби елементи такого світобачення (трансльовані з лібералізму), на яких вона концентрується, сприймалися як достатні. Це також зближує ідеологію та політичну коректність, хоча й не дозволяє їх ототожнювати; тому ми позначаємо політичну коректність як ерзац-ідеологію. Продовжуючи співставлення політичної коректності та ідеології, можна виділити константні характеристики ідеології, які зближують її з політичною коректністю, хоча не надають можливості визнати останню ідеологією.

Системність. Ідеологія – це різновид системного знання, і, як будь-яка системність, вона обмежує себе своїми ж власними передумовками. Крім того, знання, ідеї, уявлення в ідеологічній системі перебувають у тісному взаємозв'язку та функціонують у діяльності особистості та суспільства цілеспрямовано та послідовно; порушення меж цих передумовок може провокувати суспільну фрустрацію. Навіть в умовах лібералізації суспільства, як це відбувається в Україні, панівна ідеологія у

формі плюралізму функціонує системно. Це можна побачити, якщо уважно подивитися на загальний характер програм та матеріалів ЗМІ.

Міфологічність. Ідеологія, як і міфологія, пропонує універсальне та спрощене розуміння реальності. На цій характеристиці варто зупинитися більш детально та згадати напрацювання німецького філософа Ернста Кассірера. У своїй фундаментальній тритомній роботі «Філософії символічних форм» Кассірер здійснив наскрізний філософський аналіз основних символічних форм мови, міфу та науки. В своїх подальших роботах Кассірер запропонував оригінальну концепцію політичної міфотворчості. Звісно, сам Кассірер не фокусувався на понятті «ідеологія», але, виходячи з його міркувань навколо політичної міфотворчості, можемо зробити висновок, що ці поняття є хоча й не тотожними, але близькими. Е. Кассірер пов'язує бурхливий розквіт міфа на початку ХХ ст. із важкими умовами, що склалися в Європі після закінчення Першої світової війни.

Популярність міфів виявилася настільки значною не лише через природу людської свідомості, а через складність та мінливість соціального контексту, в якому опинилися маси. У моменти, коли інтелектуального ресурсу недостатньо для вирішення проблеми чи відповідей на нагальні питання, на допомогу приходять надзнання та звернення до містичного (цим пояснюється й звернення до архаїчного знання під час криз). При цьому філософ наголошує, що у соціально-політичному житті немає повної рівноваги, воно не є статичним: там, де є критична ситуація, завжди з'явиться віра у міф, говорить Кассірер. Звісно сучасне суспільство навіть під час криз не є настільки архаїзованим, аби почала домінувати магічна свідомість (хоча окремі її елементи ми можемо вбачати й сьогодні). Проте, за словами Кассірера, «якщо сучасна людина більше не вірить у натуральну магію, то вона, без сумніву, сповідує конкретний сорт магії соціальної» (Cassirer, 1946, p. 61). До різновиду таких ірраціональних феноменів соціально-політичного життя Кассірер відносить міфологему героя, здатного вирішити будь-яку проблему простого народу; на ній ґрунтуються іміджі переважної кількості сучасних політиків.

Ернст Кассірер проаналізував алгоритм формування політичних міфів і виділив

три основні його складові. Перший етап формування міфу він бачить у зміні функцій мови. Кассіерер вважає, що мова виконує не тільки семантичну, а й магичну функцію. При цьому якщо семантична функція необхідна для опису речей чи відношень між ними, то магична покликана змінювати явища навколишнього світу та провокувати певні дії. При формуванні нового політичного міфу відбуваються корінні зміни у мові: з'являються нові слова, деякі старі починають використовуватися в новому значенні: якщо раніше вони логічно описували явища і процеси, то в контексті нового міфу застосовані для формування певних дій та емоцій. Для того, щоб слово здобуло максимальну силу впливу, воно має підкріплюватися новими ритуалами.

Другий елемент механізму створення політичного міфу є створення та виконання нових ритуалів. Кассіерер говорить: «ніщо не може так присипляти наші активні дії, здатність судження та критичну принциповість, ніщо не може такою мірою позбавити нас почуття індивідуальної відповідальності, як постійне і одноманітне розігрування однакових ритуалів» (Cassirer, 1946, p. 63).

Третьою складовою політичної міфотворчості Кассіерер називає зняття політичним міфом персональної відповідальності з кожної конкретної людини. За словами Кассієра, свобода – це тягар для людини, і в незрозумілих обставинах вона готова позбавитися від цього тягара, а досягти цього можна шляхом наслідування пропонованої поведінкової моделі, що буде підтримуватися суспільством.

Справедливо буде зазначити, що дана концепція розроблялася в період кризових для європейських країн та всього світу подій, в умовах формування нових режимів, і ці історичні реалії були напрочуд динамічними. Тож концепція Кассієра адекватно описує лише становлення політичних міфологій першої половини ХХ ст. Очевидно, що для пояснення нових світоглядних систем, які з'являються у сучасний період, дана теорія може бути застосована із серйозними застереженнями. Роботи Кассієра, незважаючи, на значну критику, є для нас важливим підґрунтям.

Ернст Кассіерер вважає за потрібне в дослідженні досвіду як такого починати з аналізу «примітивного досвіду», тобто первісних форм досвіду, виражених в історії людства. Ця позиція викликала критику з боку багатьох філософів, враховуючи

М. Гайдеггера. Однак Кассіерер наполягав на тому, що аналіз досвіду має відбуватися з урахуванням його історичного втілення. «Такий досвід слід аналізувати не з рівня «речі» та природної свідомості, як це робить Гегель, а з міфу, тобто з того рівня, на якому вперше виявляє себе виражальна функція свідомості, з того моменту, коли світ вперше можна відчувати як взаємодію різноманітних сил» (Пономаренко, 2012, с. 118).

Слід особливо виділити той факт, що суб'єктивне визнання цінностей, як аксіологічний акт, лежить в основі розуміння ідеологем минулого і сучасності. Велике в своєму онтологічному підґрунті призначення ідеології є неминучим слідством фундаментальної важливості для людини дотримуватися і керуватися ціннісними основами, які пропонуються в рамках пропонованої світоглядної системи. У такому сприйнятті ідеологія є гносеологічним інструментом, який люди використовують для випробування тих чи інших ціннісних доктрин.

Ідеологія не є знанням у науковому розумінні цього слова, вона представляє собою знання, що «осіняється» силою переконаності і спрямоване на конкретну дію. Можливо, можна було дорікнути автору, що ідеологія розглядається в дослідженні як абстрактна величина, що не пов'язана з мовою в цілому та політичної коректністю зокрема. Але сьогодні ідеологія виступає у новій функціональній якості – як інструмент макросоціальної комунікації. Це невід'ємна якість ідеології, що орієнтована на розвиток соціальної взаємодії у багатьох площинах суспільного життя невинно та щодня актуалізується в сучасному світі і може приймати різні форми, в тому числі й ті, що отримують своє вираження в мові. Макроідеологія, своєю чергою передбачає формування загальноприйнятих патернів способу мислення; вона, подібно до тотальної ідеології А. Грамші та К. Мангейма, перетинає кордони політичного поля і охоплює усі необхідні для продукування, відтворення, закріплення соціального порядку інструменти, – філософські постулати, ключові ідеологеми конкретної соціально-політичної домінуючої ідеології, загальносоціальні цінності суспільства на конкретному історичному етапі його існування, норми та стандарти відповідної цій ідеології політичної культури тощо. Макроідеологія декларативно позбавляється генетичного зв'язку із окремими соціальними групами та претендує на

роль загальносуспільного образу соціального порядку, що не зводиться до політичних аспектів. Сьогодні до конкретних макроідеологій можна відносити глобальні ідеології лібералізму, соціалізму, комунізму, але із урахуванням неов'язковості жорсткого зв'язку макроідеологічного виробництва саме з однією з глобальних ідеологій. Водночас у контексті глобалізації макроідеологічне виробництво цілеспрямовано ігнорує певну частину національних, культурних та інших особливостей. Сьогодні макроідеологічне виробництво існує саме як реалізація суспільства західного зразка в глобальних масштабах. І саме політична коректність, на наш погляд, є одним із тих елементів, що роблять можливим ефективно впровадження «універсалізованих» установок до суспільної свідомості.

Таким чином, лаконічно можна зазначити, що макроідеологічне виробництво – цілеспрямована діяльність окремих соціальних груп (класів) задля формування у свідомості людей певного образу універсального суспільного порядку, ставлення до умов свого існування, моделі суспільних взаємовідносин. І якщо бути точними, то політична коректність у сучасному її вигляді, звісно, не може розглядатися як самостійна ідеологія – вона не пропонує комплексну світоглядну модель, яка б прагнула пояснити фундаментальні закони функціонування суспільства. Тим не менш, політична коректність приписує конкретну норму, що стосується будь-яких меншин, та жорстко контролює її дотримання (про що йтиметься в наступних розділах), що фіксується як на рівні індивідуальної свідомості, так і на макрорівні. Таким чином, пропонується розгляд політичної коректності як ерзац-ідеології – контейнера ідеологічної установки, що ставить на меті легітимацію начебто поточного, але більш жорсткого (через тяжіння до безальтернативності) соціального ладу, а з іншого боку – забезпечення ідейного та ціннісного соціального консенсусу.

1.3 Культурно-поведінковий та мовний аспекти політичної коректності

Культурно-поведінковий аспект політичної коректності є домінантою її структури. Важливою рисою політкоректності є вироблення норм поведінки, як

способу людської взаємодії у соціальних ситуаціях. На відміну від практик, що характеризуються відносною стійкістю, відтворенням та масовістю, поведінка вказує скоріше на індивідуальний рівень. І через те, що на етапі формування політкоректність регулювала саме поведінку, а практики склалися вже на зовсім іншій ланці фігурації, ми, разом із розглядом процесу становлення політкоректних практик, аналізуємо мікро- та мезо-рівень проблемного поля саме крізь культурно-поведінковий аспект політичної коректності.

Більш свіжим прикладом можна вважати рух Black Lives Matters. Масштабні події у США та Великобританії, пов'язані з рухом BLM, актуалізували тему нерівностей і дискримінації в гостро конфліктному ключі. Розмитість ідейних кордонів руху, його тісний зв'язок (у рамках згаданих подій) із анархістськими та феміністськими рухами дозволяють не зводити його проблемне поле виключно до расизму чи гіпертрофії поліцейського насильства. При цьому американські расові протести при всій винятковості для стороннього спостерігача не є ані раптовими, ані нелогічними: расизм у США та Великобританії (так само, як у континентальних європейських країнах етнічний – антиарабський, антитурецький, антиромський, антиєврейський – шовінізм) до вирішених проблем не належить, а зростання протестних настроїв разом із радикалізацією оцінок щодо дискримінативних практик спостерігається як мінімум із нульових років ХХ століття. І однією з найважливіших складових цих процесів – радикалізації оцінок та активізації протесту – вже досить давно є просування політичної коректності, що стартувала у вигляді очищення публічної мови від образливої та дискримінаційної лексики, а на сьогоднішній момент доповнилася активною вимогою квот на представництво пригноблених меншин у культурному полі. У цьому сенсі атаки сьогоднішніх протестувальників на пам'ятники, встановлені, на їхню думку, рабовласникам, повторюють і продовжують не лише аналогічні атаки періоду президентських виборів 2016 року, а й масові кампанії проти чоловічого домінування (наприклад, проти харрасменту чи нерівномірного політичного представництва), боротьбу за фемінітиви тощо. Всі перераховані практики чи то системи практик мають за вихідну точку ідею

прихованої та розпорошеної у символічному шарі повсякденності (перед за все в мові) дискримінації меншин, і всі спрямовані на подолання цієї дискримінації за рахунок, у тому числі, вилучення її символічних інструментів, а загалом - на встановлення такого соціального порядку, за якого буде відсутній символічний субстрат вказаної дискримінації (тобто сама можливість символічної переваги груп чи групи, що домінувала). Відсутність дискримінації, у свою чергу, розглядається як запорука розвитку соціальної згуртованості, перевагу надається не подоланню, а, скоріше, уникненню дискримінаційних конфліктів між групами задля фундаментальної деконструкції дискримінаційного порядку.

Безумовно, поки що не час давати розгорнуту наукову оцінку ані американським протестам, ані їхнім британським та європейським аналогам. На цьому тлі й виникає необхідність детального аналізу конкретних кейсів, які демонструють нам вже наявні ефекти політичної коректності. Резюмуючи, підкреслимо, що так звані «мовні кодекси» в університетах і вказані випадки – це лише окремі приклади того, яким чином політична коректність впливає на повсякденні практики суспільства. Для повноти картини необхідно аналізувати практики із різних сфер соціального буття; власне цьому й будуть присвячені наступні розділи дисертаційного дослідження. Тут зазначимо, що політична коректність починає працювати через зміну мовного коду; нижче уточнимо, в чому це проявляється.

Мовний аспект політичної коректності є одним із найбільш вивчених; він знаходить прояв у пошуку нових засобів мовного вираження та коригуванні мовного коду. Як попередньо зазначалося, політична коректність мови втілюється у прагненні знайти нові способи мовного вираження замість тих, які зачіпають почуття і гідності індивідуума, ущемлюють його людські права звичною мовною нетактовністю і/або прямолінійністю відносно расової і статевої приналежності, віку, стану здоров'я, соціального статусу, зовнішнього вигляду тощо (Галицька, 2004; Бацевич, 2004). Необхідно підкреслити, що критерії таких утисків можуть формуватися довільно, а не за якимись експертними критеріями; тобто фактично тут йдеться про реалізацію

символічної боротьби за право номінації, де символічне насильство й символічна влада реалізуються усіма сторонами-учасницями.

Політична коректність вимагає вилучити з мови усі ті мовні одиниці, що можуть бути розцінені як грубувато-фамільярні і навмисно образливі, знайти для них нейтральні і позитивні евфемізми. Евфемізм – непряме, пом'якшене вираження замість різкої або такої, що порушує норми пристойності. Прагматична установка евфемізмів полягає в тому, щоб пом'якшити, завуалювати пов'язані з деякими словами неприємні асоціації. Евфемізми є одним із засобів реалізації політкоректності на лексичному рівні (Тараненко, 2009).

Мовна політкоректність базується на гіпотезі лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа про прямий зв'язок між формами мови, культури і мислення. Розуміючи, що певні слова і словесні конструкції відгукуються певною поведінкою людей, прибічники гіпотези зробили висновок, що лінгвістичний детермінізм, аргументований в роботах Сепіра і Уорфа, дає можливість шляхом введення спеціальних норм мовного етикету створити єдине комунікаційне поле і програмувати лінгвістичну поведінку усіх учасників комунікації із метою досягнення соціальної солідарності та соціальної згуртованості не через свідомий вибір, а немов би через неможливість інших соціальних станів. Якщо у лінгво-комунікаційному полі такий порядок – точніше, такий відбиток соціального порядку, стійке уявлення про нього – буде безальтернативним, то й ніщо не заважатиме його матеріальній реалізації.

Згадану гіпотезу було покладено до основи доктрини політичної коректності, що пропонує використання нейтральних або просто емоційно позитивних заміників-евфемізмів, прибравши образливі і табуйовані вирази, які ображають почуття і гідність особи: «людина з надмірною вагою» замість «товстий»; «незрячий» замість «сліпий», «неправда» замість «брехня», «нетверезий» замість «п'яний» і так далі. Але фактично використання політично коректних висловлювань у мові не здатне знімати ті соціальні протиріччя, що формувалися впродовж сотень років; і одна з причин – соціокультурні особливості конкретного суспільства. Як приклад, можна знову

можна навести США. Офіційно сегрегація в США припинила своє існування більше 50 років тому. Сьогодні Америка відома як одна з найбільш політкоректних країн, і це дійсно культурно обумовлено. Проте і сьогодні у багатьох частинах країни американці, що належать до різних рас, не є сусідами: вони ходять до різних шкіл, роблять покупки в різних магазинах, не завжди мають доступ до одних і тих же послуг. У 2016 році расове питання, як і раніше, займало найвищі позиції в списку актуальних соціальних тем в Сполучених Штатах. Вбивства поліцейськими беззбройних чорношкірих чоловіків і жінок в останні декілька років відновили дискусію про міжрасові стосунки в Америці. Фергюсон, Балтімор і Чикаго – ці три міста асоціюються з расовою напруженістю, але в усіх трьох є ще один спільний знаменник. Вони, як і багато інших американських міст, досі значною мірою сегрегують населення. Це підштовхує до таких припущень: або політична коректність не в змозі подолати вплив культурних особливостей, і тільки маскує протиріччя, викликаючи тим самим соціальне роздратування; або ж потрібний більший період часу для того, щоб толерантне ставлення було сформоване не лише на мовному рівні, але і на рівні масової свідомості. В якості попереднього висновку можна підкреслити, що після виникнення в США політична коректність за останні десятиріччя поширилася у багатьох країнах світу. Помітний її вплив і в Україні: останнім часом політична коректність стає частиною політичного, академічного та освітнього дискурсів. Але разом із тим постає логічне питання, наскільки реалізованими є ті функції, що покладаються на політичну коректність як на соціальний конструкт. Відповідь саме на це питання допоможе нам визначити ступінь її ефективності. І для повноти відповіді необхідно звернути увагу на ті суспільні дисфункції, що виникають як наслідок впровадження політкоректності.

Під заборону потрапляють слова, що можуть здатися образливими якій-небудь із меншин. Загальну атмосферу політичної коректності Хельмут Зайферт коментує у своїй книзі «І вбивство теж частина життя. Маленька книга нещасних випадків в мові» таким чином: «В усіх сьогодні на вустах всілякі меншини: чорношкірі, євреї, синти і роми, люди з обмеженими здібностями, боснійці, албанці, а також жінки (!)»

(Seiffert, 2000) При цьому кожна з меншин встановлює власні номінації та слова, які зачіпають почуття його представників. Проте це не лише ті групи людей, яких традиційно відносять до меншин, наприклад, расових, етнічних, релігійних або, останнім часом, сексуальних. Адже йдеться про захист особливих прав меншин, а меншин, які бажають мати особливі права і претендують на їх захист, багато. Крім того, поборники політичної коректності прагнуть поширити її, забезпечивши максимально широкий фронт дій, що також відповідає втіленню мети надання недискримінаційному соціальному порядку безальтернативного характеру. Тому – це не каламбур, – меншини множаться, і значною мірою їх множить політична коректність, що виділяє групу, права якої бере під захист. У підсумку поступово формується ситуація «дискримінації більшості». Політична коректність фактично формує та закріплює соціальний розкол, який певний час вдається маскувати, але так чи інакше він здатний призвести до соціальної кризи.

І це є однією з основних причин, чому необхідно підходити до вивчення політичної коректності виважено та детально. З одного боку, щонайменше можна констатувати, що у сьогоденні політична коректність привласнює функцію цензури (неминучий наслідок деальтернативізації соціального порядку) і претендує на нормування мовних дій в суспільстві. Усі зміни, що вносяться до мови, мають вивчатися в цілях збереження мови як факту культури, оскільки певні напрями розвитку мови можуть стати причиною культурних трансформацій. В той же час навіть попередній аналіз демонструє, що політична коректність ігнорує потенційно опозиційні суспільні процеси.

Політична коректність, що виникла спочатку як свого роду інтелектуальна мода, набула характеру особливого світогляду і сформувалася як певний напрям громадського розвитку, претендуючи на статус самостійної ідеології. При цьому простором прояву політичної коректності стала мова, а головним проявом – особлива регламентація мови, пов'язана з уявленням про те, що шляхом «виправлення» мови можна вплинути на спосіб мислення, поведінку і дії людей і змінити таким чином суспільну традицію. Тут же необхідно зазначити задля зняття можливих питань, що

політична коректність не може ототожнюватися з мовним тактом. Досить часто трапляються такі спроби – ототожнити політкоректність із ввічливістю, коректністю стосовно інших людей. Для такого ототожнення є певні підстави, оскільки політична коректність пов'язана з простою коректністю на рівні лексичної логіки. Коректність всі словники визначають приблизно однаково: наприклад, у словнику української мови «коректний» – це такий, який тактовно та ввічливо поводить себе з людьми; ввічливий (Білодід, Бурячок, Доценко, 1973). Коректність у цьому сенсі, як ми бачимо, співвідноситься з ввічливістю, чемністю, обов'язковістю. У словнику синонімів бачимо, що синоніми коректності - люб'язність, галантність, пристойність, ввічливість, тактовність, точність, делікатність, чемність, чіткість. У цьому списку ми виділимо «правильність», бо етимологічно слово «коректність» пов'язане саме із цим терміном. Східнослов'янські мови запозичили слово «коректність» у ХІХ ст. із французької мови, де *correct* – правильний, коректний, похідне від латинського *correctus*, правильний, яке у свою чергу походить від дієслова *corrige* – довести до ладу (упорядкувати), коригувати, спрямовувати. Отже, можна вважати, що термін «правильність» найкраще передає вихідний сенс слова «коректність». І зовсім інакше в тому же тлумачному словнику визначається «тактовний» – той, що має почуття міри, такту (Білодід, Бурячок, Доценко, 1973).

Для того, щоб чіткіше усвідомити різницю між поняттями, що розглядаються, звернемося до відомого німецького соціолога Георга Зіммеля. «Специфічна функція такту, каже він, – полягає в обмеженні індивідуальних поривів, випинання власного Я, внутрішньої і зовнішньої претензійності – в обмеженні там, де цього вимагають права інших» (Simmel, 1997). Але найцікавіше його спостереження за ситуацією, де такт проявляється найяскравіше: ситуацією спілкування як такого, «спілкування заради спілкування», що відбувається на прийомах, світських раутах тощо. У таких випадках спілкування, каже Зіммель, «не присутні ті риси особистості, котрі вона має через об'єктивні обставини. Багатство і громадський стан, вченість і популярність, ключові здібності та заслуги індивіда не мають грати у спілкуванні жодної ролі, у крайньому випадку вони можуть виявлятися як найлегші відтінки тієї

іматеріальності, якої набуває реальність взагалі, зіштовхуючись із соціально-художнім способом спілкування. Недоречно, безтактно (оскільки це суперечить правилу спілкування) привносити до нього глибоко особистісне – суто особисті проблеми та розчарування, піднесеність та пригніченість настрою, світло і морок глибин життя. Це виключення особистісного доходить до крайності: жінка, наприклад, не могла б з'явитися на інтимно-дружній зустрічі у присутності одного або кількох чоловіків у такому декольте, яке цілком нормально та доречно сприймалося б в «суспільстві». Там вона менш ангажована саме як індивідуальність і може дозволити собі безособистісну свободу маски, бо хоч вона тут — тільки вона, але вона не цілком, а лише як елемент формально існуючої спільноти» (Simmel, 1997). Іншими словами, такт – це виключення та придушення під час спілкування всього особистісного заради участі у цьому спілкуванні. Тут не беруться до уваги суто особистісні риси індивідів, їхні персональні характеристики та соціальне становище, їхні життєві цілі та проблеми. Тому учасники такого спілкування заради спілкування більш вільні, ніж у тих випадках, коли взаємодія має змістовний характер та його учасники переслідують якісь значущі цілі.

Навіть розповідь історій, анекдотів, говорить Зіммель, може демонструвати тонкий такт, де пролунають усі мотиви спілкування. Бо насамперед завдяки такту розмова утримується на підставі, що лежить по той бік всього індивідуально інтимного, по той бік суто особистісного, тобто всього, що не входить до категорії спілкування (у вказаному вище зиммелевському значенні слова). Як у випадку з жінкою, декольте якої було б ризикованим в ситуації, що передбачає особистісну залученість та зацікавленість, людина може обрати предметом анекдоту або історії, наприклад, самого себе, більш того, найболючіший та ризикований сюжет чи проблему власного життя, до якого ніколи не ризикнув би повернути увагу в більш інтимно-особистісних контекстах взаємодії.

Зі строкатого набору сенсів і значень слів «коректність» і «тактовність» найважливішими для нас, з погляду політичної коректності, є два значення: коректність як правильність і такт як здатність чи вміння адаптуватися до якогось

надіндивідуального медіуму взаємодії ціною виведення за дужки індивідуально значущих характеристик учасників взаємодії. «Правильність» означає відповідність правилу, тобто нормі, і в цьому сенсі обов'язковість, нормативність, приписувані характеру коректної поведінки. Якщо згадати всі інші синоніми слова — і відповідно значення терміну — «коректність» (галантність, ввічливість тощо), можна легко побачити, що вони описують суто індивідуалізовані риси поведінки і являють собою скоріше характеристики особистості, ніж об'єктивно обов'язкові характеристики його дії. Але саме об'єктивна обов'язковість, тобто нормативний характер коректної поведінки, найповніше виявляється — як ми вже бачимо і як ще побачимо далі — у політично коректній поведінці. Що стосується такту, то тут відзначаються два основні значення цього слова. Перше — словникове, загальнономове — «почуття міри», «вміння тримати себе належним чином». У цьому сенсі такт, тактовність мало чим відрізняється від того, що зазвичай розуміють під ввічливістю, коректністю. Але є інше значення, описане Зіммелем у його есе про спілкування; такт тут – вміння пристосуватися до надіндивідуальної системи норм поведінки, характерної для специфічної ситуації спілкування. Це пристосування полягає у винесенні за дужки всього особистого, індивідуально-інтимного та свого роду підміни «реального» життя системою абстрактних норм та правил (Simmel, 1997). Саме така операція — винесення за дужки всього індивідуального та постановка на це місце системи абстракції — здійснюється за панування політичної коректності. Але тільки, за Зіммелем, вимоги такту суто ситуативні і не поширюються на життя в цілому. Ситуації спілкування – це виключення із течії життя. На противагу цьому політкоректне бачення не є ситуативним і претендує на регламентацію життя в цілому. Саме в цьому сенсі ми говорили, що політкоректність виробляє порядок, альтернативний наявному та такий, що претендує на безальтернативність у підсумку, пригнічуючи індивідуально-особистісні характеристики життя та замінюючи їх абстракціями. І головна абстракція, на якій ґрунтується вся громіздка конструкція політкоректного світу, — це абстракція рівності, що й є головною ідеологією, на

якій вибудовується світоглядна система політичної коректності, що претендує на статус самостійної ідеології.

1.4 Політична коректність у фокусі дискурс-аналізу

Вище зазначалося, що політична коректність є за своєю природою мовним чи навіть дискурсивним феноменом. Регулятивна функція політичної коректності спрямована безпосередньо на мовні дії. Мова, що розглядається не як абстрагована система, а у процесі невинного використання, англійською може бути позначена як *language-in-use*. Цей стійкий мовний шаблон – найлаконічніший варіант визначення *дискурсу*. Поняття дискурсу займає важливе місце у запропонованому нами в підрозділі 1.1. визначенні політичної коректності: ми вбачаємо її дискурсивний вимір саме тому, що її мовна природа знаходиться у постійному оновленні, вона є процесуальною, – тобто дискурсивною. Це робить необхідним звернення до соціологічних концепцій дискурсу та підходів до його аналізу: адже дослідження дискурсивного характеру політичної коректності без використання дискурс-аналізу буде неповним. У своєму розумінні дискурсу ми, звісно, не обмежимося вищезазначеним *language-in-use*, а будемо спиратися на визначення, запропоноване А. Литовченком, який визначає дискурс як мову, взяту в єдності з соціальним контекстом її використання, причому до соціального контексту включаються, крім конкретних обставин (соціальної ситуації), характеристики дискурсивної спільноти (операторів дискурсу) та схеми сприйняття (габітуси) гіпотетичної аудиторії дискурсу (Литовченко, 2004). Зазначимо, що це визначення є базовим, і для досягнення нашої мети нам доведеться адаптувати та доповнити його, зокрема, тими елементами, які дозволять підкреслити історичний та ідеологічний характер дискурсу, що має визначальне значення у нашому розумінні політичної коректності. Для цього пропонуємо звернутися до теоретико-методологічного підходу, що зазвичай називається критичним дискурс-аналізом.

Незважаючи на те, що дискурс-аналітичні підходи розвиваються понад півстоліття з неабиякою інтенсивністю, досі не склався скільки-небудь помітний консенсус на методологічно-процедурному рівні. І якщо теоретичні напрямки дискурс-аналітичних досліджень поступово набули більш-менш чітких контурів, всередині кожного з напрямків паралельно й досить активно використовуються різноманітні процедурні версії дискурс-аналітичного методу. Не є виключенням і критичний дискурс-аналіз: троє найзначніших його представників – Норман Феркло (Фейрклаф), Тойн (Тьон) ван Дейк, Рут Водак – пропонують та активно розвивають абсолютно самостійні методологічні схеми та аналітичні процедури; навіть на рівні теоретичних інтерпретацій поняття «дискурс» у них є розбіжності. Втім, якщо зосередитися на тому, що об'єднує згаданих вчених до одного напрямку, то варто підкреслити: 1) критичний дискурс-аналіз є найбільш соціологізованою версією дискурс-аналітичного підходу, оскільки акцентує на існуванні соціальних позадискурсивних практик; 2) критичний дискурс-аналіз за будь-якою версією спрямований на викриття прихованих відносин домінування, дискримінації та інших варіантів зловживання соціальною владою. Щодо першого пункту, то він пояснює, чому ми надаємо перевагу критичному дискурс-аналізу порівняно, наприклад, із постмарксистським дискурс-аналізом Ернесто Лакло і Шанталь Муфф: незважаючи на те, що їхній підхід зосереджено на аналізі гегемонії (Дейнеко, 2021а), що начебто відповідає певним нашим завданням, лінгвістичний редукціонізм цього підходу заважає досягненню значущого соціологічного результату. Щодо другого пункту, то згадаймо, що політична коректність декларативно спрямована саме на виправлення викривленої соціальної ієрархії, на подолання дискримінації: отже, можна зробити висновок, що критичний дискурс-аналіз забезпечує функціонування політичної коректності? Якщо так, то як же можна досліджувати політичну коректність за допомогою критичного дискурс-аналізу? Відповімо на це питання нижче, а поки що продовжимо пояснення, чим є за своєю суттю критичний дискурс-аналіз. Для цього підходу головним завданням стає демаскування інструментів закріплення та виправдання соціальної нерівності, які використовуються у мовній, мовленнєвій та

текстовій діяльності у соціальному та політичному контекстах. І знову виникає недвозначний зв'язок із політичною коректністю. Це не випадково. Для нашої теми особливо важливим є те, що критичний дискурс-аналіз не тільки використовує критику як універсальний та ефективний інструмент наукового пізнання, продовжуючи кантівську та марксівську традиції, але й спирається на критичну теорію так званої «пізньої» Франкфуртської школи, а конкретніше – підхід Юргена Габермаса, якого до Франкфуртської школи можна зараховувати лише умовно, механістично, оскільки ідейно він є скоріше протилежністю критичним неомарксистам М. Горкгаймера та Т. Адорно, і далеко не повністю збігається із фрейдомарксистом Г. Маркузе. Чому зв'язок критичного дискурс-аналізу із Габермасом є особливо важливим для нашої роботи? Тому, що ідея німецького філософа та соціолога щодо можливості досягнення «ідеальної» мовної ситуації за рахунок раціоналістичного очищення ідеологічно викривленого дискурсу є одним із наріжних каменів теоретичного фундаменту політичної коректності. Ідеї щодо використання спустошеного непрозорого дискурсу як знаряддя відтворення ієрархічної нерівності й здійснення владного пригнічення висував ще Герберт Маркузе в період американського етапу еміграції (у підрозділі 1.1 ми наводили думки дослідників, які виводять генезу політичної коректності від діяльності Франкфуртської школи у вимушеній американській еміграції у тридцятих роках двадцятого століття: від Лукача через Адорно до Маркузе). Ці ідеї були близько сприйняті західноєвропейською та північноамериканською молоддю шістдесятих-сімдесятих років двадцятого століття; але ще ближчими їм стали ідеї Габермаса, які начебто продовжували думки Маркузе, проте в дуже механістичний спосіб. Габермас наполягав, що виправлення, очищення мови та дискурсу завдасть достатнього впливу задля кардинального перетворення несправедливого та дискримінаційного соціального порядку на справедливий та паритетний. Від маркузіанської фіксації соціального впливу ідеологічно навантаженої мови Габермас перейшов до звичайного мовно-дискурсивного редукціонізму, який згодом і став підґрунтям трансформації політичної коректності із мовної ввічливості на ідеологію. Тому так,

дійсно можна вважати, що критичний дискурс-аналіз і політична коректність мають певним чином спільне коріння. Але чи заважає це досліджувати політичну коректність в межах критичного дискурс-аналізу? Ні, навпаки: дослідження (і деконструкція) політичної коректності за допомогою критичного дискурс-аналізу видається вкрай доречним саме тому, що в такий спосіб ми спробуємо здійснити подвійну рефлексію, необхідну під час аналізу ідеологічних феноменів. Нас цікавить політична коректність як цілісний процес, і її походження від спільного із критичним дискурс-аналізом предка є значущим фактором лише тому, що ідеологічно ангажований критичний дискурс-аналіз буде спрямовано на викриття замаскованих ідеологічних претензій політичної коректності, які спираються на ту ж наукову базу. Це надає дослідженню діалектичності (деконструкція деконструкції – чим не заперечення заперечення), вельми доречної, коли необхідно аналізувати процесуальний рівень реальності.

Звісно, спільні соціальні витоки – не єдиний аргумент на користь звернення до критичного дискурс-аналізу під час дослідження політичної коректності. Важливими моментами є визнання історичного характеру будь-яких дискурсів, що зумовлює їхній розгляд обов'язково в соціально-історичному контексті, а також твердження про діалектичний зв'язок дискурсу із культурою та соціумом в цілому: дискурс формує соціокультурну дійсність і водночас конструюється, трансформується під соціокультурним (і особливо – владним) впливом. Із усіх представників критичного дискурс-аналізу для нас найбільш цікавими є Норман Феркло та Рут Водак. Феркло зазначав апріорну вбудованість дискурсів до конкретної культури, ідеології та їхній безумовний зв'язок один із одним (інтердискурсивність). За логікою Феркло, дискурс є соціальною практикою функціонального використання мови. Дискурс не закріплює за явищами універсальних значень, проте наділяє їх тим значенням, що відповідає конкретній ідеологічній (культурній) позиції (Fairclough, 1993, p. 138). Причому ця позиція абсолютно необов'язково має легко прочитуватися, бути очевидною чи сталою: як демонструє у своєму дослідженні біополітики під час пандемії О. Голіков, дискурсивні засоби дозволяють досить швидко переформатувати раціоналізовану

дискурсом розвитку ліберальну підтримку розмаїття думок на протилежні за змістом, але не менш раціоналізовані в дискурсивний спосіб – за рахунок дискурсу ризиків – обмеження (Golikov, 2020, р. 13, 21). Це є логічним продовженням думок Л. Альтюссера та М. Фуко, за якими не буває поза-ідеологічних дискурсів. Від Фуко Феркло «запозичив» і поняття дискурс-устрою – специфічної організації взаємодії порядків дискурсу. Порядок дискурсу – це центральні для його функціонування механізми заборони: дискурс виключає неприпустимі семантичні поля, обмежує використання символічних інструментів, здійснюючи символічне насильство. Дискурс-устрій – це сукупність всіх типів і жанрів дискурсу, характерна для тієї чи іншої галузі соціального. З одного боку, дискурс-устрій конституює доступний набір ресурсів для формування дискурсу, а тому є структурою; з іншого боку, дискурс-устрій являє собою практику, в ході якої виробники дискурсу артикулюють нові значення. Дискурс конструює не тільки системи значень, але й соціальні відносини та ідентичності. Це також є важливим із огляду на те, що ми вбачаємо в політичній коректності ідеологію, що інституціоналізується, та пропонує до інтерналізації певні соціальні установки. Про це йтиметься у другому розділі цієї дисертації; зараз тільки зазначимо, що інтерналізація соціальних установок є частиною процесу формування та функціонування ідентичності, а отже, розуміння дискурсу як «джерела» конструювання ідентичності відкриває актуальні для нашого дослідження можливості. За думкою Н. Феркло, завданням критичного дискурс-аналізу є надання аналітичних інструментів, що дозволять визначити вплив дискурсивних практик на соціальну дійсність та зафіксувати реакції агентів на соціальні умови. Найбільш лаконічним визначенням дискурсу Н. Феркло є наступне: дискурс – це мова, що пов'язана із певною соціальною сферою чи практикою (наприклад, «політичний дискурс») (Fairclough, 2013, р. 177-197).

На відміну від Феркло, який спирався у своїй версії критичного дискурс-аналізу на методи аналізу текстів (зокрема, функціональну лінгвістику М. Холлідея), Рут Водак розвивала варіант критичного дискурс-аналізу, який називала історичним дискурс-аналізом. У фундаменті цього варіанту – розроблена самою Водак теорія

планування тексту, за допомогою якої можна визначити наміри операторів та учасників дискурсу. Водак звертає увагу на соціально-психологічний, когнітивний і лінгвістичний виміри дискурсу, в межах яких мають досліджуватися стратегії, фрейми, схеми та скрипти, що втілюють різною мірою структуровані та стійкі плани та патерни мовної діяльності (Wodak, 2015). На аналітичному рівні фокус уваги дослідника дискурсу фіксується на розрізненнях, стратегіях та техніках аргументації й доведення, та формах лінгвістичної реалізації; сама ж процедура історичного дискурс-аналізу є герменевтичною та інтерпретативною і не піддається жорсткій формалізації.

Р. Водак формулює загальні принципи історичного дискурс-аналізу, серед яких виділимо наступні: дискурси можна зрозуміти та інтерпретувати виключно в їхньому специфічному контексті; зміст висловлювання необхідно співставляти з історичними подіями і фактами. Попри різницю між підходами Феркло і Водак (якщо першій тяжіє до постструктуралістських концептів, то друга звертається до соціокогнітивного арсеналу), їхні версії дискурс-аналізу доповнюють одна одну в межах критичного підходу. Варто звернути увагу на перетин цих версій із дискурсивно-психологічним підходом Дж. Поттера та М. Везерелл, які спрямовують свою увагу на ідеологічні ефекти дискурсів (такі, як структурування соціальної реальності через легітимацію соціальних патернів) та їхню здатність формувати ідентичності (Potter & Wetherell, 1987). Аналіз інтерналізації ідеологічних установок політичної коректності виглядає відповідним завданням для такої методології. У цьому аналізі для нас є важливим зафіксувати наявність чи відсутність розриву між декларативним та глибинним рівнем засвоєння політкоректних установок. Саме глибинний рівень, готовність діяти відповідно до установки і конкретні реакції, що втілюють цю готовність, – можуть свідчити про інтерналізацію, яку ми, трішечки забігаючи наперед, визначаємо як «засвоєння через перетворення» і пов'язуємо із активною позицією свідомості (детальніше див. підрозділ 2.2). Якщо ж установки тільки декларуються, підстав говорити про інтерналізацію не буде. Аналіз літератури, результати якого наведено у попередніх підрозділах, дозволяє припускати, що сьогодні для політичної коректності

може бути характерним розрив декларативного та глибинного рівнів засвоєння. Дискурс-аналіз, зокрема, критичний підхід до нього, дозволяє зафіксувати такий розрив (Литовченко, 2004).

Таким чином, критичний дискурс-аналіз обрано нами через те, що він: 1) відмовляється від лінгвістичного редукціонізму, зберігаючи соціологічну орієнтацію за рахунок розгляду дискурсу як різновиду соціальної практики, обмеженої семіотичними системами; це вигідно відрізняє критичний дискурс-аналіз від підходу дискурсивної гегемонії Е. Лакло і Ш. Муффа; не випадково О. Дейнеко обмежує її використання у дослідженні рівнем інтерпретативної оптики, тоді як підхід Н. Феркло застосовує її на процедурному рівні (Дейнеко, 2021b); 2) дозволяє аналізувати саме подвійність взаємозв'язків мовної та мовленнєвої діяльності, з одного боку, та соціальної дійсності, з іншого, не зводячи функції мови до однобічного відображення соціального; 3) фактично є ідейно ангажованим, але побудованим за науковими стандартами втіленням того ж соціологічного фундаменту (критичної соціології Франкфуртської школи), що й сама політична коректність; 4) бере до фокусу дослідження діалектичні та процесуальні зв'язки дискурсу із соціокультурним рівнем суспільного буття, історичний характер дискурсу; 5) концентрується на вивченні ідеологічності дискурсів та втілення в них відносин влади і нерівності; 6) дозволяє аналізувати розрив між декларативним та глибинним (інтерналізаційним) засвоєнням установок.

Висновки до розділу 1

У першому розділі було розглянуто, узагальнено та реінтерпретовано різні за своїми вихідними позиціями підходи до аналізу політичної коректності. За результатами цього аналізу було сформульовано робоче визначення: політична коректність – це дискурсивний культурно-поведінковий процес поширення ідеологічної і нормативної установки на подолання соціальних конфліктів і протиріч через обрання специфічних мовних засобів різного рівня.

Також продемонстровано, що політична коректність займає особливе місце в макроідеологічному виробництві: вона не є ані ідеологією, ані окремим її елементом. Політичну коректність варто розглядати як ерзац-ідеологію – певний ідеологічний механізм, контейнер ідеологічної установки, що має латентно впливати на суспільство. Ґрунтується політична коректність на дискурсивних та лінгвістичних практиках. У в тексті розділу I політичну коректність розкрито як дискурсивну, а не суто лінгвістичну, і таку, що функціонує як ідеологічний механізм, оскільки виходить за рамки суто мовного простору. Тому необхідний розгляд політичної коректності в двох її аспектах: мовно-дискурсивному аспекті та ідеологічному, який знаходить свій вияв у поведінці індивідів у суспільстві, що формується як результат інтерналізованих норм та установок. Важливо й визначити характер взаємозв'язку політичної коректності і культурних особливостей конкретного суспільства, і схарактеризувати зворотній процес: визначити, як мовна коректність здатна змінювати соціокультурні моделі і практики. Розгляд культурно-поведінкового аспекту політичної коректності зумовлено тим, що в третині розглянутих визначень політична коректність розглядалася як спрямована на корегування мовної *поведінки*; на етапі мовної норми вона була не усталеною практикою, а, скоріше, індивідуальною поведінковою стратегією. Ми аналізуємо весь процес, і термінологічного протиріччя між розглядом політичної коректності як поведінки і як практики не виникає; поведінка для нас – інструментальний, а не концептуальний термін. В першому підрозділі дисертаційного дослідження розглядається поняття політичної коректності в соціологічному осмисленні. У другому вона аналізується як один з елементів у системі макроідеологічного виробництва. Третій підрозділ розкриває культурно-поведінковий та мовний аспекти політичної коректності. Четвертий присвячено політичній коректності у фокусі критичного дискурс-аналізу.

Політична коректність, що зароджувалася спочатку як свого роду інтелектуальна мода, трансформувалася до певного напрямку громадського розвитку, претендуючи на статус самостійної ідеології. Через свій фокус на соціальній регламентації мовної дії політична коректність має дискурсивну природу, і її необхідно досліджувати у тому

числі як дискурс. Розуміння дискурсу як мови/мовної діяльності, що взята разом із соціальним контекстом її використання (тобто із урахуванням характеристик ситуації, дискурсивної спільноти та аудиторії/носіїв дискурсу), та набуває у своєму розвитку ознак ідеології, обумовлює використання критичного дискурс-аналізу для дослідження дискурсивного рівня політичної коректності.

В подальшому необхідно розглянути, яким чином політична коректність трансформується на ерзац-ідеологію і чи є цей процес завершеним; тож актуалізуються питання розгляду генезису політичної коректності від лексичної форми до ідеологічного механізму й аналізу можливих наслідків її впливу. Реалізувати пошук відповіді на це питання доречно, з урахуванням його процесуальності, за використання можливостей історичної соціології. Цим питанням присвячений другий розділ дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ II: ДОСЛІДНИЦЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ ПАРАДИГМИ ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ У ВИВЧЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ

Політична коректність не є статичною, а залежить від конкретного історичного контексту, в якому вона виникає і функціонує. Вона не просто відображає суспільні тенденції, а й впливає на суспільні відносини динамічних груп. І як ми вже з'ясували, політична коректність залежить від різних факторів економічного, політичного, культурного характеру, які також піддаються історичним змінам. Політична коректність постійно формується та переформовується залежно від історичних обставин. Тому використання історичної, процесуальної соціології як методологічної канви є, на наш погляд, одним із найефективніших підходів. Вона може допомогти розкрити ідею політичної коректності як історично зумовленого процесу, дозволить дослідити, як політична коректність виникала, розвивалася, трансформувалася та впливала на інші суспільні процеси. Історична соціологія також дозволяє порівнювати та контрастувати різні форми та прояви політичної коректності в різних культурах та регіонах, виявляючи їхні спільні та відмінні риси.

2.1 Теоретичні витоки, генеза та напрями ІС.

Засновники соціології Огюст Конт, Еміль Дюркгейм, Герберг Спенсер займалися історією глибоко, Макс Вебер – професійно; Карл Маркс, вплив якого на соціологію неможливо переоцінити, не меншого впливу завдав і розвитку історичної науки. Дюркгейм вважав, що історія та соціологія приречені стати єдиною наукою: «...як тільки історія починає порівнювати, її стає важко відрізнити від соціології. І навпаки, соціологія не тільки не може обійтися без історії, але насправді потребує істориків, які можуть бути соціологами. Поки соціолог буде чужинцем, що вторгається в область історика, щоб отримати дані, які його цікавлять, він лише ковзатиме по поверхні. Тільки історик знає історію настільки, щоб бути здатним використати історичні дані. Отже, не будучи непримиренними, ці дві дисципліни мають природну тенденцію до зближення, і всі вказують на те, що вони призначені поєднатися у

загальну дисципліну, в якій елементи історії та соціології будуть поєднані та об'єднані. (...) Виховання істориків, які знають, як дивитися на історичні дані соціологічно, так само як розвиток соціологів, які володіють усіма методами істориків, – ось мета, яку ми повинні переслідувати» (Wallerstein, 2004). Згадаймо, що один із найвідоміших концептів соціології Дюркгейма, а саме солідарність, розкривається вченим крізь історичну логіку, логіку відображення процесуального аспекту суспільного механізму. Історичний шлях від механічної (родоплемінної, традиційної) солідарності до органічної (інтегративної, модерної) солідарності Дюркгейм розглядає як процес еволюції суспільства, первинної модернізації від вимушеної до усвідомленої соціальної єдності. Забігаючи наперед, зазначимо, що саме історичний підхід дозволяє Дюркгейму зафіксувати важливу різницю між модусами єдності – солідарністю та згуртованістю. Спираючись на цю різницю, О. Дейнеко розводить соціальну солідарність та соціальну згуртованість як пов'язані наслідковим зв'язком характеристики мікрорівня діяльності спільнот та макроконтексту системної цілісності (Дейнеко, 2021с). А ми, продовжуючи ту ж логіку, зазначаємо, що політична коректність, від початку побудована як органічна, інтегративна «солідаризація-ззовні-заради-згуртованості», на інших етапах свого процесу зазнає невдач, цілком можливо, саме через втрату зв'язку й балансу між інтересами активних спільнот та потребами індивіда як продукта макро-цілісності.

Історична соціологія у першому наближенні є дисципліною, пов'язаною із зверненням соціологів до соціального матеріалу минулого, до відповідних документів, джерел та методів при збереженні якісної специфіки соціологічного знання. В рамках нашого дослідження пропонуємо не зводити історичну соціологію до теорії середнього рівня. Перед безпосереднім розглядом витоків та процесу становлення історичної соціології зазначимо, що звернення до неї як до академічного напрямку відбувалося хвилеподібно. Довгий час зазначалася глибока криза історичної соціології, а застосування історичного методу вважалося малоефективним для соціології. Наприкінці 30-х років Гаррі Елмер Барнз писав, що історична соціологія мертва і немає жодних шансів на її відродження; але через 10 років він видав книгу

«Історична соціологія», де висунув концепцію нової «історичної науки» (Barnes, 1948). Зазначені коливання найбільш яскраво спостерігалися в західній науці, але при цьому, у більш м'якому форматі, ці тенденції виявлялися і у соціологічній науці Радянського Союзу (Falkus, Shanin, 1972).

Історія була тісно переплетена з соціологією у працях вже згаданих Огюста Конта та Герберта Спенсера, Алексіса Де Токвіля. Згадаймо і про значення для виникнення й становлення історичної соціології праць Карла Маркса. Незважаючи на те, що його історичний матеріалізм був перш за все напрямом філософії історії, методологічне значення історичного матеріалізму, а також окремих концептів та концептуальних схем (наприклад, концепти революції, класової боротьби, схеми суспільно-класових формацій чи схеми базису та надбудови) для історичної соціології є надвеликим. Чи не половина соціологів та істориків, які складають ядро історичної соціології, є марксистами; до синтезу марксівських та веберівських ідей в межах історичної соціології вдавалися й ті вчені, хто себе до марксистів не відносив (наприклад, В. Зомбарт, К. Поланьї, Н. Еліас, Ч. Тіллі). Марксом був створений фундамент розвитку історичної соціології, хоча вважати теорію Маркса як таку «історико-соціологічною» було б тенденційним перебільшенням.

Перший етап розвитку історичної соціології – позитивістський. Позитивізм суттєво вплинув на становлення сучасної історичної науки (Coser, 1977; Simon, 1963; Timasheff, 1967). Фактично в його рамках ототожнювалися уявлення про історію та соціологію на тій підставі, що метою обох наук є «раціональне передбачення» майбутнього розвитку людського суспільства.

Англійський соціолог і філософ Герберт Спенсер (1820 – 1903 рр.) використовував еволюційну теорію для пояснення всіх соціальних змін, наголошував на взаємозалежності соціальної еволюції та еволюції фізичних та інтелектуальних здібностей людей (Spencer, 1898). Він зазначав, що в процесі розвитку суспільства ці чинники поступово доповнюються іншими, вторинними, які викликаються до життя самим ходом суспільного розвитку і відбивають ускладнення характеру перебігу історичного процесу (Spencer, 1898). Доповнення історичних процесів новими

чинниками є тим, що пояснює перехід від одного суспільного стану до іншого, або, забігаючи наперед, перехід між ланками фігурації. Більш детально на ідеях Спенсера ми зупинятись не будемо: його біологізаторсько-еволюціоністські установки значно знизили соціологічну застосовність теорії.

У першому розділі дисертаційного дослідження вже згадувався німецький соціолог, філософ, історик, політичний економіст Максиміліан Вебер (1864 – 1920 рр.). Дослідники творчості Вебера неодноразово вказували на значення веберівських ідей для історичної соціології, і водночас – на відсутність належної уваги до них з боку представників цього напряму соціальної науки. Так, наприклад, Г. Рот, зіставивши підходи до вивчення історичних явищ у роботах М. Вебера і Ф. Броделя, відзначав слабке знайомство останнього з працями Вебера, що навряд чи пішло на користь французькому історику (Roth, 1984). О. Голіков також вказує на те, що на тлі іменних конференцій та збірок інтерпретаційних робіт із нагоди чергової річниці Вебера змістовне звернення до розмаїття його концепцій майже відсутнє, а епізодичні приклади обмежені вузько-конкретними тематиками (Голіков, 2021).

Одним із побічних завдань дисертаційного дослідження є пошук оптимального методологічного підходу, в рамках якого можливе поєднання макро- та мікрорівнів; з цієї точки зору аналіз робіт Вебера може бути для нас цікавим. Запропонуємо поглянути на досліджувану нами політичну коректність крізь оптику веберівської парадоксализації раціональності модерну: чи не є політична коректність нічим іншим, аніж спробою формальної (бюрократичної) раціоналізації мовно-дискурсивного виміру суспільної взаємодії, що мала б завершити загальний процес «модернізації модерну», але зіткнулась зі спротивом, пружністю самої дискурсивної тканини? Варто зазначити, що саме М. Вебер фактично ставить до центра аналізу історичної соціології модернізацію, нехай і не на пряму, але через процесуальний розгляд різних констеляцій модерну (Голіков, 2021).

Стівен Кальберг (нар. 1945) (Kalberg, 1994), спеціаліст із порівняльно-історичної соціології, проводить зіставлення веберівської методології з альтернативними методологічними підходами. Історичній соціології у варіанті Вебера приписувався

універсальний характер, а будь-який історичний процес можна було охарактеризувати за допомогою виділення та реконструкції ідеальних типів; саме на це звертає нашу увагу С. Кальберг. Він зазначає, що якщо роботи більшості сучасних авторів присвячені одній центральній темі (соціальной революції, політичній модернізації, розвитку капіталістичної економіки тощо), то праці Вебера виходять далеко за межі однієї теми, навіть таких масштабних, як співвідношення релігії та капіталізму або історична еволюція раціональної європейської культури. Але водночас ігноруються обмеження, що виникають під час аналізу реальності за допомоги ідеальних типів: позаемпіричний характер останніх, ігнорування явищ меншого масштабу та зв'язків між явищами різного масштабу тощо. Таким чином, дослідник фокусується на окремих елементах соціальної системи, і складається дуже парадоксальна ситуація: з одного боку, методологія претендує на універсальність і вичерпність, з іншого – реалізує аналіз, що не дає сформувати об'ємну картину соціальної реальності.

Методологічні установки М. Вебера, і навіть його концепція ідеальних типів як інструменту пізнання, та постановка питання, чому європейський капіталізм породив саме таке суспільство, а не якесь інше, вплинули на економіста і соціолога Вернера Зомбарта (1863-1941), який у книзі «Сучасний капіталізм» (Sombart, 1987) прагнув здійснити синтез елементів ідеографічного та номотетичного методу.

Зомбарт виступав проти як абстрактного історичного теоретизування, так і простої класифікації зібраного фактичного матеріалу. Він вважав, що потрібні нові теоретики та нові емпірики, які вміють організувати фактичний матеріал навколо певного принципу пояснення. У передмові до книги «Буржуа: етюди з історії духовного розвитку сучасної економічної людини» (Sombart, 2014) він зазначав, що спробам зобразити духовну сутність нашого часу не вистачає «широкого фактичного обґрунтування — обґрунтування духовного аналізу історичним матеріалом». Тільки сутність «історичних співвідношень» дає правильне розуміння «духу часу». З одного боку, Зомбарт спирався на ідеї, розроблені в рамках історичної школи політичної економії, з іншого – на «психологію народів» М. Лацаруса, Г. Штейнталя, В. Вундта.

Ідеї Зомбарта можна критикувати за те, що категорію «капіталістичного духу» вкрай важко емпірично обґрунтувати, а сам Зомбарт хоча й критикував матеріалістичний погляд на історію, але фактично пропонував синтез ідей Маркса та Вебера.

Ядро парадигми історичної соціології склалося у німецькомовному культурному регіоні в першій чверті ХХ ст. у полеміці представників німецької академії з марксизмом, позитивізмом та іншими суспільствознавчими парадигмами; вклад М. Вебера та В. Зомбарта був найсуттєвішим.

Другий період розвитку пов'язаний із поширенням історичної соціології в національних спільнотах (із середини 1960-х рр.). У першій половині ХХ ст. соціологічне знання більш активно розвивається в Америці, зосереджується на вирішенні нагальних практичних завдань – вивченні електоральної поведінки, стилю життя тощо. В американській соціології спочатку не було підґрунтя для активного розвитку історичної соціології: історія країни була значно коротше європейської, культурна розмаїтість настільки висока, що її аналіз був занадто амбіційним завданням. Емпірична соціологія була спрямована на масові опитування, в теоретичній науці були впливовими теорія соціальних систем Парсонса і структурний функціоналізм. Дався взнаки і відхід із життя європейських родоначальників історичної соціології, у яких не було значної кількості послідовників та учнів. Але вже світова криза 1930-х років і Друга світова війна показали, що розгляд соціальних проблем в історичній перспективі може бути продуктивним. Зверненню до історії сприяло й те, що деякі соціологи не приймали функціоналізм, який домінував у 1950-ті рр., за неухважність до соціальної динаміки та конфліктів (Skocpol, 1984).

Вчені, як 100 років тому Дюркгейм, стали в своїх працях об'єднувати історичні та соціологічні знання та методи. «Я особисто згоден із Дюркгеймом, – говорив І. Валлерстайн. – Просто я не можу собі уявити, що будь-який соціологічний аналіз може мати силу без розміщення даних повністю в рамках їхнього історичного контексту; а також я не можу собі уявити, що можна проводити історичний аналіз без використання концептуального апарату, який ми назвали соціологією. Але якщо це так, чи взагалі є місце для двох окремих дисциплін?» (Wallerstein, 2004).

Інтерес до історичної соціології відновився у 1960-х рр., коли вона набула не лише «другого життя, а й нової якості». Нова історична соціологія починає «вимірювати» минуле, професійно приміряти всі можливі методи соціології до даних минулого. У ті роки побачили світ нові значні історико-соціологічні дослідження, не завжди присвячені європейському капіталізму та його формам. Наприклад, книга Н. Еліаса, про якого будемо детально говорити далі, «Придворне суспільство» (Elias, 1983) присвячена Франції, хоча вона була написана на початку 1930-х рр. в Німеччині.

1960-1980-ті рр. відзначені також інтересом істориків до соціальних наук, і в першу чергу до соціології. Взаємне захоплення викликало широку міжнародну дискусію про взаємовідносини між історією та соціологією, у якій взяли участь представники обох дисциплін. У 1958 р. був заснований журнал «Порівняльні дослідження товариства і історії» («Comparative Studies in Society and History»), в 1963 р. – «Історія праці» («Labor History»), 1967 р. – «Журнал соціальної історії» («Journal of Social History»), 1970 р. – «Журнал міждисциплінарної історії» («Journal of Interdisciplinary History»), 1975 р. – «Журнал історії сім'ї» («Journal of Family History»), «Соціальна історія» («Social History»), «Історія і суспільство» («Geschichte und Gesellschaft»), в 1976 м. – «Історія соціальної науки» («Social Science History»), в 1988 м. – «Журнал історичної соціології» («Journal of Historical Sociology») та ін. У 1960-1980-ті мм. спостерігався розквіт соціально-історичних досліджень; ці роки можна назвати «золотим віком» соціальної історії та історичної соціології.

Створення нових журналів втілює інституціоналізацію історичної соціології. У 1983 р. в Американській соціологічній асоціації було засновано секцію історичної соціології; аналогічні кроки вчинили й інші національні соціологічні співтовариства. Суттєве просторове розширення історичної соціології провокує появу дослідників, які професійно розробляють дану наукову галузь. Якісно новий стан історичної соціології формує її парадигмальне ядро. Перш ніж перейти до його розбору, визначимося з тим, які специфічні риси має історична соціологія. Історичні соціологи, як свідчить дослідницька практика та соціологічні словники, ставлять в якості основного завдання вивчення соціальних змін і тенденцій розвитку суспільства,

виявлення загальних позачасових закономірностей, забезпечення більш переконливих й вичерпних пояснень історичних явищ і структур. До основного завдання додаються верифікаційні завдання – перевірка соціологічної теорії, окремих гіпотез щодо історичних даних, – та прикладні – використання існуючих концепцій для аналізу історичних даних. Предметом аналізу може бути одна, кілька спільнот або окрема сфера суспільного буття (Bonnell, 1980; Lexikon, 1962).

У силу специфічних завдань історична соціологія відрізняється від суміжних наук інтенсивним використанням соціологічного інструментарію двома шляхами:

1) переосмислення історичного матеріалу у соціологічних категоріях: соціологічні поняття перевизначають, перекоднують історичний матеріал, але необхідна велика попередня робота для співвіднесення двох систем понять;

2) пізнання історичних явищ, починаючи з постановки проблеми та збору даних, за допомогою соціологічного інструментарію: історичне дослідження проходить як соціологічне, і відрізняється від останнього тільки історичним об'єктом вивчення. Результати таких досліджень слабо співвідносяться з традиційними історичними працями, проте збагачують соціологічні поняття конкретним історичним змістом і дозволяють перевірити їх на історичному матеріалі.

Бібліографія праць із історичної соціології налічує сотні найменувань. Для нас є цікавими ті, які хоча б побіжно стосувалися питань культури та ідеології, та могли б виступати методологічними засадами для вивчення політичної коректності. Одним із авторів, який зробив значний внесок у розвиток історичної соціології, став Георг (Дьєрдь) Лукач (1885 – 1971 рр.). 1923 р. виходить у світ найвідоміша робота Лукача «Історія і класова свідомість» (Lukacs, 1968), в якій він прагне з позицій гегелівської та марксівської діалектики осмислити сутність революційних подій тих років. За Лукачем діалектика, взаємодія суб'єкта та об'єкта є рівнозначною історії — цій універсальній науці, що сама дає змогу досягнути сучасність. Хід історії – це становлення суспільного самопізнання людини, яка пізнає історію у процесі її становлення. «Тільки для того, хто здатний зрозуміти сьогодення як становлення, як

процес, відкривши в ньому ті тенденції, з діалектичного антагонізму яких він здатний творити майбутнє, – сьогодення стає його сьогоденням» (Lukacs, 1968).

Для самопізнання та оволодіння історією найважливішого значення набуває категорія тотальності, що передбачає пізнання історичного моменту як цілого, виявлення всіх відносин та опосередкувань. Саме категорія тотальності поєднує Дьордя Лукача з Антоніо Грамші. Як зазначив теоретик «культурного матеріалізму» Реймонд Вільямс, «велика заслуга» Грамші полягає в осмисленні питання гегемонії як цілісної системи. «Якби ідеологія була лише абстрактним нав'язаним набором ідей, якби наші суспільні, політичні та культурні уявлення, припущення та звички були лише результатом специфічних маніпуляцій, різновидом публічного тренінгу, який міг б бути просто перерваний або відкинутий, тоді привести в рух і змінити суспільство було б значно простіше в порівнянні з тим, що було і існує сьогодні на практиці. Це поняття гегемонії, що глибоко просочило суспільну свідомість, здається мені основним. І гегемонія має перевагу перед широкими уявленнями про тотальність, оскільки вона в той же час ставить акценти на фактах домінування» (Williams, 2005). Зв'язок тотальності й гегемонії із прагненням політичної коректності до встановлення порядку соціального, що тяжіє до безальтернативного, видається нам перспективним із точки зору аналізу неартикульованих ефектів. Згідно з Лукачем, справжня наука має досягти «конкретної тотальності»: лише за її допомогою можна мислити поточну форму об'єктивності як історичний період.

Напрацювання Дьордя Лукача корисні в аналізі політичної коректності через його внесок у розуміння ідеології, культури та мови. Лукач розвивав концепцію «культурної ідеології», що описує, як ідеї та цінності певного суспільства впливають на культурні вирази, включно із мовою, літературою і мистецтвом. Політична коректність може бути розглянута як (часткове) втілення культурної ідеології, що дозволяє зрозуміти, як політична коректність формує (чи то відображає) соціальні норми та цінності. Лукач зазначав і роль мови та символів у формуванні свідомості та ідеології, що теж безпосередньо стосується нашого предмету вивчення.

Ідеї Лукача подекуди перегукувалися із ідеями його сучасника Карла Поланьї (1886 — 1964 рр), чії роботи також зумовлені фундаментальними змінами на початку ХІХ століття, що призвели до посилення автономності економічних відносин. Ці зміни, посилені ліберальною політекономією, спровокували усунення та відрив економічного від соціального та породили претензії з боку економічних відносин на безумовну першість. Багато дослідників почали трактувати суспільство як похідне від економіки. Причиною цього, на думку Поланьї, стала так звана коммодифікація (перетворення на товар) об'єктів, які раніше товарами не були. У результаті логіка ринку поширюється до областей, які спочатку до економіки безпосереднього відношення не мали. І тут Поланьї вказує на виникнення суперечності: ринкове суспільство за своєю природою виявляється неможливим через неможливість прямого перетворення ключових господарських ресурсів – землі, праці та грошей – на повноцінний товар. Вони виступають як так звані фіктивні товари, що противляться перетворенню: земля пов'язана з природою природними підставами життя, праця є реалізацією здібностей самої людини, а гроші виступають простим посередником, засобом обміну, який не має своєї вартості (Polanyi, 2001).

Поланьї критикує традиційну економічну теорію за її спробу перетворення даних фікцій на реальність. Він звертає увагу, що опір ринковій експансії виникає не тільки в уяві інтелектуалів, а й у тканині соціальних відносин. Суспільство виробляє захисний панцир із культурних інститутів, який захищає його не лише від провалів саморегульованого ринку, а й від надмірної «маркетизації»: політична коректність цілком може бути інструментом зламу цього «панцирю». Антиринкова критика К. Поланьї може здатися різкою, але ігнорувати її неможливо. В рамках вивчення політичної коректності ідеї Поланьї можуть пояснити, як розглядати політичну коректність в контексті соціальних структур і інститутів. Концепція «двоїстого ринку» (double movement), що описує напружені відносини між ринковими силами та соціальними інститутами, спрямованими на збереження суспільного благополуччя, може пояснити політичну коректність як спроби зберегти чи змінити соціокультурні цінності через регулювання мови та виразів у публічному дискурсі.

Предметом особливої гордості історичних соціологів є прогноз, що здійснився, а саме прогноз Рендала Коллінза (нар. 1941 р.) щодо розпаду СРСР на основі геополітичної теорії (Collins, 1995). Теорія стверджує, що за значних ресурсів, окраїнного положення і помірного розширення, яке не вимагає великих витрат, геополітична експансія держави продовжується, а при недоліку ресурсів, невідгідному центральному положенні і надмірному розширенні, що поглинає величезні ресурси, експансія припиняється і відбувається фрагментація. У 1980 р. Коллінз встановив, що за означеною комбінацією факторів Штати мають перевагу над СРСР, тому на нього чекає розпад. Хоча в прогнозі не було зазначено дати розпаду Варшавського блоку та СРСР, він виправдався, що підвищило престиж історичної соціології як самостійного напрямку соціологічного знання. В рамках дисертаційного дослідження роботи Коллінза є цікавими з точки зору аналізу історичного розвитку культури (Goodman, 2001; Fuller, 2000). Коллінз побіжно звертав увагу і на зміну мовного коду та його значення в контексті інтелектуальної праці. В передмові до роботи «Соціологія філософій. Глобальна теорія інтелектуальної зміни» сказано: «мова – це не *deus ex machina*, що пояснює філософію. Не є вона і назавжди фіксованою; як мова, так і філософія змінюються, причому саме зміни інтелектуального співтовариства просувають мову до більш абстрактних і більш точних термінів. (...) Соціологічній теорії необов'язково приймати передумову, що соціальна діяльність подібна до гри, повністю заданої правилами» (Collins, 1988). Продовжимо: завдання соціології – з'ясувати, яким чином встановлюються ці правила і як вони змінюються.

Американський соціолог Чарльз Тіллі (нар. 1929 р.), починаючи з 1960-х рр., намагається відповісти на соціологічні питання за допомогою історичного матеріалу. Він працює з першоджерелами так само, як і історики. Тіллі вивчає закономірності та варіанти колективних дій в західноєвропейських суспільствах останніх 400 років, намагається розібратися, як колективна дія розвивалася у різних соціальних рухах, і як за «владою натовпу» ховається достатня міра усвідомлення, планування і раціональної оцінки інтересів. Як зазначає А. Литовченко: «Тіллі виступав за поєднання соціології з історією у тому сенсі, що перша повинна бути історично

обґрунтованою. На його думку, соціологи повинні відмовитися від абсолютизації соціальних структур і інститутів, визнати їхню історичну конкретність та позбавитися помилкових уявлень як про «істотність» соціальних або політичних інститутів, так і про системний характер соціальної реальності» (Литовченко, 2016).

За Тіллі суспільний лад та історичний процес визначаються конкретними діями людей, що спрямовані на задоволення групових інтересів. Інтереси, що породжені державою, є витоком організаційного оформлення соціальних груп та рухів; у свою чергу, організовані інтереси породжують мобілізацію – процес групового руху від пасивного об'єднання до активного залучення у публічне життя. Мобілізація, яка може бути наступальною, захисною та підготовчою, породжує колективні дії, що й складають історичний процес та формують суспільний устрій. Особлива увага приділяється визначальним процесам: конфліктам, революціям та протестним рухам. Тіллі вважає, що розповсюдженню та переформуванню паттернів насилля, наприклад, сприяли індустріалізація та урбанізація, – ключові процеси модернізації. Дещо забігаючи наперед, зауважимо, що в такий спосіб частково пояснюється не тільки один із витоків політичної коректності як результату мобілізації за Тіллі, але й те, чому вона стає характеристикою розвинутих країн. Нетипове (хоча й не завжди тотожне тому, що формулює Тіллі) розуміння модернізації не є рідкістю для історичної соціології: достатньо згадати Іммануїла Валерстайна, чи його колишнього однодумця Андре Гундера Франка, який вважав парсонсівсько-веберівську теорію модернізації результатом впливу американської ідеології (див. Кутуєв, 2019).

Повертаючися до розгляду генезису історичної соціології, звернемося до робіт Баррінгтона Мура (1913 – 2005 рр.). У книзі «Несправедливість: соціальні основи покори та повстання» (Moore, 1978) Мур намагається зрозуміти: чому в одних випадках люди надають переваги згоді, а в інших обирають бунт? Мур виявив, що люди, які не мають чіткої альтернативи дій та пристосовуються до пропонованих обставин як неунікнених, часто усвідомлюють, що їх експлуатують та пригнічують, але не пручаються, адже не мають можливостей діяти заради змін. «Вродженого духу непокори не існує», – говорить Мур. Щоб стати активним, потрібно внутрішнє

перереформатування людини: вона повинна переконатися, що умови існування можна змінити. Уявлення про несправедливість може стимулювати спроби змінити світ, і об'єднати людей, змусити їх брати участь в акціях соціального протесту та визвольних рухах. Виходячи з логіки Мура, політична коректність, у своєму широкому розумінні, є також певним поштовхом соціальної зміни, не стільки через протест, скільки через демонстрацію готовності приймати зміни. Мова є формальним підтвердженням цієї готовності, з одного боку, але з іншого вона є інструментом встановлення справедливості і виборювання соціальних преференцій.

У книзі «Приватне життя: дослідження соціальної та культурної (Moore, 1983) Мур підкреслює, що жодне суспільство не винесе превалювання приватних інтересів над громадськими. Завжди були потрібні і тому існували механізми стримування конфліктів та відведення агресії до прийнятної суспільством колії, механізми розв'язання конфліктів між людиною і колективом; створювався простір для приватного життя та індивідуалізму. Збалансувати інтереси індивіда і суспільства важко: завжди є небезпека, що переважають або одні, або інші. Зіткнення приватних та громадських інтересів ми бачимо й у політичній коректності, один із фундаментальних аспектів якої також пов'язаний зі спробою елімінації агресії.

Узагальнюючи розгляд концептуальних напрацювань Баррінгтона Мура, зазначимо, що в даному розрізі аналізу політичної коректності роботи Мура є цікавими з позиції об'єднання макро- та мікро-рівня аналізу, бо Мур аналізував як і приватне, так і соціальне життя. Крім того, висловлювання в книзі «Авторитет і нерівність при капіталізмі і соціалізмі» щодо неспроможності класичних ідеологій на вирішення соціальних проблем (Seligson & Moore, 1988) також в переосмисленому вигляді може бути застосоване в даній роботі, як пояснення спроб модернізувати лібералізм через політичну коректність. Мур пропонує використовувати історичний аналіз задля прогнозування розвитку соціальних процесів, що є одним із нагальних завдань дисертаційного дослідження.

Наступний автор, на ідеях якого ми зупинимося, – Річард Лахман (1956 – 2021 рр.). Під історичною соціологією автор мислить певний «метод соціології, який

визнає зміни істинним предметом дисципліни» (Lachmann, 2013). На думку Лахмана, соціологія створювалася з метою пояснити феномен історичної зміни, від початку була історичною дисципліною. І в цьому підході до розгляду соціологічної науки Лахман перетинається у поглядах із Філіпом Абрамсом, який стверджував, що «соціологічне пояснення завжди є історичним; тому історична соціологія — це не якийсь особливий різновид соціології, навпаки, вона є сутністю цієї дисципліни» (Abrams, 1980). Лахман в своїй роботі «Що таке історична соціологія?» пропонує певний алгоритм – що мають передбачати пояснення соціальних процесів із позицій історичної соціології: по-перше, розрізняти несуттєві повсякденні дії людини і ті поодинокі моменти, коли люди трансформували соціальну структуру; по-друге, пояснювати, чому трансформаційні події трапляються в певний конкретний час і в якомусь конкретному місці, а не де-небудь і коли-небудь; по-третє, показувати, як події уможливають наступ пізніших подій.

Коли історична соціологія перебирає на себе ці завдання, вона займається тим, що Ендрю Еббот (Abbott, 1992) описує як «кейс-нарративний підхід» (case/narrative approach), який протиставляється «популяційно-аналітичному» підходу (population/analytic approach). У соціології панує популяційно-аналітичний підхід: він трактує «всі включені змінні як однаково показові (salient)» (Abbott, 1992, p. 69), тобто його сутність полягає у вимірі відносного впливу багатьох змінних у ряді численних випадків. Кейс-нарративний підхід приділяє увагу змінним лише тоді, коли вони щось означають для самої каузальної послідовності, що викликає той результат, який хочемо пояснити. «Ця вибіркова увага узгоджується з акцентом на контингентності. Все відбувається завдяки констеляції факторів, а не через пару-трійку фундаментальних ефектів, що діють незалежним чином. Ключовим словом є контингентність. Немає нічого неминучого чи зумовленого. Події набувають значущості, коли викликають інші події, що складаються в кумулятивний ланцюжок і трансформують соціальну реальність» (Lachmann, 2013). Наявність множинних логік історії не означає, що вони не можуть бути реконструйовані та зрозумілі. Значимість події «встановлюється насамперед із погляду її локалізації у часі,

стосовно ходу чи ланцюжку інших подій» (Abrams, 1982 р. 191). Контингентність — базова модальність існування соціальних світів і процесів, що формують їхню історичну динаміку. Соціальні світи — це порядки історичної контингентності, а історичне пояснення — це встановлення контингентних причинних зв'язків. Характерно, що у книзі Лахмана жодного разу не зустрічається зворот «історичний закон».

Історична соціологія породжує багато методологічних і онтологічних проблем, яких Лахман або старанно уникає, або торкається дотично. Однією з таких проблем є «природа» контингентної причинності. У Лахмана ми не знайдемо спроб «формалізувати» це поняття; він оперує прикладами. Зрозуміло також, що встановлення причинно-наслідкового зв'язку не є детерміністською процедурою, і це створює додаткові труднощі для дисципліни, яка не має можливості здійснювати експериментальний контроль над змінними її теоретичних моделей. Три кроки встановлення контингентних зв'язків — це, радше, практичні рекомендації, ніж конкретні процедури. Історичні зв'язки та контингентні причинні порядки, виходячи з емпіричних імперативів дисципліни, можуть бути виявлені, а не редуковані з апіорних принципів. Але питання причинності — це ще й питання про акторів, масштаби суспільства, стратифікацію. З такими уточненнями ідеї Лахмана будуть доопрацьовані в наступному підрозділі при розгляді генези політичної коректності.

Наступний автор, Іммануїл Валлерстайн (1930 – 2019 рр.) не намагається аналізувати зміни в окремо взятій країні з позиції окремої науки. Його підхід можна назвати наддисциплінарним: у своєму теоретизуванні він поєднує соціологію, історію, економіку та політологію; об'єктом його дослідження є вся світосистема. І. Валлерстайн критикує підхід до історії, який називає девелопменталістським (від англ. development— розвиток), і за яким світ складається з багатьох «суспільств» (політико-культурних одиниць, що можуть мати різні назви) — базисних одиниць аналізу. Девелопменталістський підхід суперечить дійсності і є методологічно неспроможним, оскільки передбачає створення «аісторичних» (антиісторичних) моделей соціальних змін. Використання поняття «розвитку» неминує передбачає

виділення «стадії» у «розвитку» соціальної структури. Головною проблемою при порівнянні «стадій» І. Валлерстайн вважає визначення одиниць, щодо яких стадії виступають певними синхронними портретами (чи то, наприклад, «ідеальними типами»). В цілому, І. Валлерстайн приходиться до висновку, «що всі «ідеальні типи» різних версій девелопменталістської перспективи однаково далекі від емпіричної реальності» (Wallerstein, I, 1984, P. 22.), тому від них потрібно повністю відмовитися.

Валлерстайн абстрагується від політичних кордонів окремих країн; тим не менше, «при розгляді структурних підсистем світ-економіки враховуються економічні системи окремих країн. Тому світ-системний аналіз розглядає не лише глобальну економічну систему, а й локальні економіки» (Гурбич, 2010). Поглиблено розглядати теоретичні пошуки Валлерстайна щодо становлення і розвитку капіталізму в контексті даної роботи не має сенсу, проте його «структура» сучасного світу допоможе при аналізі того, як і чому політична коректність так швидко масштабно поширювалася у світовій культурі.

Послідовником та другом Валлерстайна був Георгій Дерлуг'ян (нар. 1961 р.): близькі стосунки двох дослідників зумовили те, що їхні погляди багато в чому перетиналися. Г. Дерлуг'ян творчо синтезує в своїх працях ідеї світосистемного аналізу зі положеннями структуралістської історичної соціології Ч. Тіллі та соціології повсякденності П. Бурд'є. Крім того, дослідник критикує інтелектуальну моду у сучасних соціальних науках, яка продукує легковажні, заідеологізовані пояснення соціального світу та суспільства: «Популярність створюють не концепції та теорії, а їхня масова аудиторія, що першою чергою залежить від політико-ідеологічних настроїв та інтелектуальної моди» (Derluguian, 2004). Така синтетичність мислення Дерлуг'яна уможливлює побудову соціальної теорії, що в базисі має насичені описи етнографії соціальної реальності та адресує академічно складні й практично гострі проблеми. Для нашої роботи особливо важливим є те, що Георгій Дерлуг'ян демістифікує соціальні відносини та деконструює стереотипізовані пояснення, шукаючи пояснення ідеологічної динаміки у соціально-економічних чинниках, і вказуючи на багатовимірність, комплексність та нелінійність суспільних процесів, що

не піддаються впливу єдиного та штучно виокремленого чиннику, позаяк «соціологу, за великим рахунком, немає потреби шукати відповіді на загадки інтриг та замахів. Важливіше зрозуміти структурну логіку подій, відзначаючи при цьому, у який спосіб люди пояснювали самим собі те, що відбувається» (Derluigian, 2004). Концепція Дерлуг'яна враховує різноманітність історичних та культурних контекстів, дозволяючи краще розуміти процеси модернізації. Як багато хто з історичних соціологів, Г. Дерлуг'ян визначає важливість поєднання мікро- та макросоціологічного підходів у вивченні історичних явищ. Він досліджує вплив індивідуальних дій та рішень на формування суспільних та історичних процесів і ілюструє це шляхом розбору кейсів окремих держав. Подібна логіка може ефективно застосовуватися до аналізу як політичних, так і позаполітичних соціальних явищ та процесів, у тому числі й політичної коректності.

Ще один дослідник, що співпрацював з Імануїлом Валлерстайном, та частково підхопив його ідеї, – Майкл Манн (нар. 1942 р.). Основним поняттям соціології М. Манна виступає «влада» (причому «power», а не «authority»). Услід Т. Парсонсу М. Манн інтерпретує «владу» як «генералізований засіб» для досягнення будь-яких цілей (Parsons, 1968). Він визначає чотири джерела соціальної влади: ідеологічні, економічні, військові та політичні відносини, які становлять «IEMP model» — аббревіатура перших латинських букв виділених джерел влади (українською мовою набуває вигляду «моделі ІЕВП»). У цій моделі нас цікавить саме ідеологічна влада. Її сила завдячує трьом обставинам: 1) неможливості зрозуміти світ і сенс життя в ньому виключно за допомогою чуттєвого досвіду; 2) нормам, тобто поділенням більшістю уявленням про те, як люди повинні чинити відповідно до моралі в їхніх відносинах один із одним; 3) естетичним практикам та ритуалам. Виділяються два типи організацій ідеологічної влади — трансцендентна та іманентна у соціальному та просторовому відношенні організації. Іманентна ідеологія посилює емоційну та моральну солідарність уже існуючих мереж влади, вона мало екстенсивна. Прикладом ролі іманентних ідеологій в аграрних суспільствах є зростання класової свідомості та згуртованості правлячих класів стародавніх імперій: Ассирійської,

Перської, Римської. Трансцендентні ідеології, навпаки, передбачають вихід за межі вже існуючих мереж влади, непереборне відділення «священного» від «профанного» (у дюркгеймівському сенсі), морального від аморального, доброго від злого тощо. Трансцендентні ідеології припускають появу нових універсальних акторів, організацій та мереж влади, які, як правило, ширше, ніж існували до того. Відповідаючи критикам (Hall, J.A. & Schroeder, 2006), Манн запроваджує третій тип — «інституціоналізовані ідеології»: це консервативні ідеології, найчастіше приховані всередині інститутів, які зазвичай сприймаються як самі собою зрозумілі або на підсвідомому рівні; прикладом тут може бути патріархат. М. Манн досліджує, як різні суспільні групи та класи використовують ідеологію, щоб утримувати чи посилювати свою владу. Це може включати в себе створення певних ідеологічних норм і цінностей, що підтримують їхні позиції та призводять до легітимації влади. У цьому контексті ідеологія служить інструментом регулювання та забезпечення стабільності влади в суспільстві (про це детально говорилося в попередніх розділах дослідження). Підхід М. Манна видається корисним для подальшого аналізу того, як саме влада і ідеологія взаємодіють і яким чином до цих процесів вплітається мова.

Ще одним дослідником, який звертався до питання влади та ідентичності, є також колега Валлерстайна, американський дослідник Крейг Калхун (нар. 1952 р.). Він, перед за все, є теоретиком націоналізму, і серед багатьох теорій націоналізму ідеї Калхуна виділяються дискурсивним методом вивчення націоналістичного феномену та самого націоналістичного досвіду (Calhoun, 1993). Крейг Калхун використовує китайський студентський рух 1989 року як привід для тонкого роз'яснювального обговорення понять ідентичності, інтересу та колективної дії. Калхун пов'язує готовність студентів свідомо ризикувати життям на площі Тяньаньмень уночі 3 червня 1989 року з ідентичністю, що є замішеною на понятті честі, або з почуттям самості, яке склалося в ході руху і з яким студенти все більше ототожнювали себе — і зрештою ототожнилися безповоротно. Ідентичність у цьому винятково сильному сенсі — як почуття самості, яке може беззаперечно вимагати вчинення дії, що загрожує інтересам чи навіть життю, — має мало спільного з

ідентичністю у слабкому, чи м'якому сенсі слова. Сам Калхун недооцінює незрівнянність між «звичайною ідентичністю — розумінням людьми самих себе, способом, яким вони примиряють інтереси у повсякденному житті» та імперативним, рухомим честою розумінням себе, яке може давати людям силу або навіть вимагати від них «хоробрості, що межує з дурістю» (Calhoun, 1997). «Інтерес до індивідуальної та колективної ідентичності виявляється повсюдно», - зазначає він (Calhoun, 1993). Фактично термін ідентичність починає означати всі практики, включаючи найменування та розрізнення себе та інших. Цей факт є основою критики поняття «ідентичність» Р. Брубейкером у праці «Етнічність без груп», і критика видається нам ґрунтовною (Brubaker, 2002). У рамках дисертаційного дослідження ідентичність розглядається у «слабкому» сенсі, як феномен, який не виникає стихійно, а може бути сформований за допомогою конкретних дискурсів та дискурсивної влади. Проте, на відміну від Калхуна, ми вбачаємо аналітичний потенціал і у «звичайній ідентичності», в її здатності примірювати розбіжні повсякденні інтереси. Нагадаємо, що політична коректність у «первинному» стані орієнтувалася на досягнення згуртованості саме через надання можливості почуватися вільно носіям будь-якої ідентичності з представлених у спільноті. До того, як у процесі політичної коректності виявилися ознаки дискримінації думок та дискримінації більшості (яка також нерідко перебільшується в межах правого політичного дискурсу), її концептуальну основу можна було віднести скоріше до теорії контакту, ніж до теорії конфлікту. А як вказують Осланд, Філіпова, Дейнеко та Запорожченко (Осланд та ін., 2022, с. 124), за цією теорією різноманіття (зокрема, етнічне) здатне знижувати конфліктні стереотипи та упередження, оскільки підштовхує носіїв конкретної (етнічної) ідентичності до прямого контакту із носіями інших ідентичностей. За такої логіки колективна ідентичність постає як ансамбль індивідуальних. Причому, як зазначають Філіпова та Дейнеко в іншій статті, етнокультурні групи є саме акторами політик ідентичності як ключового елементу соціальної згуртованості, а не пасивними реціпієнтами нав'язаних значень ідентичності (Філіпова, Дейнеко, 2022, с. 172-173). Саме таку логіку можна роздивитися на «старті» політичної коректності;

відхід від неї може бути однією з причин відхилень в ефектах політичної коректності сьогодні. Можливо, саме імперативна, за термінологією Калхуна, ідентичність прибічників та «локомотивів» (тобто меншин і уразливих груп) політичної коректності і спричинила її трансформацію на чи не поліцейську норму в уявленнях її противників.

При цьому Калхун у своїй роботі «Націоналізм» (Calhoun, 1997) зазначає, що, ймовірно, суспільству доведеться скинути маску політичної коректності, прийнявши ситуацію, за якої націоналізм став основою колективної ідентичності в сучасну епоху і визначив особливу форму держави, яка переважає протягом двох останніх століть. У такому контексті націоналізм є «...способом конструювання колективних ідентичностей, який з'явився разом із перетвореннями на державну владу, розширенням економічних зв'язків, новими засобами комунікації...» (Calhoun, 1997). Думка, що була висловлена Калхуном, дає певну можливість вважати, що політично коректні установки у масовій свідомості також претендують на створення особливої ідентичності – віктимної ідентичності. Це поняття практично не розглядалося соціологами, принаймні автору даного дослідження не вдалося познайомитися з працями, які б виводили віктимну ідентичність на макрорівень. Зауважимо, що йдеться про соціальне розуміння віктимності в контексті соціальної стигматизації. І в даному випадку концепція Крейга Калхуна є прикладом того, як реалізується історичний підхід при аналізі феномена, який складно фіксувати.

Останній закордонний автор, якого ми розглянемо в цьому підрозділі – Ерік Гобсбаум (1917 – 2012 рр.). Він був визнаним британським істориком-марксистом, і вніс значний внесок у галузь історичної макросоціології, зокрема в розвиток історії та аналізу суспільних та історичних процесів. Для нас роботи Гобсбаума представляють інтерес через те, що автор багато уваги приділяв трансформації культури та розгляду її взаємозв'язку із суспільством (Hobsbawm, 2013).

В останній своїй роботі, яка є дещо фрагментарною та не містить прикінцевих висновків, Гобсбаум, тим не менш, вдумливо і ґрунтовно оповідає про цікаві для нього культурні явища і події, коментує соціальні зрушення з висоти власного

досвіду. Його цікавить, зокрема, масовізація культури та можливе майбутнє суспільства. Важко не помітити, що сучасне мистецтво давно вийшло за звичні рамки естетичного (Hobsbawm, 2013). Розмірковуючи про культуру ХХ століття, Гобсбаум критично оцінює капіталізм та створене ним суспільство масового споживання: «Реальна небезпека індустріальної культури, яка усуває конкурентів, щоб стати єдиним провідником духовних цінностей, полягає в тому, що вона не залишає жодної альтернативи світові масового виробництва, а це дуже сумнівний світ (...) замкнений світ, що позбавляє людство головного: прагнення досконалого, доброго світу, цієї великої мрії людини» (Hobsbawm, 2013). Очевидно, що нинішнє мистецтво змушене пристосовуватися до світу, перенасиченого інформацією, так само, як століття тому художній авангард, якому автор теж приділяє чимало уваги, змушений був пристосовуватися до нових способів репрезентації. У культурному житті, нагадує Гобсбаум, завжди відбивалися базові тенденції розвитку суспільства; він розглядає культуру у симбіозі з певним історичним контекстом, наприклад, як диктаторські режими трансформують культуру. Мистецтво здатне прищеплювати населенню певні цінності (Hobsbawm, 2013), і те, якими вони будуть, може визначати не лише політична влада, а, наприклад, капітал та ринок. Процеси формування та прищеплення цінностей розглядаються у роботі Еріка Гобсбаума та Теренса Рейнджера «Винайдення традиції» (Hobsbawm & Ranger, 1992). Основною ідеєю роботи є існування чисельних традицій, які вважаються за давні, є давніми чи претендують на давність та усталеність, однак часто виявляються винайденими. Детальніше про (пере)винайдення традицій йдеться у наступному підрозділі.

Щодо вітчизняних досягнень в області історичної соціології перш за все зазначимо, що в Україні увагу до історичної соціології стали звертати порівняно недавно. Лише у нульові роки з'являються публікації, в яких зачіпається тематика історичної соціології. Серед них можна зазначити роботи Є. Головахи (Головаха, 2004), А. Мартинова (Мартинов, 2004), П. Федорченко-Кутуєва (Кутуєв, 2005, 2009, 2019, 2023), В. Пержуна (Пержун, 2017), Ю.Савельєва (Савельєв, 2015), Ю.Сороки (Сорока, 2009), А.Литовченка (Литовченко, 2018) та інших, а також появу першого

альманаху з соціальної історії «Соціум». Цікавим в рамках нашої тематики може бути звернення до робіт А. Ручки (Ручка, 2013), який розглядає проблематику зв'язку суспільних перетворень та цінностей й смислів людського життя через поняття ціннісно-сміслових пріоритетів. Вони з'являються в ході соціальних змін та «разом із соціально-економічним розвитком суспільства успішно утверджуються в житті людей і повністю усувають (замінюють) «старі» цінності та смисли» (Ручка, 2013, с. 173). Із точки зору розгляду політичної коректності як ціннісно-нормативної установки виокремлення саме аксіологічного аспекту в соціо-історичному процесі видається перспективним.

Здебільшого українські дослідники цікавляться питаннями модерну та модернізації та аналізом соціальних змін. Соціальні зміни в працях українських соціологів постають як єдиний комплекс перетворень, як узгоджені або спрямовані в певний бік процеси в різних суспільних сферах. Вже згадуваний П. Федорченко-Кутуєв пропонує концептуалізувати розвиток «як взаємодію економічного зростання, консолідації інституцій демократії, участі в політиці й поваги до прав людини в поєднанні з рівністю можливостей і загальним добробутом» та розуміти його «як основу емансипаторських проєктів, і як засіб контролю: соціального – усередині кордонів індивідуальних суспільств та політичного – у площині міждержавної системи» (Кутуєв, 2005). Водночас в цілій низці праць, включно із фундаментальною монографією «Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології» (Кутуєв, 2016), автор демонструє можливості історичної соціології у декодуванні характерних неочевидностей макросоціальних процесів. Зокрема, зазначимо важливий для нашої роботи висновок із тези Е. Гідденса про рефлексивність модерного суспільства та тверджень А. Турена про контр-Суб'єктність концепції модерну: модерне суспільство заміщує сакральність соціальною єдністю, а милосердя - солідарністю (Кутуєв, 2016, с. 47-48). Цей висновок, зрозумілий тільки в межах процесуальної логіки історичної соціології, вдало узагальнює втілену й у процесі політичної коректності орієнтацію на соціальну згуртованість, і водночас підкреслює, що політкоректна «турбота» про різноманітність спрямована на групи й спільноти, а не на суб'єктного індивіда, попри

ліберальне ідеологічне підґрунтя політичної коректності. Розгортання цього висновку дозволяє зафіксувати зв'язок претензії ціннісно-нормативної установки політичної коректності на універсальність із аналогічною претензією установок неолібералізму (Кутуєв, 2016, с. 341), що дозволяє розкрити виникнення політичної коректності як спробу внутрішньої саомодернізації лібералізму.

Українські соціологи схиляються до висновку, що вивчення та розробка науково-теоретичних засад історичної соціології як галузі соціологічного знання – це вимога часу. Як стверджує В. Пержун: «[таке звернення – О.Н.] зумовлено, в першу чергу, самим предметом соціології, яка звертається до визнання історичного минулого, соціальних зв'язків поколінь, впливу історії на сучасність, погляду у майбутнє. Завдання історичної соціології – дослідження цих складних соціально-історичних процесів саме з позицій соціологічної теорії. (...) Накопичення і передача досвіду з покоління в покоління, соціальні відносини і зв'язки, що були в минулому і мають вплив на сучасне, складають суттєву та необхідну характеристику суспільного поступу, а це є одним з важливих моментів дослідження саме історичної соціології» (Пержун, 2015). Литовченко А. визначає історичну соціологію як напрям у соціологічному знанні, що фокусується на історичних процесах формування соціальних структур та відносин, вивчає всі соціальні явища крізь макродинамічну призму, а соціальні зміни – виключно у масштабному історичному контексті. При цьому історична соціологія не є історією суспільства, вона ближче до міждисциплінарного аналізу соціального розвитку та соціальних змін. Сучасна історична соціологія прагне поєднати соціологічний та історичний підходи на теоретико-методологічному рівні (Литовченко, 2018).

Загалом можна зазначити, що тематика соціальних змін цікавить багатьох дослідників, але мало хто з авторів пропонує готовий методологічний підхід, яким можна користуватися при аналізі політичної коректності.

2.2 Методологічні та пояснювальні можливості процесуального напрямку історичної соціології у дослідженні політичної коректності як соціальної нормативної установки.

Динамічний характер та дискурсивна сутність політичної коректності підкреслюють необхідність її «процесуального» розгляду; важливим є аналіз політичної коректності в історичній перспективі, аби мати змогу зрозуміти її ідеологічні та нормативні впливи. Ці аспекти демонструють потребу в застосуванні методології історичної соціології. Найважливіший, хоча й не найочевидніший аспект соціологічного аналізу – проблеми соціально-історичної детермінації: обумовленість домінування тих чи інших цінностей, їхніх змін, «переоцінки цінностей» та змін поведінкових моделей. У цьому підрозділі викладений авторський пошук універсальної схеми аналізу ідеологічних та ціннісних аспектів розвитку суспільства за допомогою категоріального апарату та методів історичної соціології.

Дискурсивна сутність політичної коректності унеможлиблює застосування до аналізу політичної коректності дослідницькі парадигми, що сфокусовані на сталих та статичних соціальних формах. Соціологічному розумінню дискурсу як «динамічної мови», що взята разом із соціальним контекстом, мови-в-застосуванні (*language-in-use*), повністю відповідає логіка процесуального розгляду згаданого контексту. Додамо до цього сутнісну адресацію політичної коректності до минулого, до пов'язаної із ним ідеологічно-нормативної оптики, або до актуальних (але ідеологічно застарілих із точки зору наявного/пропонованого соціального порядку) наслідків цього минулого. Ці дві сутнісні характеристики політичної коректності наочно демонструють необхідність застосування до її аналізу методології саме історичної соціології, із фокусом на втіленні процесів у соціальних феноменах. Разом із аналізом політичної коректності ми також намагаємося виявити, яким чином виникають та закріплюються соціальні норми (що є неминучим, хоча й не основним результатом нашої дослідницької роботи); цей аспект дисертаційного дослідження дає підстави

стверджувати, що модель, яка розробляється, може вважатися універсальною для аналізу соціальних процесів.

Політична коректність є відносно молодим явищем: це, за великим рахунком, результат суспільного розвитку останніх десятиліть. Ми знаходимося на етапі, коли можна наочно спостерігати формування нової норми: вже достатньо матеріалу для того, щоб робити висновки про її становлення та перші результати функціонування, і водночас ще неможливо зробити однозначні висновки щодо ступеню її інтерналізації та прогнози щодо подальшого розгортання. Очікувана вище універсальність авторської схеми не означає, що розроблена аналітична модель є всеохоплюючою, але вона має дозволяти робити висновки щодо суспільних аспектів, які неможливо вивчати в статистиці та таких, що важко піддаються емпіричній фіксації.

В попередніх розділах ми акцентували увагу на тому, що розгляд політичної коректності має зачіпати проблематику ідентичності. Політична коректність спирається на групові уявлення, які формуються та закріплюються за допомогою соціальних норм та цінностей, що поділяються більшістю. Мовно-дискурсивна природа політичної коректності також спрямовує нас до контексту ідентичності, і те ж стосується її ідейно-цільового стрижня: первісна орієнтація політичної коректності на подолання дискримінації заради досягнення соціальної згуртованості через різноманіття невіддільна від зазначеного контексту. Адже «ідентичність часто розглядається як основний вимір соціальної згуртованості — як «соціальний клей», який утримує суспільство як єдину систему», зазначають О. Філіппова та О. Дейнеко (Філіппова, Дейнеко, 2022, с. 175). І хоча мову вони розглядають як інструмент політики ідентичності (там же, с. 176) перш за все у пасивному контексті, — як засіб етнокультурної самоідентифікації, як, скоріше, «тему мови» чи «образ мови», — ми вважаємо, що мова в активній, дискурсивній позиції є ще більш значущою в інструментарії політики ідентичності.

Політична коректність проявляється в мові, але передбачає глибокий вплив на свідомість, тож і звернення до поняття соціальної норми нам не уникнути, оскільки це перший щабель у переведенні аналізу політичної коректності на емпіричний рівень.

У репрезентації історичного процесу становлення та розвиток поняття «соціальної норми» має особливе значення, оскільки вона може виступати в якості критерію, за допомогою якого дослідник минулого міг би обирати з багатогранної дійсності те, що має історичне значення. Соціальна норма не може мати індивідуальний характер; це «загальне місце», те, що наділене загальним значенням. У дисертації представлено авторський погляд на розуміння проблеми соціальної норми та соціальної установки, що ґрунтується на ідеях згаданих вище авторів-представників історичної соціології. Виходячи із завдань роботи, переваги надається розгляду соціальної установки, яка розглядається як ефект дії соціальної норми, втілення процесуального виміру соціальної норми. Вивчення соціальної установки також дає змогу зрозуміти, наскільки інтерналізованою є соціальна норма.

У авторському визначенні зазначається, що політична коректність в розглядається як *нормативна соціальна установка*, тож визначимо, що мається на увазі. З англійської мови до нас прийшло слово «attitude», яке дослівно можемо перекласти як «ставлення». Поняття «аттитюд» у соціології може означати готовність людини до виконання будь-якої конкретної дії (Luther, 1930). Часто соціальна установка розглядається як синонім до «аттитюду». Але ми пропонуємо трактувати цей термін дещо ширше, і розглядати соціальну установку як специфічний образ різних дій, які індивід реалізує чи збирається реалізовувати у конкретній ситуації. Тобто соціальну установку можна розуміти як схильність суб'єкта до певної моделі соціальної поведінки. Це явище має складну структуру, що включає багато компонентів. Серед них схильність індивіда сприймати та оцінювати, усвідомлювати і зрештою діяти певним чином стосовно визначеного соціального суб'єкта. У соціальній психології термін «соціальна установка» використовується щодо певної диспозиції людини, що організовує її почуття, думки та можливі дії з урахуванням наявного об'єкта; це поняття характеризує собою оцінку якогось певного об'єкта, що вже склалася в індивіда. Відмінність між термінами «аттитюд» та «соціальна установка» полягає у тому, що остання – це стан свідомості індивіда, який функціонує

на рівні суспільних зв'язків, у той час як «аттитюд» є радше гіпотетичним конструктом індивідуального та міжособистісного рівнів.

Сама по собі соціальна установка не може бути зафіксована та не може бути піддана спостереженню, а визначається виключно за реакціями особистості, що відбивають негативні чи позитивні оцінки аналізованого об'єкта соціуму. Початок соціологічного вивчення установок пов'язана із прізвищами відомих соціологів У. Томаса та Ф. Знанецького, які визначили поняття «аттитюд» стан свідомості особистості щодо певної соціальної цінності, а також переживання індивідом сенсу такої цінності. У 1980–1990-х роках зріс інтерес до систем соціальних установок, під якими стали розуміти такі комплексні утворення, що включають найбільш значущі реакції на об'єкт соціуму. Зростав інтерес до питань проблеми зміни «аттитюдів», до зв'язків соціальної установки та поведінки людини. Основні виміри спиралися на вербальний самозвіт, що викликало неясності з визначенням соціальних установок: чи це думка, чи знання, переконання тощо. Розробка методичних засобів дала поштовх подальшому теоретичному пошуку визначення функції соціальної установки і роз'яснення її структури (Fishbein & Ajzen, 1975).

При поверхневому аналізі стає зрозуміло, що механізм дії соціальної установки подібний до дії стереотипу. Стереотип породжує ставлення та формує оцінку явища раніше, ніж починає працювати *раціо*, розум. Відмінною рисою установки і стереотипу є те, що установка формується на підставі особистого досвіду людини і як результат ідеологічної роботи, в той час як стереотип не пов'язується з досвідом чи особистістю і представляє собою заздалегідь сформовану розумова оцінку. Соціальна установка є більш стійкою, ніж стереотип (Климанська, 2006). Дослідники також зазначають більш складну структуру соціальної установки на відміну від стереотипу: у 1942 р. вченим Мануелем Смітом було запропоновано трикомпонентну структуру соціальної установки: когнітивний компонент (уявлення, знання), афективний (емоції) та поведінковий, що втілюється у прагненні та планах дій. Ці компоненти мають тісний взаємозв'язок між собою. Так, якщо один із них зазнає деяких змін, то тут же відбувається зміна у змісті інших. У деяких випадках афективний компонент

соціальних установок є доступнішим для дослідження: через нього соціальна установка пов'язана із поведінкою найбільш тісно (Smith, 1968).

Сьогодні соціальну установку вважають стійкою схильністю та ціннісною диспозицією до певної оцінки об'єкта, яка заснована на афективних та когнітивних реакціях, поведінковому намірі, а також попередній поведінці. Значення соціальної установки при цьому полягає в її здатності впливати на афективні реакції, пізнавальні процеси, а також поведінку людини. Дослідження процесу формування соціальних установок є основним нашим завданням у цьому розділі. На цьому етапі розгляду можна зазначити, що у відносинах між людьми існує певний соціальний контроль, основними складовими якого є співочікування, а також норми та санкції. Перший із цих компонентів втілюється у вимогах оточуючих до конкретної людини, що знаходять своє вираження у вигляді очікувань тієї чи іншої форми прийнятих ним соціальних установок. Соціальні норми є зразками того, що люди повинні думати та говорити, робити та відчувати у тій чи іншій конкретній ситуації. Що ж до третього компонента, то він служить мірою впливу. Саме тому соціальні санкції є основним засобом соціального контролю, що виражається у різноманітних способах регулювання життєвої діяльності, зумовлених різноманітними груповими (суспільними) процесами. Найголовнішими формами соціального контролю є: закони, тобто ряд нормативних актів, регулюючих формальні взаємини для людей масштабах держави; табу, тобто система заборон скоєння певних думок і дій людини. Крім цього, соціальний контроль здійснюється у формах, що розглядаються як суспільна звичка, традиції, мораль, звичаї, існуючий етикет і т. д.

Для інтерналізації тих чи інших соціальних норм та установок індивід має засвоїти, оволодіти ідеологічними та культурними цінностями суспільства. Можна стверджувати, що соціальна установка нерозривно пов'язана із соціальним контекстом; відповідно, повний її аналіз може бути реалізований тільки в тому випадку, якщо ми почнемо з розгляду умов, в яких ця установка виникла. Звісно, обмежуватися висвітленням генетичного впливу не має сенсу: модифікаційний вплив соціальної ситуації також має бути складовою історико-соціологічного аналізу

нормативно-ціннісної проблематики. Це яскраво демонструє приклад аналізу динаміки ієрархії цінностей українських громадян у військовий час, що здійснюють у своїй роботі С. Дембицький, Р. Кириченко, С. Сальнікова та М. Сидоров (Dembitskyi, Kyrychenko, Salnikova & Sydorov, 2022). Актуальна для нашої роботи цінність «різноманіття» (diversity) потрапляє до тріади цінностей, які найбільшою долею опитаних вважаються такими, що можуть бути тимчасово поігнорованими через воєнний стан, та мають негативний баланс вибору в якості «допустимо ігнорованих» та в якості таких, що не можуть бути ігнорованими за жодних умов. Це варто розглядати саме як ситуативний вплив, який, проте, навряд чи може бути повністю пояснений без урахування історичних обставин, а саме специфічної ролі характерного для України етнічного, мовного, релігійного різноманіття як одного з неявних факторів передвоєнного загострення.

Зародження норм не завжди цікавить соціологію: нерідко норма сприймається як позачасова даність, що не є вірним. Норми з'являються і відмирають разом із тим, як змінюється суспільство; цим і зумовлена необхідність історико-соціологічного аналізу, практична значущість якого сьогодні є недооціненою. Саме тому необхідно розібратися, із чого бере початок будь-яка соціальна установка. Аби проникнути до суспільної свідомості та закріпитися в ній, ідея має поєднуватися з потребами суспільства, знайти собі місце в ряді засобів, до яких воно звертається для вирішення практичних питань. Подібне поєднання можливе за двох умов: а) якщо ідея отримала розробку, пристосовану до звичайних способів засвоєння ідей суспільною свідомістю; б) якщо саме суспільство підготовлено до історичного роздуму як практично корисного засобу суспільного життя. Ці умови не завжди наявні: друга нерідко відсутня навіть за наявності першої.

Аби з'ясувати зв'язок та характер поточних явищ суспільного життя, починають вивчати, звідки ці явища пішли та до чого можуть призвести. Коли, наприклад, у суспільстві проявляються тенденції, пов'язані з коливанням та розладом суспільного життя, виявляються суперечності та труднощі, що раніше не відчувалися, — це означає, що умови життя почали набувати нового стану: настав перелом, почала

складатися нова якість – відбувається злам традиції. І якщо, наприклад, закони створюються і приймаються державними органами відповідно до встановлених процедур і регулюють правові відносини, то соціальні норми, установки і традиції ґрунтуються на звичаях, релігійних віруваннях, моральних цінностях, що передаються з покоління до покоління тощо. Вони формуються на основі історичної та культурної спадщини суспільства та служать підтримці стабільності та соціальної інтеграції, забезпечуючи суспільний консенсус. У деяких випадках традиції закріплюються як правові норми, або можуть суперечити праву. Визначення традиційних цінностей може змінюватись, але воно обов'язково має відображати поведінкові стереотипи та ідеологічні установки, укорінені в свідомості.

2.2.1 Дослідницький потенціал концепту “винайдена традиція” в дослідженні політичної коректності

Британський культуролог та історик Ерік Гобсбаум стверджує, що термін «традиційні цінності» має маніпулятивний характер. Багато речей, які сьогодні прийнято вважати традиційними, що прийшли з глибини століть, з'явилися відносно недавно. «Специфіка «винайдених» традицій полягає в тому, що їхній зв'язок з історичним минулим здебільшого фіктивний. Говорячи коротко, ці традиції створюють нову ситуацію у вигляді відсилання до старої. Або вони створюють собі минуле шляхом... хіба що обов'язкового повторення» (Hobsbawm & Ranger, 1992).

Тут ми стикаємося з тезою, що норми цінності та установки не є такими, що виникають спонтанно. Процеси формування та прищеплення цінностей побіжно розглядаються у роботі Еріка Гобсбаума та Теренса Рейнджера «Винайдення традиції» (Hobsbawm & Ranger, 1992). Основна ідея роботи та концепції, що в ній викладається, полягає у тому, що багато начебто давніх традицій є «винайденими». Ця концепція переплітається з концепцією Бенедикта Андерсона «Уявні спільноти», і в сучасній науці вважається однією з основних робіт в рамках «соціології ідей».

Згідно з визначенням Гобсбаума, «винайдена традиція — це сукупність суспільних практик ритуального чи символічного характеру, які зазвичай регулюються за допомогою явно чи неявно визнаних правил; метою її є використання певних цінностей та норм поведінки, а засобом досягнення мети - повторення» (Hobsbawm & Ranger, 1992). Останнє автоматично передбачає наступність за часом. Автори чітко поділяють поняття «традиція» та «звичай». Відмінною рисою «традицій», у тому числі і винайдених, є їхня незмінність. Минуле, до якого вони посилаються, закріплює фіксовані практики, включаючи практику повторення. «Звичай» не може бути чимось незмінним, бо навіть у традиційних суспільствах не може бути незмінним життя. Наочно автори ілюструють різницю наступним прикладом: «У суді «звичай» — це те, що суддя роблять, тоді як «традиція» — це перуки, мантиї та інше формальне приладдя та ритмізовані дії, що супроводжують дію. Занепад «звичаю» неминуче змінює і «традицію» з якою він, як правило, тісно пов'язаний» (Hobsbawm & Ranger, 1992). Із метою розкриття самого терміну «винайдені традиції» автори оперують прикладами культурних явищ із Біблії, міфів Шотландії, традицій колоніальної Африки та традицій світових релігій. Гобсбаум та Рейнджер також розмежовують поняття «традиції» та «порядок» чи «правило». За своєю суттю порядок і правило не мають значної ритуальної чи символічної функції, хоча можуть її віднайти випадковим чином. Будь-яка суспільно значуща дія, яку треба виконувати знову і знову, схиляє до того, щоб із міркувань зручності та ефективності було створено зведення правил виконання, і щоб де-факто чи де-юре вони стали зведенням правил формальних, що забезпечують точну передачу необхідних навичок новим виконавцям.

Е. Гобсбаум стверджує, що традиції створюються не природним чином, а штучно. Традиції передаються з покоління в покоління, але є результатом свідомої творчості та формування. Розрізняється кілька типів винайдених традицій: 1) національні свята, які набувають особливого значення та значно відрізняються від свого історичного походження; 2) релігійні ритуали, які були сформовані для

досягнення політичних та соціальних цілей; 3) символічні образи та емблеми, що використовуються для створення образу престижу та влади національних держав.

Винайдені традиції мають на меті зміцнення національної ідентичності та забезпечення стабільності всередині суспільства. Вони є необхідними для формування національної свідомості та суспільного зв'язку. Теорія Гобсбаума провокує критичну оцінку та значні сумніви щодо багатьох традицій, які ми приймаємо як природні та незмінні. Вивчення винайдених традицій може допомогти краще зрозуміти політичні, соціальні та культурні процеси в суспільстві. Сам термін «винайдена традиція» використовується авторами у широкому, але досить точному значенні. «Ним охоплюються як «традиції» справді винайдені, сконструйовані і формально інституціоналізовані, так і ті, появу яких простежити важче, але які, тим не менш, швидко затверджувалися протягом короткого періоду, що піддається датуванню, часу, мабуть, обмежені лише кількома роками» (Hobsbawm & Ranger, 1992). До пропонованого Гобсбаумом та Рейнджером «алгоритму» розвитку традиції ми повернемося у наступних підрозділах дослідження.

Прикладом винайденої традиції є автохтонне походження націй. Ця традиція була створена у процесі формування національної свідомості в Європі у 19 столітті. Щоб зміцнити свої позиції, деякі нації почали конструювати свою історію, надаючи відданості певним предкам, датам та обрядам, які були недостатньо підкріплені джерелами. Така традиція була активно використана для створення націоналістичних ідентичностей та маніпуляцій масами. День святого Валентина, що святкується 14 лютого, є іншим прикладом винайденої традиції. Вона була створена в США на початку 20 століття компаніями, що займаються виробництвом листівок. Ще один приклад винайденої традиції – День матері. Вперше цей день був проголошений у США 1908 року американською активісткою Анною Джарвіс, яка тим самим хотіла вшанувати пам'ять своєї матері. Потім це свято поширилося у всьому світі, і зараз День матері відзначається в багатьох країнах.

Політична коректність, із одного боку, може розглядатися як одна із таких утворених традицій, а з іншого боку – як інструмент створення чи зміни існуючих

традицій у суспільстві. Процес політичної коректності може включати створення нових норм і стандартів спілкування, заміну застарілих і потенційно образливих термінів, перегляд історичних норм і символів, а також встановлення нових звичаїв і ритуалів, пов'язаних із питаннями різноманітності, ідентичності та рівності; вона може бути розглянута як один із засобів впливу на культурні та соціальні традиції.

Політична коректність як «винайдена традиція» може розвиватися за наступними напрямками:

- зміна мови та риторики. В рамках політичної коректності відбувається активна зміна мови та риторики з метою уникнення вживання термінів та виразів, які можуть бути образливими, дискримінуючими чи зневажливими по відношенню до певних груп. Ця зміна мови може бути розглянута як створення нової лінгвістичної традиції, де старі слова та фрази замінюються більш поважними та інклюзивними аналогами. Це опосередковано відповідає ідеї «винайденої традиції», де суспільство активно формує нові норми й особливу культуру спілкування;

- перегляд історичних норм і символів. Політична коректність може включати ревізію і зміну історичних норм і символів, особливо тих, що пов'язані з дискримінацією, пригніченням і нерівністю. Це може включати видалення або боротьбу з літературними творами, утилізацію пам'ятників та інших символів, що раніше були частиною культурних традицій. У цьому контексті зміна або видалення символів і норм також може бути розглянута як варіант зміни минулих традицій та конструювання нових (більш прийнятних в конкретному контексті);

- створення нових ритуалів та звичаїв шляхом формування нових ритуалів, звичаїв, свят, що втілюють інклюзивні цінності (Дні солідарності та єдності тощо);

- зміна сприйняття культурної ідентичності. Політична коректність може сприяти зміні способу представлення та розуміння різних соціальних груп та ідентичностей через підкреслення прагнення до рівності.

Важливо зауважити, що в якості основного інструмента у кожному напрямку використовується трансформація мови, що вже як наслідок провокує суттєві зміни соціальної реальності. Те, що не дає нам можливості ототожнювати політичну

коректність із традицією (у розумінні Гобсбаума), – її відносна новизна. Традиції формуються разом зі стійким уявленням про їхню споконвічність, природність та непорушність. Становлення політичної коректності відбувається від зворотного: визнається, що довгий час суспільство існувало як несправедливе утворення, де нормалізувалася дискримінація. І саме цим протиставленням минулого і поточного ладу обґрунтовується необхідність закріплення політичної коректності не просто як мовного феномену чи стратегії ввічливості, а як загальнолюдського принципу, яким мають керуватися люди у своїй взаємодії. Якщо суворо йти за авторською логікою, то розгляд політичної коректності як такої традиції є не зовсім точним, але тим не менш, він все ж має сенс. Більш того, політична коректність є тим самим інструментом, за допомогою якого *уможливлюється* винайдення нових традицій.

Ерік Гобсбаум і Теренс Рейнджер розглядають політику ідентичності й те, як сприймається «уявне» минуле під час створення «нових» традицій. Вони вважають, що минуле не існує окремо від його сьогоденського соціального конструювання. Гобсбаум визначає винайдені традиції як «набір практик ритуальної або символічної природи, які ставлять собі за мету впровадження певних цінностей і норм поведінки за допомогою повторення, що природно передбачає зв'язок з минулим». Винахід традиції — це процес формалізації і ритуалізації, що характеризується зверненням до минулого, завдання якого полягає у «соціалізації — фіксації у свідомості вірувань, систем цінностей і правил поведінки» (Hobsbawm & Ranger, 1992). Масовий винахід традицій простежується з початку ХХ століття. Це стало наслідком «кардинальних змін соціальних груп, оточення і соціального контексту, які вимагали нових механізмів забезпечення і вираження соціальної єдності та ідентичності, а також структурування соціальних взаємин» (Hobsbawm & Ranger, 1992). Винахід політичних традицій був свідомим і навмисним, вони створювалися різними соціальними інститутами з політичними цілями. Е. Гобсбаум в розділі «Масове виробництво традицій: Європа 1870–1914» аналізує формування «винайдених традицій» на прикладах Дня міжнародної солідарності трудящих 1 травня та Дня взяття Бастилії. Розглядаючи їх з історичного погляду, дослідник цікавиться, як саме

складаються практики, які символи й смисли стають загальноприйнятими. Він підсумовує: винайдені традиції вимагають оновлення та зміни з боку класу або спільноти, для яких вони були створені, інакше вони приречені на забуття, а їхні носії втратять політичну й соціальну затребуваність.

2.2.2 Габітус та символічне у розумінні мовного аспекту політичної коректності.

Саме поняття «винайдена традиція» наголошує на стабільності практик і спрямованих зусиллях на її збереження. Неоднорідність предмета дослідження допускає використання кількох методологічних принципів, щоб перевести інформацію про окремі події до загальних закономірностей і ознак. Такі засоби аналізу пропонує парадигма соціального конструктивізму. Вона виходить із колективного конструювання реальності як осмисленого соціального світу. Як зазначають П. Бергер і Т. Лукман, автори відомого трактату «Соціальне конструювання реальності», визначальну роль у формуванні систем уявлень відіграє мова. Вона не тільки «конструює вкрай абстраговані від повсякденного досвіду символи», а й «перетворює» їх на об'єктивно наявні елементи повсякденного життя (Berger & Luckmann, 1966). Свято — це набір практик, символічних способів підтримки легітимації влади, «які структурують буденні інтерпретації та поведінку в межах інституціональної сфери» (Berger & Luckmann, 1966). Власне, про можливість соціальної інтеграції, яку мають свята, доволі детально пише П'єр. Бурдьє. Для нього свята — це соціальні практики, які роблять можливим «консенсус з приводу сенсу соціального світу» (Bourdieu, 1991a), тобто це інструмент соціальної інтеграції. Святкові практики містять як потенціал змін, так і ресурси для збереження історично сформованих зразків поведінки, традицій і правил. Відбувається це завдяки системі «стійких і перенесених диспозицій», структурованих структур, що лежать в основі будь-якого сприйняття і оцінювання, тобто габітусу (Bourdieu, 1990). Габітус є центральним поняттям в теорії П. Бурдьє, воно означає «принципи, що породжують і

організують практики й уявлення», «системи стійких і переносних диспозицій, структуровані структури» (Bourdieu, 1990). Габітус «виробляє практики як індивідуальні, так і колективні, а отже, — саму історію у відповідності зі схемами, породженими історією» (Bourdieu, 1990). «Габітус» – це система міцних придбаних схильностей (dispositions), структурованих структур, призначених для функціонування в якості структур, що структурують, тобто принципів, що породжують і організують практики і уявлення, які об'єктивно пристосовані для досягнення певних результатів, але не передбачають свідомої спрямованості дії на ці результати і не вимагають майстерності» (Bourdieu, 1990).

Габітус забезпечує активну присутність минулого досвіду, заснованого на схемах сприйняття, мислення і дії. Як і Бергер і Лукман, Бурдьє відводить значну роль мові. Підпорядкована «певній політичній владі, мова, зі свого боку, допомагає зміцненню тієї самої влади, яка її насаджує: вона забезпечує між усіма членами «мовного співтовариства» мінімум комунікативних зв'язків, без яких неможливі ні економічне виробництво, ні символічне панування» (Bourdieu, 1991). Дослідник вирізняє властивості мови: вона являє собою, по-перше, «шифр, що дозволяє встановлювати відповідності між звуками й сенсами, а по-друге, систему норм, що регулює мовленнєву практику» (Bourdieu, 1991). Це означає, що мова відіграє політичну роль. «Саме в процесі становлення держави створюються умови для становлення єдиного й підпорядкованого офіційній мові мовного ринку: ця державна мова, обов'язкова в офіційних ситуаціях і офіційних просторах (у школі, в адміністративних установах, у політичних документах тощо), набуває статусу теоретичної норми, яка служить об'єктивним критерієм для оцінки всіх мовленнєвих практик» (Bourdieu, 1991). Так і смисли розуміються як єдино можливі й законні, внаслідок чого свята, як символічні системи й власне політична дія, що наділена ідеологічним змістом, є здатними виробляти й нав'язувати уявлення про соціальний світ. У зв'язку із цим свята виступають як простір для реалізації політичної коректності. Тут же зазначимо, що державна політика реалізується в публічній сфері та передбачає конкуренцію змістів. Система набутих уподобань і настанов пояснює,

чому сформовані соціальні практики змінюються повільно. Саме тому, встановлюючи різного роду традиції, свята й ритуали, влада не повинна йти наперекір наявним соціальним практикам. Відповідно до цього ефективність політики відносно свят, як «діяльності, пов'язаної з виробництвом певних методів інтерпретації соціальної реальності та боротьбою за їхнє домінування, не обмежується «соціально-інженерним» винаходом смислів і залежить від колективних уявлень і диспозицій членів суспільства» (Гаєвська, 2020).

Таким чином, підхід П'єра Бурдьє дозволяє розглядати свята і традиції як інтегративну соціальну практику. Структуралістський конструктивізм у вивченні проявів політичної коректності у конструюванні свят, ритуалів чи традицій дозволяє проаналізувати стан політичних структур і агентів, виявити канали вираження політичних інтересів соціальних спільнот та інструменти, якими вони користуються, тобто поєднати об'єктивне (вплив соціальної структури) і суб'єктивне (конструювання об'єктів особистістю) в соціальному пізнанні.

Повернемося до більш детального розгляду ідей П'єра Бурдьє. Зазначимо, що авторське визначення, яке було запропоновано в якості робочого, було значною мірою сформульовано виходячи з концептів «невидимої цензури» та «символічної влади», які були запропоновані і розроблені Бурдьє. Бурдьє відмічає наявність постійної символічної боротьби, яка точиться в соціальному полі. Він говорить, що «боротьба на символічному рівні з приводу сприйняття соціальної реальності може відбуватися у різних формах. Об'єктивно – дії набувають форми вираження індивідуальних чи колективних уявлень та здійснюються виявлення та акцентування певних реалій. Я маю на увазі, наприклад, масові маніфестації, які проводяться задля затвердження єдності, демонстрації чисельності, сили, згуртованості групи. На індивідуальному рівні суб'єкти вдаються до різних способів самопрезентації, що чудово проаналізований І. Гоффманом, які дозволяють їм прикрасити свій образ і особливо (що Гоффман упустив) уявлення про свою позицію в соціальному просторі. Суб'єктивно – дії спрямовані на трансформацію категорій сприйняття та оцінки соціальної реальності, тобто когнітивних та оціночних структур. Саме категорії

сприйняття, системи класифікації – слова та поняття, що відтворюють соціальну реальність та відображають її, – є основною ставкою політичної боротьби, яка ведеться за можливість нав'язати певний світогляд, тобто за легітимне використання ідеологічного впливу» (Bourdieu, 1987). Зауважимо, що політична коректність, можливо, не є сталою системою класифікації, але прагне бути нею.

Загалом Бурдьє виділяє об'єктивно існуючі підпросторові структури — соціальні поля, до яких відноситься культура, економіка, політика, релігія, власне медіа тощо (Bourdieu, 1984). Дослідник ділить поля символічних благ на «обмежені», призначені нехай навіть на короткий термін, для кола виробників, і «масові», призначені для невиробників — мас. Опозиційність (якщо не сказати ворожість) цих полів, їх прагнення автономізації цілком природні. Поле масового виробництва, за П. Бурдьє, характеризується залежністю від зовнішніх вимог, оскільки становище виробників культури підпорядковане власникам інструментів ринкового виробництва та конкурентного розповсюдження. Вироблене в рамках масового поля мистецтво є недиференційованим посланням, що характеризується використанням загальнодоступних і випробуваних технічних прийомів, стереотипністю, відмовою від тем, що можуть неоднозначно трактуватися, соціальним консерватизмом, що обумовлюється орієнтацією цього поля на розширення кола своїх споживачів. П. Бурдьє зосереджує свою увагу на розгляді найважливішого з усіх масових полів — медійного, яке він аналізує на прикладі поля телебачення та поля журналістики. Детальний розгляд поля культури та медіа в рамках дисертаційного дослідження зумовлений тим, що культура розцінюється нами як простір дії політичної коректності. Сьогодні політична коректність активно впливає на культуру; культура ж формує спосіб мислення та сприйняття світу. В культурі відбувається трансляція політичної коректності як нормативної установки та активна рефлексія її ідеалів. Культурні продукти, – кіно, телебачення, література та музика, – є ключовими носіями ідеї політичної коректності. Вони можуть відображати й популяризувати або, навпаки, викривати ці ідеї. В наступному розділі розглянемо, як саме політична коректність може проявлятися в маскультних продуктах в рамках кейс-стаді.

Аби визначитися із методологічними засадами, розглянемо співвідношення поняття «габітус» та «культурне поле», оскільки в емпіричній частині дисертаційного дослідження аналізу масової культури буде приділятися значна увага. У постіндустріальному суспільстві практики обумовлюються соціальною структурою та суб'єктністю, що розширює зміст та поле практик. П. Бурдьє зазначає, що практики є здійсненням соціальних структур, які включають соціальне поле, культурний капітал і габітус – диспозиції особистості. У поясненні соціальних процесів цей конструкт практики спрямовано на забезпечення взаємодії «раціонального – ірраціонального», «об'єктивного – суб'єктивного», «колективного – індивідуального» і «старого – нового». Базовою основою практики є габітус, поняття, введене ще Еліасом, але деталізоване Бурдьє. Основу габітуса становлять «системи стійких і переносимих диспозицій, що схильні функціонувати як структуруючі структури, тобто як принципи, що породжують та організують практики» (Bourdieu, 1990). Габітус формується у процесі соціокультурної практики протягом усього життя суб'єктів, у ньому відбиваються статеві, вікові та класові особливості. «Як продукт історії, габітус відтворює практики як індивідуальні, так і колективні» (Bourdieu, 1990). Габітус забезпечує активну присутність минулого досвіду у формі схем, сприйняття, мислення та дії, що дає гарантію взаємодії та стабільності практик у часі. Наявність диспозицій у габітусі забезпечує проникнення минулого в сьогодення та прагнення продовжуватись у майбутньому. Габітус забезпечує нескінченні варіанти практик, зумовлені деякими ситуаціями, мотивами, потребами, тобто так званими суб'єктивними прагненнями. «Габітус – спонтанність, що не має свідомості та волі, однаково протиставляє себе як механічній необхідності, так і рефлексивній свободі та суб'єктам, «позбавленим інерції» в раціоналістичних теоріях» (Bourdieu, 1990).

У цьому контексті габітус можна інтерпретувати як несвідоме, що дозволяє економити досвід, практики, зв'язки. За необхідних умов габітус відтворює все необхідне з минулого, продуктом якого і є сам. У цьому статусі він забезпечує практикам необхідну основу реалізації в теперішньому часі. Габітус, заснований на минулих умовах, утворює ситуацію стійкості та стабільності, яка стикається із

справжньою та майбутньою невизначеністю. Наявність габітуса надає суб'єкту практики впевненість у своїх соціальних діях, оптимізує цілі та завдання, а також результат діяльності практики суб'єкта, тобто якщо минулі практики здійснювалися відносно стабільно, то й теперішні та майбутні приречені на очікуваний результат. У цьому конструкті суб'єкт набуває форми соціального капіталу, практика постає як онтологічне підґрунтя. Існувати означає реалізовувати певні практики. У той же час ступінь суб'єктивізації та соціалізації суб'єкта в практиці зумовлена зовнішньою необхідністю, закономірністю соціальних процесів, об'єктивним пристосуванням до того чи іншого поля (економічного, політичного та культурного тощо). Поле розуміється П. Бурдьє як мережа відносин, які залежать від суб'єкта. Структура поля спрямовує стратегію суб'єкта, яка може виявлятися в формі, що усвідомлюється або не усвідомлюється. У постіндустріальному суспільстві культура переходить у контекст культурного поля, оскільки технологічний аспект втрачає свою домінуючу роль громадському житті. Марксом та його послідовниками культура розглядається з точки зору діяльнісного підходу, де в основі культури лежать продуктивні сили та виробничі відносини, суб'єкт сприймається як абстракт виробництва і сама культура набуває технологічного характеру. В епоху модерну та постмодерну цей підхід зазнає певних трансформацій. До структурування культури підключаються семіотичні, психоаналітичні, екзистенційно-герменевтичні основи. Зміст культури розкривається через мову, літературу, міф, релігію, науку та владу. І всі ці структури так чи інакше взаємодіють із габітусом.

2.3 Процес інтерналізації установок політичної коректності крізь призму фігуративної соціології

В рамках дисертаційної роботи цьому питанню приділяється значна увага у зв'язку із тим, що воно дозволяє вирішити проблему теоретичної двоїстості між індивідом і суспільством. П'єр Бурдьє і Норберт Еліас, про якого ми будемо детально говорити нижче, намагалися подолати зазначену проблему; вони сприяли розвитку

концепції габітусу, і прагнули перевести його аналіз на емпіричний рівень. Еліас пропонує використовувати для аналізу габітусу історичний підхід. У першій половині ХХ століття, в період чіткої демаркації об'єктивістських і інтерпретативних теорій, процесуальна, чи як її частіше називають, фігуративна соціологія Норберта Еліаса стала однією з небагатьох теоретичних побудов, що була спроможна відкрити шлях до створення синтетичних теорій, популярних в сучасному соціологічному дискурсі. На відміну від теоретиків, що намагалися синтезувати теорії для опису суспільства на одному рівні, Еліас сполучає мікро- і макро- рівні аналізу соціальної реальності у концепті фігурації, евристичний потенціал якого відкривав нові можливості розвитку соціологічної теорії. Теоретичні побудови Н. Еліаса формувалися на противагу до концепцій, що ґрунтуються на соціальній стабільності, незмінності, безконфліктності і статичному розвитку суспільства і його складових. Поняття фігурації є центральним для нього. У своїх основних роботах «Про процес цивілізації», «Придворне суспільство: Дослідження по соціології короля і придворній аристократії», «Суспільство індивідів» (Elias, 1994, 1983, 1991) вчений звертається до концепту фігурації, виділяючи його серед таких понять як «конфігурація», «система», «структура» та інші, наділяючи специфічним сенсом.

Поняття фігурації не є неологізмом, цей термін запозичений з теорії музики, та означає надання форми або формування образу за допомогою ускладнення музичної фактури мелодійними, ритмічними або гармонійними елементами. У першій частині книги «Суспільство індивідів», написаної в 1939 р., Еліас висловлює незадоволення просторовими (площинними або тривимірними, статичними) образами, за допомогою яких соціологія намагається представити взаємозалежності людей. Еліас вважає, що образ мережі як переплетення людських взаємозв'язків «послужить своїй меті дещо краще, якщо це переплетення представлятимуть в постійному русі, як безперервне зав'язання і відмирання стосунків» (Elias, 1991). З одного боку, фігурації мають властивість структури, для якої характерним є наслідування певного порядку; з іншого це процесуальні зміни, що провокуються індивідами, які впливають на структуру, яка, у свою чергу, структурує поведінку індивідів. Таким чином, зміни

здійснюються усередині фігурації, змінюючи існуючий порядок, а фігурація не дорівнює структурі як статичній побудові, а лише спроможна завдавати структуруючого впливу. Фігурація задає дещо інший за просторові образ – акустичний, що дозволяє вхопити процес безперервного зав'язування і відмирання стосунків. Як в музичному творі фігури, що повторюються, за допомогою різних технічних прийомів зберігають лад та загальний порядок, так і фігурація дозволяє зберігатися упродовж тривалого часу формам спільного життя людей, хоча люди, які є складовими окремих фігурацій, можуть мінятися.

Спочатку соціальна фігурація була для Еліаса метафорою; подальше розгортання цієї метафори в поняття було пов'язане з термінологічними вадами сучасної Еліасу соціологічної мови. У «Придворному суспільстві» він намагається пояснити його через поняття, з якими воно не повинне ототожнюватися. По-перше, Еліас стверджує, що фігурації – це не ідеальні типи, які дослідник наносить в якості уявної сітки на спостережуваний матеріал: «Фігурації так само реальні, як і окремі люди, які є їх складовими» (Elias, 1983). Далі він зазначає, що фігурації неможливо уявити без індивідів, їхньої основної складової. Поняття «система» несе на собі відбиток політико-філософській традиції, де суспільство розуміється як щось надіндивідуальне, а індивід як щось надсуспільне. Очевидно, що обидва ці уявлення є фікцією (Elias, 1983). «Коли говорять про «систему людей», це звучить беззмістовно. Тому замість нього використовується поняття фігурації. Це пом'якшує протиріччя, через яке в попередній історії соціології постійно сходилися в поєдинках, що закінчуються внічию, теоретики, що звертають увагу на індивідів як таких, і інші теоретики, що звертають увагу на суспільство як таке» (Elias, 1983).

Виходячи зі сказаного вище, необхідно зазначити, що в межах розгляду політичної коректності як фігурації вирішується важливе завдання, а саме нівелювання будь-яких оціночних суджень щодо політичної коректності, а також фокусування на процесуальному аспекті. Попередньо вже підкреслювалося, що існують певні негативні конотації та стереотипи, пов'язані з поняттям політичної коректності. Оскільки ці конотації не є результатом критичного аналізу, а

ґрунтуються саме на шаблонному оціночному мисленні, необхідно їх позбутися задля забезпечення валідності результатів нашого дослідження. Тому постає необхідність досягнення аксіологічного нейтралітету; застосування підходу фігуративної соціології вирішує це складне завдання завдяки нейтральності самого поняття «фігурації». Воно із рівною ефективністю може позначати як гармонійні, доброзичливі стосунки людей, так і недружні, напружені відносини (Elias, 1983).

Еліас послідовно підкреслював відмінність процесуальної соціології від теорій соціальної дії Макса Вебера і соціальних систем Толкота Парсонса. Фігурація, за його думкою, це процес, що не має певного початку і центральної координації; ми можемо зафіксувати тільки точку входу для окремого індивіда, або суспільств. Але тут же варто зауважити, що соціалізація і індивідуалізація людини йдуть одночасно. Індивідуальність і громадська залученість не протилежні одне до одного, навпаки: індивідуальність формується тільки в об'єднанні людей, ізольований індивід не здатний розвинути свою індивідуальність. Якою буде його індивідуальність, залежить не лише від природної конституції, але і від процесу індивідуалізації, суспільного за своєю природою. І такий погляд на взаємодію суспільства і людини формує комплексний підхід до вивчення цього складного та багатоаспектного феномену. Тож, очевидно, що перед дослідником постає питання синтезу макро- та мікрорівнів; це зумовлено необхідністю аналізу суспільного та індивідуального вимірів таким чином, щоб між ними не виникало дисбалансу. Важливим є те, що на відміну від багатьох інших соціологів Еліас говорить про форму взаємодії, а не тільки про процес. Фігурації постійно змінюються і мають свій неповторний вигляд в певному історичному періоді і суспільстві. Фігурація складається з двох рівнів: макрорівень, тобто правила в суспільстві, і мікрорівень, тобто індивідуальне в поведінці людей. Фігуративна соціологія вивчає, як складаються фігурації та як відбувається процес їхньої зміни. Головною відмінністю фігурацій від, наприклад, структур Толкота Парсонса, з яким Еліас заочно полемізує, являється відсутність статичності, тобто фігурація сама є певною мірою процес. Для Еліаса історія людства «виникла з безлічі проектів, але при цьому [історія в цілому] не має проєкту, її

надихає безліч цілей, але вона не має мети» (Benetti, 2011). Протиріччя, взаємна напруженість і динамічні баланси влади мають для процесу цивілізації навіть більше значення, ніж консенсус. Вони змушують індивідів міняти свої внутрішні структури, пристосовуючись один до одного, тобто цивілізуватися. Множинність і когерентність цих протиріч знаходять своє вираження в складності форм (фігур) соціальних стосунків. Людина потребує не стільки соціалізації як окремого процесу (він народжується в суспільстві, в групі, суспільство – це суспільство індивідів, а соціалізований стан – природний стан індивіда), скільки в індивідуалізації – оформленні особи серед численних соціальних переплетень.

Фігурація – результат, який ніхто не планував, хоча, звичайно, окремі індивіди мають плани і вибудовують стратегії. Відбитки цих планів і стратегій, що відкладаються в індивідуальних структурах як механізми контролю над емоціями, можна спостерігати в засвоєних звичках. Звички не пов'язані з суттю людини, вони є продуктом соціальних перетворень і процесів. Коли ми реконструюємо звички, ми отримуємо ключ до вивчення суспільства. Фігурації розглядаються в тісній взаємодії з габітусом: саме процес габітуалізації робить можливим подальше функціонування. Фокус уваги соціолога переноситься з макро- на мікросоціологічний рівень. Поступові зміни звичок виступають як проекційний екран фігурації, що транслює певні мережі взаємних залежностей. Вивчаючи зміну звичок, можна реконструювати процес цивілізації в цілому, піднятися з мікрорівня на макрорівень соціології. Цивілізація у Еліаса не має початку і кінця. Бути більш або менш цивілізованим – це не добре і не погано. Процес цивілізації західного типу – це, всього лише, потік фігурацій певного типу, до якого слід відноситися як до соціологічного факту.

Таким чином, методологія фігуративної соціології робить можливим подальше співвідношення емпіричних і теоретичних методів пізнання політичної коректності, здійснюється синтез макро- та мікрорівнів політичної коректності. Необхідність такого синтезу диктується проміжним положенням предмета дослідження: як вже не раз було зазначено в роботі, комплексне вивчення політичної коректності спонукає дослідника звертатися до аналізу психологічних та когнітивних особливостей

індивіда. Оцінити особливості засвоєння політкоректних установок ми можемо лише шляхом звернення до наслідків панування політичної коректності в тому чи іншому суспільстві. В даному випадку фігуративна соціологія допомагає вибудувати послідовний зв'язок та організувати логічний перехід між макро- та мікросоціологічним вимірами вивчення політичної коректності. З одного боку, масштаби розвитку соціального процесу, пов'язаного з поширенням принципів і норм політичної коректності, і необхідність його пояснення з точки зору загальносоціологічних закономірностей вимагають виходу до сфери макросоціології. З іншого боку, необхідно врахувати, що параметри цього процесу багато в чому визначаються характером комунікацій, за допомогою яких він реалізується. Серед типів цих комунікацій найважливіше місце займає так званий традиційний тип, тобто тип комунікацій, що здійснюється в локальному середовищі, де люди, які вплетені в комунікативну мережу, особисто знайомі. Проте у сьогоденні комунікативні моделі здатні виходити далеко за рамки традиційного типу, і пов'язане це, в першу чергу, з розвитком технологій і поступовим зникненням кордонів комунікації. І в цьому відношенні політична коректність не становить винятку серед соціальних процесів, що протікають в суспільстві. Дослідник меншою мірою повинен звертати увагу на межі комунікації при вивченні політичної коректності. Як показав Пітирим Сорокін, усі істотні соціальні зміни так чи інакше пов'язані з макропроцесами, що відбуваються в соціокультурних системах, які отримують конкретну реалізацію на мікрорівні, в поведінці і способі життя людей (Isajiw, 1956).

Фігуративна соціологія є тим підходом, в рамках якого можна дослідити саме динамічний аспект політичної коректності; нам важливі не просто генези політичної коректності, а конкретні соціальні ефекти, притаманні кожній ланці фігурації політичної коректності. Органічне формування політичної коректності як мовної норми для нас менш цікаве, адже політична коректність як більш-менш контрольований процес оформлюється на тому етапі, коли починає функціонувати як дискурс. Яскравіше за все маніпулятивно-конструюючий характер політичної коректності фіксується на рівні, коли фігурація виходить за рамки «традиційних»

суспільних норм і набуває інституціональних рис. На цьому етапі вже емпірично можна фіксувати конкретні прояви та наслідки політичної коректності.

Але незрозумілим залишається перехід від однієї ланки фігурації до іншої. Відповідь на це питання дозволяє надати звернення до поняття *інтерналізації*. Розвиток фігурації стає можливим лише тоді, коли попередня ланка в певному сенсі «вичерпала себе» та інтерналізувалася в повному обсязі. В межах цієї дисертаційної роботи інтерналізація визначається нами як складний процес «засвоєння через перетворення»: прийняття та переведення соціальних норм, цінностей, установок-аттitudів, уявлень-репрезентацій із зовнішнього щодо соціальної одиниці (особистості чи то групи) стану до внутрішнього. Оксфордський словник дає визначення інтерналізації як процесу прийняття чи включення частини зовнішнього світу (установки чи поведінки)² до своєї свідомості шляхом навчання чи несвідомої асиміляції. Найближчим за змістом до цього поняття зі слів повсякденної мови є саме «засвоєння», але ототожнювати їх не можна: ключовим для інтерналізації є її активна складова. І саме ця активна складова відрізняє це поняття від поняття «інтеріоризації», яке нерідко ототожнюють із інтерналізацією. Під активною складовою ми маємо на увазі зазначене у визначенні «перетворення»: свідомість соціальної одиниці не просто пасивно вбирає до себе «ціннісно-нормативну інформацію», але обробляє й переробляє її та активно взаємодіє з її джерелом – зовнішнім середовищем, завдаючи йому впливу одночасно із отриманням впливу від нього. Внаслідок інтерналізації свідомість не просто приймає зовнішні структури як свої, а перетворює їх на свої, трансформує їх, перш ніж засвоїти як регулятори поведінки. В результаті ці нові регулятори поєднують внутрішні структури свідомості із зовнішніми, а саму свідомість – із зовнішнім соціальним світом. Завдяки працям Л. Виготського не тільки на радянському й пострадянському науковому просторі, але й у світі поняття «інтеріоризація» міцно закріпилося за психологією, де воно, зокрема, виконує важливу функцію диференціації свідомих форм ідентифікації та несвідомих,

² Oxford English Dictionary. Internalize

URL: <https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=internalize&tl=true> (date of application: 02.12.2023)

механічних, які З. Фрейд позначав за допомогою терміну «інтродекція». Через це ми уникаємо використання цього терміну: адже ним позначено хоча й складний, проте однозначний перехід міжособистісних процесів до внутрішньоособистісного стану. Тоді як інтерналізація, яка є сталим елементом саме соціологічної традиції, згідно багатьом авторам, від Дж. Міда (Mead, 2015) до П. Бергера та Т. Лукмана (Berger, Luckmann, 1966, p. 317), є процесом, що не завершується, постійним процесом ідентифікації соціальної одиниці із іншими одиницями або соціальними структурами чи суспільством у цілому. Згадані соціологи частіше пов'язували інтерналізацію із дитинством та підлітковим віком особистості; але це не обмежує застосування цього поняття ані особистісно-психологічним рівнем, ані віковим діапазоном. Особливостями поняття інтерналізації, вкрай важливими для нашої роботи, є те, що в даному випадку базисне розрізнення себе і оточуючого суспільного середовища реалізується лише в найзагальнішому вигляді; особистість не від'єднується від суспільства і не протиставляється йому, а розглядається у процесуальній, постійно оновлюваній, діалектичній єдності із ним. Показовим є те, що американський соціолог Дж. Фінлі Скотт, який вважав інтерналізацію вдалою науковою метафорою переміщення до свідомості чогось (концепту або дії), що знаходиться назовні неї, додавав до свого розуміння: структура суспільства та соціальні події формують наше внутрішнє «я», але інтерналізація демонструє і зворотній хід цього процесу (Scott, 1971). Сформовані під соціальним впливом, засвоєні під час трансформативної взаємодії установки зумовлюють подальшу поведінку соціальної одиниці, яка (поведінка) вже зі свого боку завдає впливу на соціум, трансформуючи його; і це не різні процеси із причинно-наслідковим зв'язком, а один складний і невідпинний процес. Отже, сенс, що ми надаємо поняттю «інтерналізація», є ближчим скоріше до поняття «габітуалізація» (про яке йтиметься нижче), але аж ніяк до «інтеріоризації».

Під «установками» розуміється готовність індивіда чи групи сприймати і діяти, розуміти і трактувати об'єкт сприйняття, мислення або майбутніх подій певним чином. Це особливе «бачення» лежить в основі виборчої активності людини, його поведінки. Воно регулює усвідомлювані і неусвідомлювані форми активності в усіх

сферах: мотиваційній, емоційній, соціальній. Установки складаються в результаті життєвого досвіду людини і створюють як колосальні переваги, так і колосальні обмеження. Людина, підготовлена до певної дії, має можливість здійснити її швидко і точно, тобто ефективніше, ніж не підготовлена. Проте установка може спрацювати помилково і, внаслідок цього, виявитися такою, що не відповідає реальним обставинам. Тож наше завдання розглянути, як саме відбувається процес інтерналізації установок на політичну коректність в рамках процесуальної соціології. Для цього необхідно звернутися ще до одного поняття, яке використовував Еліас у своїй роботі, і це поняття «габітусу» та похідна від нього «габітуалізація». Будучи продуктом певного типу об'єктивної регулярності, габітус здатний породжувати «загальноприйнятні» зразки та манери поведінки, які можливі в межах такої регулярності і які з найбільшою ймовірністю будуть позитивно санкціоновані, оскільки вони об'єктивно пристосовані до логіки, характерної для певного поля діяльності, об'єктивне майбутнє якого вони передбачають. Подібно до Бурдьє, хоча й задовго до нього, Еліас вважав, що габітус формується при взаємодіях суб'єктів, відтворюється в соціальних сплетеннях і обумовлюється макрокультурними змінами суспільства. Габітус реагує на індивідуальні і колективні зміни культурного простору цивілізації. Поняття габітуалізації, в свою чергу, дозволяє зв'язати природне і соціальне, індивідуальне і соціальне, суб'єктивне і об'єктивне, долаючи тим самим традиційні соціологічні альтернативи. Будь-яка людська дія, що часто повторюється, стає зразком, і усвідомлена як зразок, тип. Габітуалізація – це і є формування стійкої звичної та прийнятної суспільством дії.

Пізніше ідеї Еліаса були підхоплені Ентоні Гідденсом, та розгорнуті в концепції «рутинізації» дії. Власне саме процес габітуалізації і покладений в основу інтерналізації установок на політичну коректність. І швидкість цього процесу може виступати як один із критеріїв оцінки ефективності політичної коректності на різних ланках розвитку її як фігурації. Політична коректність оформлювалась на перших етапах свого розвитку як лексична норма. На цьому етапі виникає необхідність виховання в індивіді здатності до самоконтролю, що виражається у підборі певних

лексичних форм та евфемізмів, що визнаються суспільством як допустимі та прийнятні. Мережа ланцюжків дій, до яких вплетена кожна окрема дія в диференційованому суспільстві, є куди складнішою, а самоконтроль, до якого привчається людина з ранніх років життя в цьому суспільстві, проникає на глибший рівень; таким чином стає можливим цивілізаційний процес.

Як зауважує сам Еліас, із часом поступово змінюється характер примусу, вживаного по відношенню до індивіда. Раніше усі інші форми насильства змішувалися з фізичним насильством; тепер відбувається їх відособлення один від одного: вони отримують самостійне існування і змінюються за формою. Ми маємо цілий набір різних видів насильства або примусу, що зберігаються в полі взаємодії між людьми і після того, як фізичне насильство пішло з повсякденного громадського життя і залишилося лише в потенціальній формі, поки йдеться про «дресирування», про засвоєння звичок в ході виховного процесу (Elias, 1994). Актуальною для нашого дослідження є й думка Н. Еліаса, вдало кристалізована О. Голіковим: «наймогутнішою інстанцією контролю є інкорпорована, яка видає зовнішній контроль за внутрішній, репрезентує та фабрикує соціальне як індивідуальне, приватне, власне, не привласнює соціальне, а тим самим усупільнює людину» (Голіков, 2019, с. 42). Адже політичній коректності також властива спрямованість на репрезентацію і трансформацію зовнішнього контролю на внутрішній. І політична коректність може розцінюватися нами як один із елементів такої соціалізації, коли мова йде про насильство символічне, на рівні мови. Із плином часу такий тиск буде інтерналізований суспільством і буде сприйматися як одна із нормативних складових. Таким вбачає механізм творення і засвоєння фігурацій Еліас. Якщо детально розглядати процес формування політичної коректності та установок на політичну коректність, то можна розрізнити загальні контури того ж сплетіння зв'язків: взаємозалежність великих груп людей і виключення у рамках цих груп фізичного насильства ведуть до виникнення соціального регулятора, що перетворює зовнішній примус в самопримус. Самопримус веде до рівномірного тиску, безперестанного стримування своїх спонукань, точного регулювання потягів і афектів відповідно до

схем, диференційованих залежно від соціального положення. Такого стану в свідомості і прагне досягти політична коректність.

Висновки до розділу 2

У рамках даного розділу детально розглянуто становлення і розвиток історичної соціології, та її методологічні можливості у вивченні політичної коректності. Останню представлено як соціокультурне явище, яке вимагає історичного обґрунтування та аналізу. У першому підрозділі розглядається теоретичний базис підходу історичної соціології, в тому числі і вітчизняні напрацювання з цього приводу. Зазначається, що історична соціологія надає можливість розгляду політичної коректності крізь призму застосування концепту модернізації до розвитку ідеології лібералізму. В подальшому детально розкривається концепт винайдені традиції Гобсбаума-Рейнджера.

Політична коректність, як будь-яка винайдена традиція, поєднує в собі три основні риси; вона 1) формує спільноти на основі спільних ідентичностей, цінностей та інтересів, які вимагають відповідного ставлення та визнання від інших груп, що в першу чергу реалізується через мовні практики; 2) впливає на формування та функціонування політичних інституцій, правових норм, медійних дискурсів та громадської думки, встановлюючи певні рамки та обмеження для висловлювання та дії; 3) виховує індивідів, навчаючи їх правилам та стандартам політично коректної мови, поведінки та спілкування, а також санкціонує тих, хто порушує ці правила.

Політична коректність як винайдена традиція не є статичною або однорідною, а змінюється в залежності від історичних та суспільних контекстів, в яких вона функціонує, що підкреслює актуальність і необхідність реалізації історичного підходу. Спираючись на ідеї П. Бурдье, ми розглядаємо політичну коректність як результат взаємодії між об'єктивними структурами соціального простору і суб'єктивними диспозиціями агентів, які діють у культурному та політичному полях. Доведено тезу про те, що політична коректність габітуалізується – вона виходить

далеко за рамки лексичних норм і поступово перетворюється на ерзац-ідеологію. Виходячи з цього, виникає необхідність розгляду того, яким чином це відбувається і чи відбувається взагалі. Для вивчення генези та поточного стану політичної коректності пропонується використання методології процесуальної соціології у варіанті Н. Еліаса, яка надає можливості вирішити ряд таких завдань:

- досягнення дослідницького нейтралітету (завдяки нейтральності самого поняття «фігурація», яке дозволяє нівелювати оціночні судження щодо політичної коректності, та сфокусуватися саме на процесуальному аспекті);

- розгляд політичної коректності як фігурації допомагає уникнути додаткових оціночних навантажень та позбавитися від існуючого стереотипно-оціночного «шлейфу» поняття політичної коректності;

- синтез мікро- та макрорівнів дослідження, що реалізується через введення поняття фігурації. Фігурація складається з декількох рівнів: макрорівень, тобто правила в суспільстві, і мікрорівень, тобто індивідуальне в поведінці людей; тож таким чином вирішується ще і проблема виникнення можливого ухилу в бік психологізму при вивченні установок політичної коректності;

- простеження динаміки політичної коректності як соціального феномену.

Якщо детально розглядати процес формування політичної коректності та відповідних установок, то перехід на емпіричний рівень та оцінка ступеню інтерналізованості установок можуть бути здійснені через дослідження сприйняття політичної коректності. Це зумовлено тим, що політична коректність має яскраво виражений нормативний характер і включає комплекс заборон і приписів, у тому числі мовних кодексів. В методологічних рамках історичної соціології вивчення інтерналізованості установок політичної коректності дозволяє зафіксувати ключовий аспект соціокультурної динаміки та трансформації суспільства. Вивчення інтерналізованості слід розглядати як індикатор суспільної зміни. Аналіз нормативної системи, що може реалізовуватися через вивчення установок, дозволяє зробити висновки відносно впливовості політичної коректності на індивідуальну на суспільну

свідомість. Крім того, такий аналіз дозволяє розуміти, яким чином відбувається формування переконань та цінностей.

В межах підходу історичної соціології дослідження інтерналізованості політично коректних установок дозволяє вивчати динаміку взаємодії ідеологій та культурних парадигм на різних етапах суспільного розвитку. Також це може вказати на те, як суспільство відтворює соціальні ролі та норми через дискурс та практики. Дослідження інтерналізованості політично коректних установок дозволяє розкрити вплив соціальних інститутів (навчальних, релігійних, політичних) на формування поглядів та цінностей суспільства.

Звернення до питання соціальних установок є необхідністю, але з умовою депсихологізації даного концепту. З цією ж метою використовується й поняття «фігурації». Розташовані у різних дослідницьких контекстах, дані поняття дозволяють пов'язати природне та соціальне, індивідуальне та соціальне, суб'єктивне та об'єктивне, долаючи цим традиційні альтернативи. І для того, щоб дійти висновків щодо ступеню готовності прийняття та засвоєння суспільством цих норм, необхідно звернутися саме до питання сприйняття політичної коректності як такої.

РОЗДІЛ III. ДИСКУРСИВНІ І ПРАКТИЧНІ ПРОЯВИ ПОЛІТИЧНОЇ КОРЕКТНОСТІ: ФІГУРАЦІЇ, СПРИЙНЯТТЯ, ІНТЕРНАЛІЗАЦІЯ

Актуальність емпіричного дослідження політичної коректності зумовлена тим фактом, що Україна нині знаходиться на шляху євроінтеграції, тож існує необхідність сприйняття та культивування європейських цінностей, однією з яких і є політична коректність. І оскільки вона виступає одним із елементів, що здатен диктувати порядок денний у європейському суспільстві, виникає нагальна потреба її детального вивчення. Як вже згадувалося у Вступі, навіть із урахуванням того, що сьогодні різноманіття не є однозначно затребуваною українськими громадянами цінністю, є всі підстави чекати на його високе значення у повоєнній розбудові українського суспільства (Dembitskyi, Kyrychenko, Salnikova & Sydorov, 2022; p. 53). Онтологічна проблема дослідження полягає у створенні в межах політичної коректності системи примусових (нормативних) поведінкових установок, що складаються впродовж відносно короткого проміжку часу, а сама політична коректність виступає інструментом, який стрімко і, головне, неявно переформатовує суспільство. Виходячи з висновків, що були зроблені у попередніх розділах, політична коректність розглядається нами як складний багатоаспектний феномен, що потребує різнобічного вивчення. Важливим є той факт, що вона має яскраво виражений нормативний характер і включає комплекс заборон і приписів, у тому числі мовних кодексів. Прибічники політичної коректності дотримуються цих приписів у своїй повсякденній поведінці і, що навіть важливіше, докладають організованих зусиль до того, щоб розповсюдити їх на суспільство в цілому, що і складає фундамент проблемної ситуації.

Але перш ніж перейти до розгляду політичної коректності в українському контексті, нам необхідно зрозуміти, яким чином вона вбудовується в суспільну свідомість; тож є потреба здійснення комплексного аналізу процесу політичної коректності. І лише після цього ми матимемо змогу реалізувати мету дослідження – схарактеризувати сприйняття політичної коректності та рівень інтерналізації її

установок в українському суспільстві; такий підхід обумовлює дизайн емпіричного дослідження та структуру роботи.

Дослідження умовно розділене на два блоки та три етапи, які будуть об'єднувати різні методи і вирішувати різні завдання. Перший блок включає метод критичного дискурс-аналізу та кейс-нарративний метод. На цьому етапі реалізується *фігуративна* логіка, яка передбачає своєрідну реконструкцію незапланованого, стихійного процесу «цивілізування» повсякденних практик, що стає можливим лише з використанням історичного матеріалу; в даному випадку в якості одиниці аналізу будуть використовуватися обрані випадки (кейси) із різних сфер соціального буття, які допоможуть розкрити поняття політичної коректності з різних боків. Більш того, нам потрібно простежити, як саме трансформувалися ці практики та з чим можна пов'язати цю трансформацію. Тому був обраний точковий підхід, тобто вибір декількох випадків (кейсів) з політичного/культурного суспільного буття, які можуть відображати неочевидні соціальні зміни; і в рамках цих кейсів планується реалізація аналізу практик та дискурсів. Відібрані кейси, звісно, не можна назвати достатнім і самостійним історичним матеріалом, як і аналіз таким, що відтворює логіку Н. Еліаса в повному обсязі (оскільки така «точкова» логіка значно обмежує нас в хроноперіоді); тим не менш, такого підходу достатньо, щоб перевірити, наскільки подібна логіка у дослідженні політичної коректності є обгрунтованою і ефективною. І оскільки завданням даного розділу є розробка та апробація дослідницького інструментарію, і разом з тим пропозиція можливої схеми дослідження макросоціальних процесів, то такий підхід можна вважати достатнім, хоч ми і усвідомлюємо його обмеження. Тим не менш, за основу беруться положення процесуальної соціології, оскільки така теоретична модель процесу цивілізації є синтетичним знанням, яке здатне пояснити виникнення сучасної повсякденності як стихійного і водночас іманентного процесу розвитку суспільства та ціннісних і нормативних установок.

Для перевірки припущень та тез, що будуть сформульовані на першому етапі, необхідно реалізувати другу частину дослідження, яка передбачає два самостійні етапи – проведення неструктурованих експертних інтерв'ю з представниками трьох

професійних груп та фокус-групові інтерв'ю зі студентами 2-3 років навчання. В рамках цього блоку вирішується декілька важливих питань: по-перше, таким чином ми маємо змогу перенести вивчення політичної коректності до українського контексту, що є одним із важливих завдань дисертаційної роботи; по-друге, в рамках інтерв'ю ми визначаємо, чи проблематизується дана тематика в українському суспільстві (і якщо так, то наскільки і з якими конотаціями). І експертні, і групові інтерв'ю передбачають непрямі питання, що дозволяють з'ясувати ставлення до політичної коректності і при цьому не сформулювати обмежень у відповідях для учасників дослідження, не потрапити у ситуацію «самоздійснюваного пророцтва». В наративі-оповіданні образ політичної коректності створюється з допомогою розкладання деякого відрізка дійсності (реальної чи уявної) на низку окремих атомарних подій чи явищ, що дозволить виявити стан інтерналізованості політичної коректності в українському суспільстві і основні уявлення щодо неї, які в подальшому будуть систематизовані автором. Крім того, шляхом аналізу наративу, емоційно-поведінкових моделей і експресивності мовлення ми можемо визначити ступінь готовності приймати норми, що можуть транслюватися політичною коректністю як ідеологічним інструментом.

Саме тому другий блок дослідження включає два етапи, оскільки очікуваний результат кожного методу є різним: експертне опитування в першу чергу покликано підтвердити або скоригувати визначення політичної коректності з урахуванням українського контексту, а фокусовані групові інтерв'ю – надати уявлення про готовність сприймати норми політичної коректності як соціально значимі. Відповідно, **мета** другого блоку дослідження – схарактеризувати стан інтерналізованості установок політичної коректності в українському суспільстві.

3.1 Дослідження інтерналізації установок політичної коректності: кейс-наративний та дискурс-аналіз.

Як неодноразово зазначалось вище, дослідження процесуальних аспектів та дискурсивної сутності політичної коректності вимагають звернення до дискурс-аналітичного методу, серед багатьох варіантів якого нами обрано критичний дискурс-аналіз.

Критичний дискурс-аналіз дозволяє отримати безпосередній дослідницький доступ до ключового аспекту предмета дослідження, а саме до дискурсивного рівня політичної коректності. З-поміж різних процедурних версій критичного дискурс-аналізу ми зупинимося на версіях Нормана Феркло та Рут Водак, чії методологічні позиції було викладено у підпункті 1.4. Обидва вчені пропонують складні багаторівневі схеми аналізу; при цьому за необхідності до певних об'єктів аналізу можна застосовувати лише окремі компоненти запропонованих схем. Так, Феркло пропонує процедуру, що поєднує лінгвістичний аналіз тексту за методом М. Холлідея, аналіз дискурсивної практики (процеси вироблення, відтворення, трансляції та споживання тексту) та макросоціологічний аналіз соціальної практики. Така логіка, зокрема, другий та третій компоненти, дозволяє здійснити дослідження усіх аспектів, включно із історико-ідеологічним, дискурсивного характеру політичної коректності. Якщо лінгвістичний аналіз фіксує та пояснює суто текстуальні особливості (хоча й з урахуванням контекстів та співвідношення лінгвістичних елементів між собою), то вже аналіз дискурсивної практики висвітлює процесуальний рівень становлення та соціального трансформування тексту – умови та фундамент виробництва тексту, зміни в інтерпретації, зумовленість розуміння тексту груповими особливостями сприйняття, та інше. Третій компонент, аналіз соціальної практики виводить дослідника на порядок дискурсу (сукупність усіх типів та жанрів дискурсу, які діють в межах окремої сфери соціального життя) та соціальну матрицю дискурсу (недискурсивний соціокультурний контекст дискурсивної практики, що потребує нелінгвістичних методів аналізу) (Fairclough, 1992). Зауважимо, що, як вказують у своїй роботі дослідники Д. Бойко, А. Литовченко, Й. Хольм-Хансен та Д. Яшкіна, використання критичного дискурс-аналізу як інструментального методу дозволяє орієнтуватися на розуміння дискурсу Н. Феркло як «лише мовного, або семіотичного

елементу» (Fairclough, 2013), і обмежитися аналізом того, як використано мову для репрезентації конкретних аспектів суспільної реальності (Lytovchenko, et al., 2021). Разом із тим, аналіз дискурсивної практики та соціальної практики відноситься до дискурс-аналізу на концептуальному рівні, а на процедурному втілюється іншими методами. Аналогічною є ситуація із процедурою історичного дискурс-аналіза за Р. Водак: із одного боку, ця процедура включає у себе дослідження різних форм лінгвістично-семантичної реалізації дискурсу (стратегії, фрейми, схеми, скрипти, розрізнення, техніки аргументації); а з іншого – потребує співставлення змісту висловлювання з історичними подіями та фактами, що може бути здійснено лише за допомоги нелінгвістичних методів (у нашому дослідженні це кейс-нарративний метод, експертні та фокусовані групові інтерв'ю та аналіз кейсів). Додамо, що за другим компонентом історичний дискурс-аналіз Р. Водак близький до комплексних методик вивчення історичної специфіки різних вимірів соціальної дійсності, на кшталт поєднання соціокультурної методології із історичним, інституційним та статистичним аналізом (див., напр. Salnikova & Yemelianova 2021). Водночас варто зауважити, що історичний, процесуальний аспект аналізу дискурсів, динаміка дискурсивних елементів можуть певною мірою бути розкритими і без звернення до власне інтерпретативних дискурс-аналітичних методів, а за допомогою контент-аналізу і навіть його машинної версії, що реалізується за використання нейромереж. Приклад такого розкриття демонструє дослідження Р. Кириченка та С. Сальнікової (Salnikova & Kyrychenko 2022). Але на цьому ж прикладі можна побачити не тільки вражаючі можливості цього методу – прискорення контент-аналітичного дослідження, збільшення масштабу порівняльних досліджень, підвищення об'єктивності результатів первісної обробки текстової інформації через відсутність необхідності дослідника читати тексти, – але і його обмеження у тому, що стосується аналізу соціально-контекстуального рівня, необхідності інтерпретативних узагальнень, які процедурно і сутнісно є від'єднаними від машинної обробки, і тому зменшують ефект підвищення об'єктивності, тощо. Тому на сьогодні для

дослідницьких завдань, аналогічних нашому дослідженню, ми вважаємо критичний дискурс-аналіз найбільш вдалим вибором.

На процедурному рівні ми спираємося на версію критичного дискурс-аналізу, запропоновану О. Дейнеко (Дейнеко, 2021b) із технічною адаптацією, зумовленою цілями дослідження. Аналіз спрямований на дискурсивні події – публічна вимога, пропозиція або реалізація заміни (вилучення) чи то введення лінгвістичних елементів (слів, зворотів, словосполучень) або інших рішень, що спирається на апеляцію до почуттів чи прав меншин та інших вразливих (визначених як вразливі у аналізованому дискурсі) соціальних груп. Одиницями аналізу є або лінгвістичні елементи-об'єкти корекції та елементи-коректори, або, за їхньої відсутності, текстові ситуації (термін О. Дейнеко) – у нашому випадку текстовий екстракт (лаконізоване описання) акту політичної коректності. Аналізу піддаються: лінгвістичний (текстовий) рівень дискурсивної події – конкретні повідомлення (документи, заяви, персональні висловлювання, тексти новин, тощо) та дискурсивно-практичний рівень – взаємодія дискурсів та/чи жанрів в межах дискурсивної події. Соціально-практичний рівень зафіксовано за допомогою історичного аналізу фундаменту чи генези дискурсивної події, втілених в ситуаціях, контекстах, інститутах, ідеологіях і т.ін. Задля логічності викладення матеріалу аналіз цього рівня здійснюється першим, а вже потім піддаються аналізу перший та другий рівні.

Узагальнимо: використання саме критичного дискурс-аналізу дозволить нам як гарантувати себе від лінгвістичного редукціонізму, так і сфокусуватися на процесуальних зв'язках дискурсу політичної коректності із ідеологічним та соціокультурним рівнем суспільного буття.

Для більш повної реалізації завдання із застосування до нашої теми методології історичної соціології обрано кейс-нарративний метод. *Кейс-нарративний метод* передбачає поєднання кейс-стаді та нарративного аналізу. Кейс-стаді спрямоване на вивчення окремого локального випадку, що стався у конкретному місці, у конкретний час, і має чітко визначені соціальні та часові межі. Історичні кейс-стаді припускають проведення історичної реконструкції та розгляд індивідуального випадку як цілісного

та неповторного в інших історичних умовах. Політична коректність в такому випадку постає як багатоподійне явище; таким чином, аналізуючи подібні випадки, ми можемо побачити, чи відбувалися зміни у практиках, що пов'язані із політичною коректністю (якщо так, то яким чином).

При цьому передбачається, що всі зв'язки між подіями, як здійснені в минулі роки, так і не реалізовані з низки історичних причин, згорнуті в кожному окремому випадку і можуть реалізуватися в будь-якій іншій час. У зв'язку з цим перед нами ставиться завдання вибору для аналізу найважливіших фактів кожної події та виявлення способів взаємодії як між окремими фактами, так і між окремими подіями в рамках обраного «випадку» в цілому. Саме це дозволить розглянути політичну коректність як процес та зробити деякі висновки щодо її генези, та того, як вона вмонтовується в габітус. Відштовхуючись від необхідності розгляду того, як політична коректність габітуалізується, аналіз кейсів реалізується нами не за класичною схемою, коли досконально вивчається окремий випадок. Пропонується розгляд декількох випадків в рамках однієї суспільної сфери із фокусом на мовленнєвий аспект. На наш погляд, в такий спосіб можна наблизитися до розуміння, як політична коректність перетворюється на звичку внаслідок багаторазового повторення; тобто в рамках кейс-нарративного аналізу політична коректність розглядається як фігурація. Саме тому передбачається дослідження більше ніж одного кейсу. Як правило, кейс-стаді, які вивчають кілька випадків, носять порівняльний характер. У даному випадку такий підхід буде реалізований не стільки для порівняння, скільки для виявлення різних модусів та проявів політичної коректності в різних сферах. Відповідно, різні кейси тут використовуються як можливість доповнення та формування об'ємної картини та підтвердження (або спростування) деяких авторських тверджень та гіпотез. Нарративний аналіз буде використовуватися як доповнення до кейсів, і передбачає аналіз оцінок та вражень, що будуть отримані в ході фокусованих групових інтерв'ю.

Метою нарративного аналізу є інтерпретативне розуміння нарративів шляхом вивчення їх глибинних структур, тем та соціальних наслідків. Він спрямований на

вивчення того, як наративи впливають на наше розуміння світу, наше сприйняття його, та як вони відображають індивідуальний та колективний досвід. Нам важливо виявити глибинний зміст, думки та соціальні установки, приховані в наративах, що пов'язані із політичної коректністю, для з'ясування можливих конотацій, які вона викликає, та для подальшої її теоретичної систематизації. Даний метод дасть можливість виокремити групи установок, які ґрунтуються на оціночних судженнях.

Наративний аналіз також покликаний пролити світло на динаміку політичної коректності в українському суспільстві – як змінювалися соціальні уявлення та ідеологічні основи в останні роки. Зрештою наративний аналіз має дати глибоке розуміння щодо формування індивідуальної ідентичності, переконань та, в окремих аспектах, суспільної динаміки – все це є першим кроком у визначенні того, наскільки політично коректні установки є інтерналізованими в суспільстві, зокрема й в українському. З іншого боку, наративний аналіз передбачає і використання, вивчення і теоретичну інтерпретацію висловлювань у рамках самих кейсів, тощо. Схема наративного аналізу реалізується на обох рівнях: на першому – авторський аналіз публічного та історичного наративу в межах кейс-стаді; на другому – аналіз висловлювань учасників фокус-групових та експертних інтерв'ю.

Фактично пропонована схема надає нам можливість шар за шаром розгортати політичну коректність, переходячи від макрорівня аналізу до розгляду механізмів її засвоєння на індивідуальному рівні.

Як вже було анонсовано в попередніх розділах, частина нашої аналітичної роботи присвячується питанням соціальних ритуалів та традицій. І перший кейс, який ми розглянемо, присвячений символічній боротьбі навколо свята Різдва.

«Перевинайдення» різдвяних традицій. Яскравим прикладом того, як мовна коректність переформатовує існуючі традиції є так звана боротьба за Різдво. В останні двадцять років Різдво у західному світі стало не лише святом біля прикрашеної ялинки, а й потенційно конфліктною темою та дискусією про політичну коректність декорацій, символів та самих привітань. У листопаді 2021 року виникнув конфлікт, пов'язаний із тим, що до преси потрапили документи Єврокомісії.

З'ясувалося, що у жовтні комісар із питань рівності випустила пам'ятку для співробітників, в якій їм, зокрема, рекомендувалося уникати у грудневі дні слова «Різдво», а говорити «сезон свят». «Не всі святкують християнські свята, і не всі християни відзначають їх в ті самі дати. Будьте уважні до того факту, що люди мають різні релігійні традиції та календарі», — йшлося в документі (додаток 4: A1, A2). Інші рекомендації стосувалися використання термінів, пов'язаних зі статтю чи сексуальною орієнтацією людини, з якою теоретично спілкується представник Єврокомісії. Документ, названий «Керівні принципи Європейської комісії з інклюзивної комунікації», є внутрішнім. Він призначений для чиновників та європарламентарів, та пропонує їм замінювати будь-які висловлювання і слова, що мають релігійне, расове, культурне, гендерне забарвлення, а також стосуються питань походження, сексуальної орієнтації на нейтральні — аби не зачіпати відповідних почуттів європейців.

Зокрема, чиновникам та законодавцям не можна у своїй промові чи документах використовувати слова «гей», «лесб'янка», а звертаючись до аудиторії — виділяти чоловіків чи жінок. Звертатися до людей словами, аналогічними «жінка», «дівчина», «молода людина» та іншими, теж не можна; це ж стосується і слів «містер», «місіс», «леді», «джентльмен», які тепер залишаються в минулому. Обираючи візуальні матеріали, необхідно стежити за тим, щоб жінки та дівчата не були представлені на них у пасивних ролях, а чоловіки — в активних. Наприклад: дружина щось готує, а чоловік у цей час розглядає інших красунь у журналі. Заборонено також називати професії з чіткою вказівкою статі. В українській мові аналогами таких, наприклад, могли би бути «швачка» або «шахтар». Уникати потрібно і займенників, які «за умовчанням» звучать у чоловічому роді.

Вивести із використання наказано і фрази, які можуть спричинити негативні асоціації. Так, наприклад, поширений вираз «колонізація Марса» слід замінити на нейтральне «заселення» цієї планети. Цензури зазнали традиції та «традиційні цінності». Так, вітати громадян європейських країн із релігійними святами теж можна, лише використовуючи нейтральні слова: «Зі святом!», але в жодному разі не

«З Різдвом!». Святі для християн імена Марії та Йосипа треба вимовляти тепер так, щоб вони не вказували на їхнє походження, а звучали міжнародно: Марика і Джуліо. Автори інструкції вважають, що цим еліти вплинуть на суспільство та традиції європейців, які стануть більш нейтральними та толерантними.

Ініціатива отримала шквал критичних коментарів та зауважень, і внаслідок цього Олена Даллі (яка на той час була комісаром із питань рівності) відкликала документ, заявивши, що ініціатива створити пам'ятку для спілкування співробітників комісії була спрямована на досягнення важливої мети: демонстрацію різноманітності європейської культури та інклюзивного характеру Єврокомісії, яка приймає будь-який спосіб життя та вірування усіх європейських громадян. Незважаючи на те, що ініціативу було відкликано, головну мету було реалізовано – вона породила жваву дискусію щодо того, яким має бути Різдво у політкоректному суспільстві. Хоча сама собою ця полеміка довкола цієї теми не є новою. Дискусії про те, як відзначати Різдво у суспільстві, в якому наявні не лише християни, а й мусульмани, іудеї та представники інших конфесій, точаться ще із початку 2000-х років. Першими скоригувати святкові привітання намагалися в Сполучених Штатах Америки. Так, наприклад, у 2015 році, коли мережа кав'ярень Starbucks вперше випустила посуд без символів свята — стаканчики були просто в червоному градієнті, від яскравого до глибокого бордо внизу, — консервативна частина суспільства звинуватила її в тому, що вона оголосила війну Різдву (додаток 4: А3)

Житель Арізони Джошуа Фейерштейн, який визначав себе як євангеліста, випустив YouTube-відео, в якому заявив, що Starbucks «ненавидить Ісуса». «Чи усвідомлюєте ви, чому Starbucks хотіли прибрати Христа та Різдво зі своїх нових брендovаних склянок? — питав він у глядачів, тримаючи паперовий стаканчик в руці. — Ось чому вони просто червоні». «Це не просто чашка», — пояснив він в електронному листі одному з американських видань. «Чаша є символом більшої війни проти християнства в цій країні. Політкоректні поліцейські вимагали, щоб мовчазна більшість стала на коліна перед гучною меншістю» (додаток 4: А4).

Основна частина дискусії, втім, розгорталася з приводу того, наскільки етично в компаніях, на підприємствах і в магазинах вітати всіх словами «Веселого Різдва» — «Merry Christmas», адже в США живуть представники безлічі конфесій, і євреям, мусульманам, буддистам чи, можливо, агностикам може бути неприємно, що їх вітають із християнським релігійним святом.

У 2005 році радіоведучий Джон Гібсон написав книгу, в якій описав, як в освітніх установах і регіональних адміністраціях поступово відмовляються від таких нерелігійних символів Різдва, як Санта-Клаус і ялинка, мотивуючи це тим, що, що вони порушують конституційні права американців на свободу віросповідання (Gibson, 2006). Хоча він не говорив про те, що відмова від побажання «Веселого Різдва» на користь «Щасливих свят» має політичний ґрунт, книга була широко розрекламована консервативними телеканалами, які звинуватили ліберальних політиків в тому, що вони об'явили війну Різду.

На рівні державного дискурсу дискусія щодо того, якими мають бути вітання, точиться й досі. Політично коректні погляди продемонстрував президент Джордж Буш-молодший, звертаючись до громадян США з різдвяним привітанням: він наголосив на власній політкоректності в релігійній сфері, замінивши традиційне побажання Merry Christmas (веселого Різдва) на Happy Holidays (щасливих свят) (додаток 4: А4). Практика, проте, не прижилася: вже у 2008 році, з приходом до Білого дому президента Барака Обами, різдвяна ялинка (Christmas Tree) та веселе Різдо (Merry Christmas) повернулися до офіційного дискурсу.

Пізніше цей наратив використовував у своїй передвиборній кампанії Дональд Трамп. У грудні 2016 року, будучи вже обраним на пост президента, він виступив із вітальним словом у штаті Вісконсін і заявив, що він виборів право святкувати християнське Різдо, і привітав усіх підкреслено фразою «Веселого Різдва». Більш того, у наступних своїх виступах, навіть тоді, коли він вже не був на посту президента, Трамп підкреслював свою значущість у боротьбі за традиції. Він неодноразово у своїх інтерв'ю наголошував, що кампанія із відмови від привітання з Різдом почалася давно. І дійсно, ще в 2014-му кількість компаній та підприємств, що відмовлялися

використовувати цей вираз, стрімко зростала: з Різдвом не вітали в універмагах, салонах краси, кав'ярнях. Частина американського суспільства критикувала їх за це, частина — підтримувала. Різдво і зараз залишається політично некоректним святом — і це теж викликає критику. До (не)вітання зі святами суспільство вже адаптувалося — тепер спори точаться про те, як скорочують різдвяні пісні та фільми, і яким чином поточні тенденції мають віддзеркалюватися у масовій культурі, яка повсякчасно експлуатувала тему зимових свят.

Дискурс-аналіз дискурсивної події «Різдво» кейсу «Традиції».

Лінгвістичний рівень дискурсивної події «Різдво» кейс «Традиції» зафіксований нами за первинними джерелами (додаток 4: А1, А2, А3, А5) та найбільш медійно поширеними або типовими реакціями засудження та виправдання (за наявності) акту корекції. Склад цих трьох вимірів лінгвістичного рівня представлений у табл. № 1 додатку 5. Аналіз лінгвістичного рівня дозволяє констатувати, що ми маємо справу із лінгвоінструментальним актом виробництва ідеології крізь ціннісно-нормативну установку, і демонструє наступне: 1) у первинних джерелах позитивація коректорів за рахунок доданої лексики єдності у розмаїтті як культурної цінності (різноманіття (diversity), інклюзія (inclusion), ядерні цінності (core values), культура приналежності (a culture of belonging)) переважає негацію об'єкта корекції; 2) реакції засудження акту корекції позитивують об'єкт корекції за рахунок таких лінгвоелементів, як ідентичність (фр. Identités), традиції (фр. traditions), культурна спадщина (cultural heritage), спосіб життя (way of life), тоді як коректори негативуються через лексику ворожості, домінування, нормативного символічного насильства, символічного знищення (відміна, відмінити (англ. cancelling, іт. annuller), ненависть (hate), поліцейські (policemen), технократи (technocrats)); 3) цікавою особливістю є «зміна знаку» лінгвоелементів у реакціях засудження: так, лексема «інклюзивність» набуває негативної коннотації, меншість за допомогою поліцейського насильства «дискримінує» (саме так, в саркастичних лапках) більшість, «політична коректність» (до речі, згадувана виключно у текстових ситуаціях засудження) протиставляється звичайній «коректності» (у значенні «правильність»); 4) виправдальні стратегії

побудовані на лінгвоелементах нейтральності, чутливості та необов'язковості (заперечення нав'язування).

Дискурсивно-практичний рівень представлений переплетінням дискурсів: інституційних – релігійного (окрім семантики «Різдва», звернемо увагу на те, що у засудженні акту політкоректності взяли участь представники Ватикану), державно-політичного (Єврокомісія, президент Буш із дружиною), масово-комерційного (Старбакс та його аудиторія) і медійного; ціннісно-ідеологічних – ліберальних згуртованості та інклюзивності, правоконсервативних традиції та спадщини; нормативних – насильства та нейтральності і чуттєвості. Окремо зазначимо групові дискурси ідентичності, меншості й більшості, що знаходяться на перетині усіх перерахованих та вбудовуються в усі перераховані. Також представлено жанри іронії й сарказму (перевертання), об'єднання (згуртованості), сегментації та упередження.

На цьому простому прикладі ми бачимо, що політична коректність сьогодні є одним із елементів соціально-політичної боротьби. Прагнення політичних партій та окремих політиків заручитися підтримкою різних соціальних груп (у тому числі потенційно дискримінованих та співчуваючих їм) супроводжується відвертими «змаганнями» у мистецтві політкоректності. В інформаційному суспільстві ця боротьба відбувається насамперед у медіа-просторі. Навмисне «згладжування гострих кутів» або навпаки звернення до потенційно конфліктних тем у висвітленні кризових соціальних і політичних тем відбувається шляхом використання «зручних» евфемізмів залежно від особистої позиції автора чи прийнятої політичної лінії. Таким чином, відбувається навмисна підміна понять, яка має реалізувати певну політичну мету. І тут мова служить засобом інформаційного впливу та пропаганди. Різдво опиняється у фокусі нашої уваги не випадково.

По-перше, Різдво є одним із найбільш популярних та значущих свят у багатьох культурах по всьому світу. Воно відзначає прихід на світ Ісуса Христа, і, безперечно, для багатьох вірян має глибокий релігійний сенс. Проте, у сучасному світі, де все більше людей ставлять акцент на політичну коректність та уважність до інших культур і релігійних переконань, Різдво стає своєрідним водорозділом у сприйнятті –

«свій-чужий», який базується на вірі у Христа. І цей релігійний фокус може вважатися неприйнятним для багатьох, оскільки це може виключати чи обходити інших, не відданих конкретній релігії. По-друге, Різдво має певну ексклюзивність, і традиційно відзначається у різних культурах зі своїми власними традиціями і звичаями. Проте практично ці традиції можуть виключати або ігнорувати тих, хто не відданий даній релігії чи культурі. Це може призвести до відчуття невключеності, що суперечить принципам політичної коректності та рівності. По-третє, у багатьох сучасних суспільствах Різдво часто спотворюється як свято споживання та комерції. Тому відмова від класичного святкування – не тільки політична проблема, а й економічна. І останнє - історична обтяженість. Різдво має історичний відбиток та зв'язки з колоніальною експансією та примусовою конверсією, тому християнство розглядається як варіант тоталітаризму. Це може створювати негативні асоціації та суперечити ідеям рівності та антидискримінації.

Таким чином, дана тема може ефективно використовуватися для мобілізації громадської підтримки: політичні лідери можуть використовувати сенси і символи пов'язані із Різдвом, які в свою чергу можуть слугувати технологічним об'єднавчим фактором. А ідеї миру, об'єднання та доброчесності, пов'язані з Різдвом, можуть використовуватися, наприклад, для побудови іміджу політика чи партії.

На цьому кейсі ми продемонстрували, як саме можуть змінюватися (конструюватися) традиції. В даному випадку політична коректність може розглядатися як процес зміни та створення нових традицій у соціокультурному контексті, що відповідає концепції «винайденої традиції» Еріка Гобсбаума. Ці зміни можуть виникати у відповідь на соціальні та культурні вимоги, що змінюються, і ціннісні зрушення в суспільстві: у випадку із релігійним святом особливу увагу привертає той факт, що сама традиція є доволі усталеною і базується на так званих вічних цінностях (релігія традиційно залишається соціальним інститутом, який має високий рівень соціальної довіри). Тим більш показовою є для нас спроба її ревізії.

Переформатування поля мистецтва та масової культури. Нагадаємо, у попередніх розділах розглядалося, що першою та найважливішою функцією

політичної коректності є (де)легітимація соціально-політичного порядку – влади, певних політичних сил та режимів. Ця функція є однією з основних для ідеології; з нею пов'язана і прагматична (або реабілітуюча) функція: за своєю природою ідеології покликані або захищати існуючий соціальний порядок, або обґрунтувати необхідність внесення до нього певних (аж до кардинальних) змін із метою пристосування до інтересів конкретних груп людей. Інакше кажучи, ідеології покликані виправдовувати ту чи іншу практику. По суті, це та сама функція мобілізації та інтеграції, яку виконує і ідеологія, що об'єднує людей у соціальне ціле та формує ставлення до тих чи інших подій та явищ. Такі думки щодо ідеології були висловлені Луї Альтюссером (їх детально викладено в першому розділі дисертаційної роботи); ми ж в рамках дослідження пропонуємо з аналогічних позицій аналізувати окремі елементи масової культури. Треба докладніше пояснити, чому ми вважаємо масову культуру інформативним об'єктом для нашого аналізу. Сьогодні масова культура – це феномен, що визначає порядок денний у суспільстві, впливає на спосіб, яким пояснюється і сприймається сучасний світ. Із одного боку, масова культура надає засоби для комунікації та невігядливих розваг, з іншого – може створювати нав'язливі ідеології, формувати стереотипи та впливати на суспільні цінності і переконання. Власне масова культура розглядається тут як один із найбільш ефективних трансляторів соціальних норм та правил, через які можуть формуватися та закріплюватися соціальні установки; тож можна стверджувати, що вона перебирає на себе функції ідеології. Це культура, що масово споживається і швидко розповсюджується серед широкої аудиторії. Однією з ключових рис є її здатність впливати на масову свідомість і створювати ідеологічне підґрунтя. Це, як вже зазначалося, може виявлятися у створенні та поширенні цінностей, ідеалів та переконань серед споживачів культурного продукту. Відповідно, масова культура може бути інструментом як інтеграції, так і дезінтеграції суспільства; саме тому пропонується сфокусувати увагу на розгляді та аналізі окремих її елементів саме з позицій політичної коректності як дискурсивного інструменту цілеспрямованої перебудови існуючого порядку – інструменту макроідеологічного виробництва.

Для того, аби продемонструвати ідеологічний потенціал маскульту, дозволимо собі історичний екскурс, який на перший погляд, мало що дає нам зрозуміти безпосередньо про політичну коректність, але при більш глибокому прочитання формує розуміння того, які механізми можуть використовуватися в процесі формування соціальних поглядів, норм та цінностей, і які функції покладаються на масову культуру у цьому випадку.

Почнемо цей екскурс із розгляду одного із найяскравіших втілень масової культури ХХ століття – графічного роману у форматі коміксів. Це відбувається завдяки таким особливостям графічного роману: 1) проста форма; 2) яскрава картинка; 3) простий і зрозумілий для широкої аудиторії (навички читання не потрібні є ілюстрації); 4) розважальна функція. Особливе місце серед них займає тематика героїчного.

Супергерої з'явилися у важкі для суспільства роки – Велика депресія, Друга світова війна, становлення індустріального суспільства, переформатування способу та стилів життя. Супергерої нагадували людям про традиційні цінності, про різницю між добром та злом. Наприклад, на обкладинці першого випуску «Капітана Америки» головний персонаж б'є Гітлера в обличчя. Комікс випущений у березні 1941 року, до вступу Америки у війну, але вже існує супергерой, який переміг усіх. На картинці Гітлер падає на стіл із картою Америки; поруч лежить папка з написом «Плани із саботажу у США». Це – готова відповідь на запитання про те, хто сильніший, хто кого переможе, кого боїться Гітлер.

В рамках екскурсу вище було необхідно продемонструвати ідеологічний потенціал коміксу, що на довгі роки став інструментом формування суспільної свідомості. Кінематограф дав другий подих індустрії коміксу та зробив його відомим на весь світ. Американський комікс вийшов за межі американської культури: ми скрізь зустрічаємо образи супергероїв – кіно, на рекламних та агітаційних плакатах, у літературі та Інтернеті. Є сенс зосередитися саме на коміксах, як на кристалізованому явищу масової поп-культури, що глобалізується.

Комікс як частина масової культури формує систему духовних та матеріальних цінностей. У період постіндустріального розвитку інформація почала витісняти знання (факти витісняються емоціями, формується суспільство «постправди»). Комікс як засіб кодування інформації виявився корисним як для передачі інформації теперішнього, так і минулого; у певному сенсі він формує майбутнє, бо здатний впливати на світогляд нової генерації. Також комікс може бути ефективним засобом реалізації влади інформаційної еліти, яка проповідує свої ідеї на сторінках коміксів. Комікси доступні та популярні; містять легкозасвоювану інформацію; завжди ціннісно навантаженні; цього достатньо, щоб цей жанр міг використовуватися як інструмент насадження політкоректності. Наприклад, більшість персонажів коміксів Marvel живуть у реально існуючих місцях (переважно в Нью-Йорку) і стикаються з реальними проблемами: ці комікси транслують існуючу соціальну реальність та підмішують фантастичне до зрозумілих та близьких більшості тем (проблеми підлітків, пошук роботи, сімейні труднощі), що забезпечує більш високий рівень сприйняття в аудиторії через ототожнення із персонажами.

Із виходом у січні 2018 року фільму «Чорна пантера», де 85% дійових осіб були темношкірими, всі колишні звинувачення на адресу Marvel щодо недотримання расової рівності було загалом знято. Marvel продемонстрував, що боротьба за інклюзивність набула неймовірних масштабів, стала частиною культурного коду США. Звичайно, не можна заперечувати те, що в Сполучених Штатах існували історичні передумови для формування такої ситуації: довгі роки расизму і боротьби з ним неминуче наклали відбиток на культуру та цінності суспільства. Але разом із тим складається зворотна ситуація, коли у більшості формується комплекс провини по відношенню до меншості – паралельно із плеканням ресентименту в самої меншості. На цьому тлі автори зробили заяву про те, що найближчим часом Тоні Старк перестане бути «Залізною людиною» (один з найпопулярніших супергероїв Marvel). Його місце в супергеройській броні займе 15-річна темношкіра дівчина. Зараз компанія з тим самим натиском відстоює нинішній прогресивний курс на скорочення відсотка білих чоловіків в американській еліті, реальній та вигаданій.

Marvel не лише формує, а й закріплює нормативну установку на расову рівність шляхом запровадження нових персонажів або заміни старих на більш «правильних» із ідеологічної точки зору. Студію також не раз звинувачували в сексизмі та дискримінацією за гендерною ознакою: нестача жіночої атрибутики на тлі високої пропозиції чоловічої (дуже популярної); відсутність жінок на головних ролях; незначна кількість жіночих персонажів у коміксах та перевага екранізацій із супергероями-чоловіками, якщо не брати до уваги кілька жіночих ролей у «Месниках». Правління Marvel не приховувало, що спочатку робилася ставка на залучення саме чоловічої аудиторії. Це пов'язано із тим, що студія належить Дісней, де більшість аудиторії жінки, а за рахунок коміксів від Marvel цей дисбаланс мав би бути компенсований. Але студія не могла не відреагувати на претензії такого роду, і в до кіновсесвіту був введений новий жіночий персонаж – Капітан Марвел, одна з найсильніших героїнь всесвіту Marvel, яка є повністю незалежною, насамперед від чоловіків; вона є супергероїнею фемінізму.

Останній напрямок критики студії Marvel – дискримінація акторів нетрадиційної сексуальної орієнтації та відсутність відповідних персонажів. Актор Кіт Харінгтон вважає, що студія Marvel має покращити репрезентацію ЛГБТ-спільноти у своїх фільмах: гомосексуалістів не беруть на ролі супергероїв, тобто відмовляють у мужності (додаток 4: Б1). Звичайно, не тільки Харінгтон звинувачував Марвел у гомофобії. Щороку Союз геїв та лесбіянок проти дифамації (GLAAD) публікує звіт про поточний стан представників ЛГБТК (додаток 4: Б2). До 2019 року під суспільний осуд регулярно потрапляли Marvel і Warner Bros. Президент і головний виконавчий директор Спілки Сара Кейт Елліс заявила, що кіностудії зобов'язані вводити різних персонажів у свої картини, щоб підвищити їхню різноманітність, причому фігурувати мають і трансгендери. На виявлення такого представництва спрямований Індекс відповідальності студій (GLAAD Studio Responsibility Index (SRI)): він відображає кількість, якість і різноманітність персонажів лесбіянок, геїв, бісексуалів, трансгендерів і квір у фільмах, випущених великими кіностудіями та їхніми дочірніми компаніями. Звіт має на меті служити дорожньою картою для

збільшення інклюзивного представлення ЛГБТК+ у кіно. Реакція голови студії Marvel Кевіна Файгі на критику була оперативною: він заявив, що в майбутніх картинах з'являться супергерої усього спектру сексуальних меншин. Деякі з уже відомих персонажів зроблять камінг-аут; також з'являться нові супергерої в образах представників ЛГБТК+ (незважаючи на те, що за попередніми підрахунками комікси, де головними героями будуть жінка та представники ЛГБТ спільноти, будуть значно нижчими за кількістю зборів).

Творці фільмів формують для глядача нову соціальну реальність, що має міфологічний характер. Герої коміксів мають виховати нове бачення світу, що вписується в поняття «політично коректний світ». Із одного боку, місія ставить на меті досягнення суспільної рівності, і це дійсно дозволяє зняти певний шар нерівностей; але разом з тим закріплюється зовсім інша нерівність, і йдеться тут про дискримінацію поглядів більшості. Про це можна судити з того, що збори картин із класичними супергероями завжди вищі: значна частина аудиторії не готова приймати «політкоректні експерименти» кіновсесвіту.

Тож можемо бачити, що політкоректність працює як ідеологема – вона виступає як комбінація лінгводискурсивних і нормативних компонентів, покликаних конструювати соціальний порядок у заданих координатах лібералізму. Процес засвоєння установок відбувається за допомогою вбудовування в масову свідомість загальноприйнятих норм і цінностей, а комікси сприяють тому, що ці цінності засвоюються загалом без усвідомленої участі людини.

Якщо продовжувати розмову про сучасне кіновиробництво, воно є одним із найбільш значущих компонентів масової культури. За думкою представників Франкфуртської школи (Литовченко, 2018), саме масова культура стає основним інструментом закріплення капіталістичного порядку. Це форма недефективного контролю, інструмент гегемоністського панування, від якого підлеглий отримує простеньке задоволення. Кінопродукт поряд із телепродуктом – найбільш досконалий різновид цієї форми контролю у сьогоднішньому світі. Однією з найвпливовіших сучасних кінематографічних організацій є Академія кінематографічних мистецтв та

наук, яка створювалася як елітний гурток кінематографістів, який об'єднував найвпливовіших представників кіноіндустрії. «Оскар» та Кіноакадемію регулярно критикують за нетолерантність. Склад голосуючих постійно критикується активістами, які закликають до перегляду складів комісій, вимагаючи дотримання гендерних та расових критеріїв. Ми аналізуємо три найбільш значущі кейси претензій до премії, пов'язаних із політичною коректністю, щоб визначити, які функції вона виконувала.

1. Одним із найгучніших і найтриваліших став конфлікт, що взяв свій початок у 2016 році, коли актриса Джада Пінкетт Сміт (дружина Вілла Сміта) обурилася відсутністю другий рік поспіль афроамериканців у ключових номінаціях. Хвиля обурення вилилася в популярний і нині хештег #OscarsSoWhite. Внаслідок «расистського скандалу» кіноакадемії довелося терміново змінювати свій склад. У 2016 році мандат включав усі аспекти: стать, раса, етнічна приналежність та сексуальна орієнтація. Але й цей захід не вберіг кінопремію від подальших конфліктів. 2020 рік не став винятком. Практично одразу після оголошення номінантів 13 січня феміністки звинуватили Кіноакадемію у сексизмі за те, що серед режисерів-номінантів немає жінок, і в расизмі, оскільки серед акторів-номінантів є лише один темношкірий. До звинувачень у сексизмі приєдналася і Наталі Портман, яка постала перед фотографами у вбранні, на якому були вишиті імена жінок, чії кінороботи були незаслужено, на її думку, проігноровані кіноакадемією. Популярний хештег залишається популярним і сьогодні. В свою чергу, наприклад, Стівен Кінг, який входив до журі, заявив, що не буде орієнтуватися на расову і статеву різноманітність, коли справа стосується мистецтва; за це висловлювання письменник також був підданий бурхливій критиці.

Тут для нас цікаві два моменти. Перший – це те, що церемонія голосування та нагородження «Оскар» – це один із найбільш масштабних інфоприводів у сучасній медіасистемі, яка в постіндустріальну епоху виступає – поряд з культурою – як основна «фабрика» виробництва смислів. Медіа активно включилися у процес формування лояльності суспільної свідомості, зробивши її медіацентричною; їхня

значущість підтверджується прагненням політичної влади поставити їх під контроль. Хештег #OscarsSoWhite (додаток 4: Б3) покликаний не стільки привернути увагу до самої церемонії, скільки медійно позначити та легітимувати соціальні претензії темношкірих людей, делегітимувавши будь-які інші претензії, у тому числі претензії на фіксацію «Оскара» у культурному полі. І з цим пов'язаний другий момент: фактично сфера кіно залучається до макроідеологічного виробництва. Саме кіновиробництво виходить далеко за межі поля мистецтва, поступово перетворюючись на ефективний інструмент досягнення толерантності через політичну коректність. Тут у повному обсязі реалізується функція реабілітації, і соціальний порядок пристосовується до інтересів темношкірих людей та жінок, хоча жоден із критеріїв, чи то гендер чи раса, не впливають (якнайменше не апіорно) на результати творчої діяльності.

Іншим прикладом того, що «Оскар» є одним із трансляторів політичної коректності, є підтримка кампанії #MeToo, яка була запущена в 2017 році актрисою Аліссою Мілано у відповідь на скандал зі звинуваченням продюсера Гарві Вайнштейна в сексуальних домаганнях та насильстві. Кампанія також сприяла підвищенню свідомості, солідарності та активізму серед жертв та свідків сексуального насильства та дискримінації. Оскар відобразив цю кампанію, вручивши нагороди таким фільмам, як «Три білборди під Еббінгом, Міссурі», «Я, Тоня», «Леді Бьорд» та інші, які показували силу, боротьбу та гідність жінок, які зазнали насильства та утиску. Також були проведені різні акції, промови та ініціативи, спрямовані на підтримку жінок, які зіткнулися з сексизмом та гендерною нерівністю в кіноіндустрії та суспільстві. Ще до самої церемонії «Оскар» Гільдія продюсерів Америки ухвалила нові правила боротьби із сексуальними домаганнями на знімальному майданчику. Згідно з документом, під час зйомок має бути присутня людина, яка пройшла спеціальне навчання з розпізнавання харасмента, а студії мають надавати юридичну та психологічну допомогу постраждалим. Але поки що вищезгадані правила – не юридичний документ, а поради, покликані допомагати працівникам кіноіндустрії уникнути незручних ситуацій.

2. У 2019 році урочиста церемонія втратила свого ведучого. За кілька місяців до церемонії вручення нагород Кіноакадемія запропонувала коміку Кевіну Харту вести «Оскар 2019» і він відповів згодою. Проте він так і не став ведучим через повідомлення минулих років в Твіттер, які багато хто вважав гомофобними і такими, що ображають почуття сексуальних меншин. Так, понад 10 років тому, у 2011 році актор написав: «Йоу. Якщо мій син повернеться додому і спробує погратися з ляльковим будиночком моєї дочки, то я зламаю це над його головою і скажу: «Припини це, гей»» (додаток 4: Б4) Роком раніше комік порівняв чийсь аватар із «гомосексуальною рекламою СНІДу». Хвиля критики в соцмережах змусила Харта принести вибачення, а потім – відмовитися від того, щоб стати ведучим «Оскара». Організатори не стали шукати йому заміни та заявили, що церемонія пройде на «автопілоті». Таким чином, політкоректність призвела до змін у рольовій структурі премії, а традиційність цієї структури – характерна риса премії загалом. Деконструкція – один із типових наслідків структурної делегітимації, і в даному випадку деконструкція традиційної рольової структури здійснена задля делегітимації дискримінативного (з погляду політкоректності) дискурсу (зазначимо ретроактивність цієї делегітимації; до неї ми ще повернемося).

3. Чорно-білий мексиканський фільм «Рома» Альфонсо Куарона у 2019 році на премію Американської кіноакадемії був поданий одразу у десяти номінаціях, у тому числі й за «Найкращий фільм». Картина розповідає про тягар життя мексиканської сім'ї. За рахунок тематики і походження режисера, які заслуговують на особливу увагу, за логікою політкоректності, саме «Рома» став одним із основних претендентів на заповітну статуетку. Вихід фільму та його номінація на «Оскар» співпали із запровадженням Дональдом Трампом режиму надзвичайного стану та зі спробами президента отримати бюджетні гроші на будівництво стіни на кордоні з Мексикою. Трамп назвав нелегальну імміграцію мексиканців «найбільшою катастрофою для сучасної Америки»; будівництво стіни було чи не головною його передвиборчою обіцянкою. Саме на цьому тлі стрічка Альфонсо Куарона про просту мексиканську сім'ю – перша в історії «Оскара» картина іноземною мовою, яка претендувала на приз

у категорії «Кращий фільм», – забирає статуетки у двох інших, не менш важливих номінаціях премії «Оскара»: за кращу режисуру та операторську роботу. А до проблеми мексиканського населення США звертаються вже в контексті політики Трампа: його звинувачують у провокації прояву насильства та расової ворожнечі своєю риторикою. Фактично Кіноакадемія непрямим чином взяла участь у тому, щоб задати напрям політичній активності американців, фокусуючись на конфліктних сторонах політики Трампа. Формально Кіноакадемія залишається у полі культурного виробництва, змістовно – виводить свої дії у політичне поле, здійснюючи у ньому функцію мобілізації.

Кіноакадемія, озброєна політкоректністю, окрім очевидного впливу на кіновиробництво, закріплює певний соціальний порядок: шляхом схвалення чи критики норм і цінностей, що транслюються через кіно, вона виступає як цензуруючий фільтр, пропускаючи «правильні» установки і відсіваючи «потенційно шкідливі». Особливо важливо, що ці дії – ретроактивні: це яскраво наголошує на близькості ідеології та політкоректності. Як ідеологія для обґрунтування запропонованого соціально-політичного проекту оцінює та переоцінює минуле, так і політична коректність регламентує минуле для конструювання майбутнього. Підтвердженням цього є кейс «Віднесених вітром», який яскраво ілюструє зв'язок «оскарівської» політичної коректності з масштабними антирасистськими протестами в США. Класична стрічка отримала в 1940 році вісім «Оскарів», у тому числі вперше за роль другого плану статуетку отримала темношкіра Хетті Макденіел. При цьому на церемонії вручення Хетті сиділа окремо, на місцях для чорних, а на прем'єру фільму її взагалі не пустили, як і всіх темношкірих акторів, за законом штату Джорджія про сегрегацію. Ситуація вийшла вкрай неоднозначною: з одного боку, нагороду здобула темношкіра актриса, з іншого боку, роль Мамусі, за яку Макденіел отримала «Оскар», лише зміцнювала стереотипне уявлення про темношкірих, сприяючи тим самим їх придушенню. Вийшло, що Макденіел дали «Оскар» за негативну за своїм впливом на становище темношкірих роль, та ще й супроводжували цей процес сегрегаційним оформленням.

Тому не випадково цей вісімдесятирічної давності кейс був поживлений влітку 2020 сценаристом Джоном Рідлі (який отримав свій «Оскар» за сценарій до фільму «12 років рабства»). «Цей фільм прославляє довоєнний Південь. Фільм, не ігноруючи страх рабства, прагне увічнити деякі з найболючіших стереотипів про кольорових людей. Фільм оповідає про «втрачені мотиви» і романтизує Конфедерацію, продовжуючи легітимізувати уявлення про те, що сепаратистський рух був чимось більшим, кращим, або ж благороднішим, ніж те, чим воно було насправді — кривавим повстанням, спрямованим на збереження «права володіти, продавати і купувати людей» (Табл. Б5). Це – цитата зі статті Рідлі в Los Angeles Times, що вийшла в розпал протестів, викликаних вбивством поліцейськими афроамериканця Джорджа Флойда і спричинила вилучення «Віднесених вітром» зі стрімінгового сервісу компанії HBO Max. Це можна розглядати як спробу формування більш категоричного підходу до явищ соціокультурної практики суспільства, як спробу інтеграції американського суспільства в рамках тотального антирасизму, що спирається на ідеологію інтерсекційності (Nekhaienko, 2021).

Дискурс-аналіз дискурсивних подій кейсу «Маскульт».

Кейс «Маскульт» представлений двома дискурсивними подіями – «Марвел» та «Оскар». На відміну від кейсу «Різдва», у цьому випадку маємо аналізувати тільки лінгвістичні рівні засудження та виправдання. Лінгвістичних об'єктів корекції у цьому кейсі немає, тому одиницями аналізу є текстові ситуації, які створені корпусом публікацій та висловлювань у медіа з приводу звинувачень у недостатній чи надмірній політичній коректності «Студії Марвел» та організаторів церемонії «Оскар». Дискурсивна подія «Марвел» розпочинається о 2016 році і продовжується донині, тому ми працюємо із авторським текстовим екстрактом ключових (таких, що спричиняли нові хвилі публічних дискусій або реакцію представників «Марвел») публікацій (щороку мінімум одна ключова публікація) щодо теми 2016-2022 року. Конкретні лінгвоелементи та їхня належність до засудження чи виправдання політкоректних актів «Марвел» наведено у табл. № 2 додатку № 5. Аналіз лінгвістичного рівня демонструє наступне: 1) засудження спирається на звинувачення

у надмірності «проникнення» (infiltration) політичної коректності до сфери мистецтва та розваг та спробах підкорити усі інші цілі й міркування «просуванню політичної повістки денної» (pushing a political agenda); 2) окрема претензія у засудженні висувається до тактики перероблення звичних символів, «пхання нових ідентичностей до персонажів, яким вже півстоліття» (shoehorn these new identifies into characters who have been around for half a century); 3) виправдання заперечує звинувачення у надмірності контр-звинуваченнями критиків марвелівської політкоректності у «небажанні різноманітності» («didn't want any more diversity»), та апелює до морально-ціннісної виправданості політкоректних актів (напр., головний віце-президент «Марвел» Девід Габріель зазначає, що він «гордий та натхненний» – proud and excited – з цього приводу). Зауважимо, що важливу роль відіграє дискурсивне зображення актів політичної коректності як трансформативної атаки на звичні символи, якими є знакові персонажі коміксів: те, що виправдальний щодо марвелівських дій дискурс заперечує цю трансформативність, акцентуючи увагу на введенні нових персонажів, лише підкреслює важливість цього аспекту відносин політичної коректності із традиціоналізованим минулим. Не менш показовим є жанр викриття нещирості, застосований до начебто типової для політичної коректності моделі «інфільтрації», таємного і підступного проникнення й захоплення, якому протиставляється жанр моральної переваги (пафос проти критики). Дискурсивно-практичний рівень також представлений взаємодією мистецького, комерційного, політичного, морального та медійного дискурсів; сперечаються ціннісно-ідеологічні дискурси – ліволіберальний про-міноритарний та консервативний дискурс захисту спадку та неоліберальний дискурс споживацького попиту; переплітаються дискурси (необхідного) насильства та свободи від нього.

Дещо іншою на перший погляд є картина лінгвістичного рівня дискурсивної події «Оскар», що має розвиток приблизно у тих же часових межах. Також через відсутність лінгвістичних об'єктів корекції маємо аналізувати текстові ситуації, що представлені публікаціями та висловлюваннями з приводу звинувачень церемонії «Оскар» у прихованому расизмі та гомофобії та (набагато менше) відповідей на ці

звинувачення. Аналіз текстового екстракту ключових публікацій (див. вище) дозволяє зазначити наступне (перелік лінгвоелементів див. у табл. № 2 додатку № 5): 1) засудження (у цій дискурсивній події засудження й виправдання змінюють свій «знак» щодо політичної коректності порівняно із подією «Марвел») має діагностичний характер через використання лексем-наліпок «гомофобія» (homophobic), «антигейські настрої» (anti-gay sentiments), «прославлення рабства» (glorifying slavery), «расизм» (racism), «надмірно білий» (so white); 2) виправдання також втілене в однозначних лінгвоелементах, які, проте, обертаються навколо викриття нещирості: «лицемірство» (hypocrisy), «хайп» (hype). Лінгвістичний рівень дискурсивної події «Оскар» чітко сфокусований навколо двох дискурсивних тактик: звинуваченні в ігноруванні проблем меншин та контр-звинуваченні у формалізмі вимог, що лише маскують справжні проблеми. І тут можна побачити, що попри різницю тактик на захист політкоректних актів у двох дискурсивних подіях, є більш-менш чіткий збіг тактик, критичних до політичної коректності. Ці тактики атакують не декларовані цілі політичної коректності, а їхню формалістичну абсолютизацію, причиною якою вважають нещирість «політкоректної» (часто, особливо в американських публікаціях, прямо ототожнюваної із лівим лібералізмом) дискурсивно-ідеологічної спільноти. Дискурсивно-практичний рівень дискурсивних подій кейсу «Маскульт» є дуже схожим: переплітаються ті ж дискурси – мистецький, комерційний, політичний, моральний та медійний; серед ціннісно-ідеологічних дискурсів також представлений ліволіберальний, але протистоїть йому лише (нео)ліберальний дискурс аполітичного індивідуалізму; нормативний дискурс насильства оперує медичним (діагностичним) та релігійним (формалістично-фундаменталістським) жанром та жанром ворожості, до якого апелює і дискурс спротиву насильству. Особливістю дискурсивної події «Оскар» є те, що дискурс різноманітності використаний як прибічниками політкоректних актів, так і їхніми критиками, але критиками «зліва», які в такий спосіб інтерпретують нещирість перших.

Розглянуті приклади демонструють, як політкоректність виконує типові для ідеології функції (де)легітимації, реабілітації, мобілізації та інтеграції, і тим самим виступає як інструмент ідеологічного виробництва. Політкоректність переформатовує «Оскар» як квінтесенцію дискримінаційного соціального устрою, але не веде до змістовних змін, а в результаті лише зміцнює ту соціокультурну модель, яку начебто перебудовує. Не важко помітити, яку роль у всіх кейсах відіграє «проста статистика»: політкоректність спрямована вже не на ліквідацію дискримінаційної лексики, як на початку, а на дискурсивно обґрунтовану компенсацію пригніченого становища тих чи інших груп, які, у свою чергу, позиціонуються як «меншини» (статистичний критерій тут умовний, оскільки віднести до «меншин», наприклад, жінок навряд чи можливо; тому ми і використовуємо метафору «проста»). Компенсація, як правило, передбачає квотний або близький до квотного принцип, який має забезпечити суто статистичну справедливість. І в цьому вже немає нічого від зламу порядку, що існував: навпаки, це призводить лише до зміцнення порядку шляхом його зовнішнього, формального оновлення. Достатньо звернути увагу, що в вимогах, які фігурують у всіх розглянутих нами (а також багатьох кейсах, що залишилися за межами розгляду), немає нічого, спрямованого на деконструкцію «Оскара» як такого: не йдеться ні про його скасування, ні про перегляд його принципових основ, ні про щось спрямоване на його усунення як елемента існуючого порядку. Навпаки: виконуючи зазначені нами функції, політична коректність вбудовується у принцип «Оскарбейту» (так називається негласний, але обов'язковий, на думку низки критиків та культурологів, для отримання премії набір якостей фільму – тема, характеристики знімальної групи тощо).

Політкоректність відтворює виключно формально-методичний компонент своєї програми, абсолютизуючи його. Змістовною метою цієї програми була деконструкція, демонтаж системи нерівностей за допомогою зламу існуючого порядку. Політкоректність спрямована на подолання дискримінації меншин, тоді як фундаментальна, базова нерівність у капіталістичному суспільстві – це

характеристика становища більшості, а не меншості. Більше того: це нерівність експлуатованого та експлуататора, і змістовно зводити його до взаємин більшості та меншості означає маскувати базову нерівність. Таким чином, соціологічно обґрунтована концепція зламу існуючого порядку як деструктивного – через його нав'язаний характер – для розвитку суспільства трансформується в ідеологічно оформлену систему нормативно-ціннісних установок, спрямовану лише на переоформлення існуючого порядку. Адже «статистичні» методи політкоректності, як і її початковий лінгвістичний інструментарій, жодним чином не усувають ані базову експлуатаційну нерівність, ані нерівності меншин. Політкоректна трансформація «Оскара» посилила його дискримінаційність. Порядок не змінився, нерівності не усунуто. Політкоректність постає у цьому кейсі як інструмент, що дозволяє спочатку дискурсивно, а після і на рівні реальних практик відокремлювати все нові і нові групи, що маркуються як меншини, що пригнічуються. І в результаті формується так звана «дискримінована більшість». Таким парадоксальним чином функція мобілізації та інтеграції перероджується на свою протилежність.

Політкоректні трансформації освіти. У першому розділі побіжно згадувалось, яким чином політична коректність трансформує освітній простір. Вважаємо необхідним розглянути це питання окремо, оскільки саме освіта є одним із основних факторів соціалізації особистості. Вона сприяє виникненню і розвитку уявлень про світ та суспільство. Сучасні школа та університет зорієнтовані не лише на поширення, але й на створення нових соціокультурних цінностей. Наприкінці 80-х років доволі помітною тенденцією у житті інтелектуального співтовариства в США були так звані *cultural wars* («культурні війни»). Одним із предметів дискусії стало питання про те, які теми мають обов'язково підійматися в рамках навчальних курсів та які обов'язково твори повинні входити в список для обов'язкового читання. Базова гуманітарна програма містить декілька предметів, що покликані дати уніфіковане та узагальнене уявлення про західну культуру і соціалізувати учня як представника цієї культури («Американська література», «Західна цивілізація» тощо).

Перелік класичних текстів літератури одержав Північній Америці назву «канон» («*canon*»). Онлайн словник англійської мови «Американська спадщина» серед значень терміну «канон» дає таке: «канон – *певний набір літературних творів, що приймаються такими, які найкраще представляють певну визначену сферу*» (The American Heritage Dictionary of the English Language). Канон вказує на те, що академічні установи вважають найкращим і найважливішим – тексти, об'єкти літератури, історії, мистецтва чи музика. Як відзначає Дебора Лукас, найбільшу популярність у США набули дебати з питання про зміст навчальних програм у Стенфордському університеті. Більш того, дослідниця підкреслює, що навіть на самому старті політична коректність не була пов'язаною з політичною платформою чи з конкретними соціальними рухами. Скоріше це така адміністративна тенденція серед керівництва академічних установ, яка була спрямована на контролювання думок тих, із ким вони не згодні (Lucas, 2000).

Навколо канону розгорнулася дискусія, а в літературознавстві з'явився навіть новий напрямок за назвою «теорія канону». Український дослідник О. Колтунов зазначає, що боротьба за освітній канон почалася задовго до усвідомлення цього процесу, відмічаючи, що «[...] в університетських наукових колах одержав розвиток цілий спектр постструктуралістських та постмодерністських течій. Популярність набули ідеї пост-марксистів, послідовників М. Фуко (зокрема, «*new historicism*»), Ж. Дерріди, П. Де Мана, емансипаційні школи: фемінізм, постколоніалізм, «вивчення чорного народу» («*black studies*»), «вивчення сексуальних меншостей» («*gay and lesbian studies*»). Загальним знаменником для всіх цих течій була уява про владну, примусову природу культури і знання. Критики офіційного канону (їх стали називати *canonbusters* – «каноборці») виходили з того, що він повинен відбивати розмаїття співтовариств усередині суспільства. Представники меншостей мають право на свої власні канони чи на представництво усередині загального канону (Колтунов, 2005). Крім того, автор пропонує до розгляду класифікацію прибічників критиків канону. У його інтерпретації вона виглядає наступним чином:

- *критики-феміністи і представники «досліджень культури чорного народу» («black studies»)* обговорювали стратегії, за допомогою яких канон насаджує фалоцентризм і стереотипи расового домінування; крім реабілітації незаслужено забутих авторів, пропонувалося також виключити з канону політично некоректні тексти, наприклад «Гекльберрі Фіна» (основні претензії до твору Марка Твена торкаються використання автором політично некоректної лексики стосовно чорношкірого населення (наприклад, «nigger» тощо);

- *фахівці в галузі «вивчення сексуальних меншостей» («gay and lesbian studies»)* запропонували перегляд викладання авторів-гомосексуалістів, що потрапили в канон, сексуальна орієнтація яких звичайно замовчується;

- *представники так званої «постколоніальної критики»* атакували європоцентричність та «імперський» характер переліків обов'язкової літератури. На їхню думку, в каноні недостатньо представлені твори азіатської, латиноамериканської та африканської літератур;

- *представники напрямку «культурних досліджень» («cultural studies»)* критикували канон за елітарність; на їхню думку, потрібно відмовитися від нав'язування студентам здобутків високої культури, а перейти до вивчення масового мистецтва, адекватного сучасному стану суспільства (Колтунов, 2005).

Представники консервативного табору, навпаки, розглядали канон як те, що об'єднує та зберігає безумовні цінності національної і культурної єдності. Яскравим проявом позицій консервативного напрямку є бестселер «Закриття американського розуму» професора Алана Блума (Bloom, 1988). Із позиції А. Блума, релятивізм порушує засади американської культури. «Заснований в Америці політичний режим обіцяв абсолютну свободу розуму – не усьому на світі без розбору, а тільки розуму. Ця – найважливіша – свобода виправдовує всі інші види свобод. На підставі цієї свободи і заради цієї свободи допускаються безліч відхилень. Така відкритість, що відмовляє розуму в його претензії на особливе положення, розриває тим самим пружину, що приводить у дію механізм режиму» (Bloom, 1988, p. 39).

Після тривалої та запеклої дискусії в Стенфордському університеті відмовилися від універсального списку творів і змінили його гнучкою системою курсів, що передбачали значний перелік мультикультурних студій. Згодом подібні рішення були прийняті в більшості університетів Сполучених Штатів Америки. За останні роки дослідження мультикультурних проблем дістали в США стрімкий розвиток. Наприклад, програми, що передбачають вивчення афро-американської культури, існують в більш ніж сорока університетах Сполучених штатів (наприклад, African-American Studies Programs in the United States (додаток 4: B1). Сюди входять найбільші навчальні центри – університети Берклі і Гарвард, а також Єльський, Колумбійський і Принстонський університети. Всі вони пропонують одержання спеціалізованої освіти в даному напрямку на всіх рівнях – починаючи від рівня бакалавра і закінчуючи доктором філософії. Наприклад, університет Індіани пропонує бакалаврську, магістерську і докторську програми за фахом «Афро-американські дослідження» (додаток 4: B2). Той факт, що афро-американські дослідження стали поширеними Штатах, ілюструє те, що у 2000 році в Гарвардському університеті заснували посаду професора з викладання афро-американської музики. Нова посада отримала назву «професор імені Квінсі Джонса». Професорська посада названа на честь видатного сучасного американського музиканта і продюсера Квінсі Джонса (додаток 4: B3). Найбільші колекції архівних і дослідницьких матеріалів з культури чорного народу розташовані в університеті Дюк (Duke University), у Бібліотеці Конгресу США, в університеті Вірджинії. З 60-х років публікується періодичне видання «Журнал африканських досліджень» («Journal of Black studies»).

Порівнянню з афро-американцями за чисельністю етнічною групою, що проживає в США, є іспаномовні та португаломовні латиноамериканці – культурні дослідження цієї групи населення одержали назву в гуманітарних науках «Chicano Studies». І університеті Каліфорнії у 2003 році відкрито першу програму підготовки докторів наук за фахом «латиноамериканські дослідження» (додаток 4: B4). «Затвердження нашої докторської програми знову підтверджує те, що Каліфорнійський університет (Санта Барбара) є лідером у США й у світі в області

латиноамериканських досліджень. Це – історичний момент у розвитку дисципліни», – підкреслив ректор університету Генрі Т. Янг (додаток 4: В4). У цьому ж університеті з 1968 року існує Центр латиноамериканських досліджень (Center for Chicano Studies) (додаток 4: В5).

Крім того, у США активно розвивається така галузь гуманітарних знань, як Disabled studies («дослідження інвалідності»). Наприклад, в одному з найбільших університетів Сполучених Штатів – університеті Іллінойса, що в Чикаго – програма досліджень інвалідності була відкрита ще у в 1998 році. Програмою передбачено викладання таких курсів: «інвалідність і культура», «історія інвалідності», «концептуальні основи методології дослідження інвалідності». Сьогодні університет пропонує докторську і магістерську програму в цій галузі знання (додаток 4: В6).

Аналогічна ситуація склалася в США з розвитком різного роду гендерних досліджень – «жіночі дослідження», «гендерні дослідження», «дослідження геїв, лесбійок, бісексуалів і трансгендерів». Розвиток цієї тематики так само спровокував активне утворення окремих шкіл, наукових журналів, курсів, освітніх програм тощо.

Наведені приклади необхідні для того, щоб продемонструвати інституціалізацію мультикультурних сфер знання в освітній системі. Ці інститути складаються з декількох елементів: 1) навчальні курси, що є представлені як факультативними дисциплінами в університетах США, так і обов'язковими. 2) факультети та кафедри в університетах, спеціалізовані дослідницькі фонди та центри, бази даних і бібліотеки. 3) спеціалізовані періодичні видання та науково-дослідні журнали, які присвячені різного роду мультикультурним дослідженням. 4) професійні об'єднання та асоціації дослідників. Всі ці елементи демонструють, що мультикультурний підхід починаючи з 1980-х років стає основою розвитку системи вищої освіти. І, звісно, такі тектонічні зсуви не можуть не відобразитися в мовних структурах.

Одним із проявів мультикультурності системи вищої освіти Сполучених штатів є політична коректність, що знаходить інституційний вияв у *кодексах мовної поведінки*, які вводяться в дію рішенням керівництва університету. Ці кодекси, на думку критиків, фактично обмежують свободу слова в університетах та кампусах.

Законодавством США створено правову основу для подібних обмежень. В 1942 році Верховний Суд Сполучених Штатів у рішенні Чаплінські проти Нью-Хемпширу сформулював доктрину слів, що ображають (*fighting words*), яка фактично обмежує гарантії, надані Першою поправкою свободи слова в Конституції США (Midedelson, Chamberlin, 1994). Образливі слова цілеспрямовано викликають хворобливі почуття у певної групи людей чи в їхніх симпатиків (наприклад, зневажливі позначення етнічних, расових груп, жителів певного регіону тощо) (Колтунов, 2005).

Розглянемо кодекс поведінки середнього за розмірами американського університету імені Святого Едварда в м. Остін, що в штаті Техас (додаток 4: В7). Він позиціонується як програма дій для всіх, хто дотичний до роботи навчального закладу; спрямований у тому числі проти вживання образливих слів, кодекс забороняє «будь-який усний утиск, і (чи) друковані твердження, що можуть викликати психічні і (чи) емоційні страждання в будь-якого члена університетського співтовариства». Під заборону підпадають зневажливі висловлювання на адресу расових груп; сексистські вирази; зневажливі висловлювання з приводу сексуальної орієнтації; дискримінація і (чи) погане поводження з людьми на основі соціально-економічного статусу. І обмеження діють по всій території університетського містечка. Таких прикладів можна наводити десятками, але логіка мовного впливу залишається незмінною. Якщо резюмувати розгляд, то можемо побачити, що прибічники мультикультуралізму закликають враховувати при навчанні такі чинники, як расова і етнічна приналежність, стать, громадське положення, мова, релігія, вік тощо. На основі культурного різноманіття вчиняються спроби створити інклюзивний учбовий план, що включає відображення досягнень та особливостей різних культур і одночасну відмову від визнання канонів західноєвропейської культури в якості зразка для наслідування.

Висуваються, зокрема, пропозиції про необхідність вивчення студентами в першу чергу здобутків культури тієї нації або раси, до якої вони належать, чи відносять себе самі. Навчальний план, у дусі політичної коректності, припускає включення до переліку обов'язкової літератури творів африканських і азіатських

авторів, а також авторів, що належать до ЛГБТК+ спільноти. Згідно з ідеями толерантності та політичної коректності, набір в учбові заклади повинен проводитися відповідно до плану «позитивних дій» (affirmative action), який передбачає істотні переваги при вступі для афроамериканців, іспаномовних американців, індійців і деяких інших груп та верств населення. Такою важливою рисою політкоректності є вироблення норм поведінки, що припускають лояльне ставлення до представників різних меншин. За порушення цих норм передбачено покарання, починаючи від усних зауважень і закінчуючи виключенням із учбового закладу. У сферу заборон входять і недоречні жарти, і навіть «невірно адресовані усмішки» (misdirected laughter). А в статутах багатьох американських коледжів перераховані різні види дискримінації, такі як «аблеїзм» (ableism) – утиск осіб із фізичними вадами та недоліками, «етноцентризм» (ethnocentrism) – дискримінація культур, відмінних від домінуючої, «гетеросексизм» (heterosexism) – дискримінація людей нетрадиційної сексуальної орієнтації, «лукизм» (lookism) – створення стандартів краси і привабливості і утиск прав тих, хто їм не відповідає.

Дискримінація може проявлятися не лише в яких-небудь діях, але і в словесних формах – такого роду порушення називаються verbal harassment, «словесне домагання», або hate speech, «мова ненависті». Щоб уникнути подібних порушень, в університетах і коледжах виробляються особливі правила, що забороняють використовувати «расистські», «сексистські» або інші слова, які здатні завдати образи тій або іншій категорії людей. Такі правила дістали назву «мовних кодексів».

У багатьох коледжах і університетах були прийняті мовні кодекси, що обмежують використання деяких виразів або обговорення тем, пов'язаних із расовими, релігійними або гендерними питаннями між студентами або викладачами. Метою кодексів є зміна негативного ставлення і зведення до мінімуму мовної агресії, яка може бути спрямованою проти певних груп студентів за расовою, релігійною, статевою приналежністю і іншими ознаками (B13). Не усі дослідники, викладачі та студенти розділяють подібний підхід, стверджуючи, що він порушує їхнє право на свободу слова. Внаслідок цього в США була створена організація FIRE (Foundation

For Individual Rights in Education – Фонд захисту прав особи в області освіти), що захищає права студентів або викладачів, які стали жертвами несправедливого застосування правил мовних кодексів і порушення прав громадян, наданих їм Першою поправкою Конституції США.

Як приклад впливу мовних кодексів на життя американських університетів, можна представити одну зі справ – випадок із викладачем політології, професором Джоном МакАдамсом, в Університеті Маркетт, міста Мілуокі, штат Вісконсін. У 2014 році він у своєму особистому блозі опублікував критику на викладача філософії, який на своєму занятті сказав, що висловлювати думку проти одностатевих шлюбів в аудиторії не можна, оскільки вона може образити інших. Після розголосу в ЗМІ адміністрація університету заборонила МакАдамсу з'являтися на території кампусу і відмінила заняття наступного семестру. Адміністрація університету пояснила свої дії турботою про безпеку студентів (Barry, 2013).

Дискурс-аналіз дискурсивних подій кейсу «Освіта».

Кейс «Освіта» представлений дискурсивними подіями «Студії меншин» та «Кодекси мовної поведінки». Лінгвістичний рівень першої дискурсивної події втілений текстовою ситуацією, що складена деклараціями про відкриття у різних університетах навчальних програм, що сфокусовані на конкретних соціальних (расових, етнічних, гендерних тощо) меншинах США. Щодо другої дискурсивної події, то ще на початок 90-х років ХХ століття університети США опублікували вже більше 300 кодексів мовної поведінки (кодексів проти розпалювання ненависті, кодексів проти мови ворожості (hatespeech), кодекси бойових слів (fighting words) тощо). Однак на 2021 рік кількість значно знизилася; повноцінні аналоги кодексів мовної поведінки (із прямими заборонами) мають близько ста університетів. Крім того, Верховний Суд США виніс рішення проти використання кодексів мовної поведінки у державних університетах. Серед приватних університетів також є ті, що підтримують т. зв. «Чиказьку заяву», тобто надають перевагу відмові від кодексів мовної поведінки на користь свободи слова (або Першої поправки до Конституції США). Спираючись на аналіз літератури за темою університетських кодексів мовної

поведінки (див. B8-B12 у додатку 4), ми зосередилися на мовному екстракті кодексів мовної поведінки та аналогічних документів п'яти американських університетів із числа тих, що найбільш активно просувають свої обмежувальні мовні політики (за відповідним рейтингом FIRE): Каліфорнійський університет, Університет Західного Іллінойса, Університет Індіани, Северо-Західний університет, Стоктонський університет, (B13-B17 у додатку 4) (узято університети, що мають у відкритому доступі відповідні документи). Ми не стверджуємо, що є підстави розглядати аналізовані документи як рівноцінні чи то за змістом, чи то за статусом, і не робимо висновків про конкретні університети; ми характеризуємо тенденцію освітньої сфери, а не зазначених університетів, і розглядаємо ці кодекси лише як складні знаки відповідної дискурсивної події.

Оскільки початок першої дискурсивної події припадає ще на кінець шістдесятих років двадцятого століття, то у деяких університетах, наприклад, Гарвардському, програми зі студій етноменшин не є нововведенням, тому не супроводжуються жодними деклараціями. Проте в межах таких вже «традиційних» програм відкриваються специфічні кафедри, курси, створюються посади (наприклад, посада «Професор афроамериканської музики Куїнсі Джонса за підтримки фонду Тайм Уорнер» у згаданому Гарварді). Такі відкриття супроводжуються якнайменше анонсами-стейтментами, що є інформативними для аналізу. Взагалі не всі з подібних програм анонсуються деклараціями, однак вони присутні в програмах Гарварду, Принстону, університетів Іллінойсу (Чікаго), Каліфорнії (Санта-Барбари), Індіани (Блумінгтон) тощо. Ця дискурсивна подія не містить ані актів мовної корекції, ані зіткнення стратегій засудження (випадок організації FIRE розглянутий окремо нижче) чи виправдання, тому аналіз декларацій (стейтментів) спрямований на лінгвоелементи із ціннісно-ідеологічними конотаціями. В текстових екстрактах матеріалів другої дискурсивної події також аналізувалися лінгвістичні елементи, використані для декларації мети, завдань і прагнень університетів, та для позначення того, чого вони намагаються позбутися чи уникнути (див. табл. 3 додатку 5). Аналіз дозволяє зазначити наступне: 1) ключову роль у поясненні причин та цілей створення

відповідних програм відіграють різноманіття (diversity), інклюзія (inclusion), рівність (equality) та соціальна справедливість (social equity) як основи суспільства взаємопорозуміння (understanding) й згуртованості (cohesion), без бар'єрів для будь-яких аспектів ідентичності («environment where barriers do not hinder anyone because of any dimension of their identity»); 2) важливе місце посідають цілі макрорівня, що декларуються як глобальні (global): подолання розриву у доступі (Addressing a gap in access), сприяння соціальним змінам (Fostering social change), розуміння різних культур (understanding of diverse cultures), інтолерантність до дискримінації (intolerance to any form of discrimination); 3) університетські кодекси мовної поведінки та аналогічні документи (політики, заяви, стейтменти тощо) побудовані не на переліках евфемістичних замінів, а на заборонах узагальнених груп слів та висловлювань, що найчастіше позначаються за допомогою узагальнюючих лінгвоелементів «ненависть» (hate), «дискримінація» (discrimination), «нетерпимість» (intolerance), «деструктивність» (destructiveness), «домагання» (harassment), «расизм» (racism), «сексизм» (sexism), «приниження» (humiliation), «образа» (insult); також застосовуються приписи до використання «ввічливої» (polite), «толерантної» (tolerant), «цивілізованої» (civilized), «етичної» (ethical) мови; 4) лінгвістичний рівень дискурсивної події «Кодекси мовної поведінки» майже повністю входить до об'єму лінгвістичного рівня першої дискурсивної події (який є ширшим); це дозволяє розглядати дві дискурсивні події як елементи спільного дискурсу. Характерною для цього дискурсу є перевага орієнтації на покращення суспільної ситуації без фокусування на подоланні проблем, хоча й останнє також артикулюється. Цікавим моментом є зазначення підвищення престижу університетів як побічної мети політкоректних актів.

Дискурсивно-практичний рівень цього кейсу також є спільним: він складається зі взаємопроникнення освітньо-наукового дискурсу із дискурсами меншин, юридичним та політичним дискурсами; також чітко фіксується ціннісно-ідеологічні дискурси ліберальної демократії та мультикультуралізму; нормативні дискурси зливаються із адміністративними, насильство представлене як інституційно

зумовлений пасивний інструмент контролю в юридичному дискурсивному втіленні. Найочевиднішими з застосованих є жанри уваги, поваги, компенсації, об'єднання, згуртованості, міжіндивідуального та міжгрупового порозуміння.

Окремо зазначимо, що актор дискурсивної події, організація FIRE (B12, Дод. 4), може бути розглянутим як чи не єдиний приклад артикулятора контрдискурсу організованого заперечення – навіть не засудження – щодо впровадження мовних кодексів в університетах США. Цікавим є те, що на відміну від кейсів «Різдво» та «Маскульт», контрдискурс тут не втілює чітке та узагальнене протистояння, а ґрунтується на альтернативному прочитанні ліберально-демократичних цінностей. Аналіз лінгвістичного рівня, що втілений у центральному стейтменті організації, демонструє, що альтернатива протиставляється неправомірним й неефективним, на думку представників організації, обмеженням, що втілюються, зокрема, мовними кодексами. Фокусом альтернативи є лінгвоелементи свобода слова (freedom of speech), академічна свобода (Academic freedom), вільне мовлення та вільна думка (free speech and free thought), індивідуальні права та самовираження (Individual Rights and Expression). Ключові дискурсивні тактики відображено у наступних висловлюваннях: 1) «багато хто з нас бояться ділитися своїми поглядами або кидати виклик тим, які, як нам здається, домінують»; 2) «демократія в нашій країні під загрозою, бо люди бояться висловлювати свою думку»; 3) «Наше бачення – це Америка, в якій люди в переважній більшості вірять у право інших вільно висловлювати погляди, відмінні від їхніх власних, і очікують, що їхні закони та навчальні заклади відобразатимуть та навчатимуть цьому переконанню». Як бачимо, найбільшу значущість надається індивідуальним поглядам, думкам та висловлюванням, а також покликанню навчальних закладів до відображення й навчання переконанню у необхідності свободи індивіда за зазначеними показниками. Звернемо увагу також на те, що домінування, яке протиставляється свободі та демократії, включає до себе, якщо виходити із практик організації, як кількісне й інституційне домінування (з боку більшості, поліції, політичних партій, корпорацій), так і ідейне домінування, носіями якого є інтелектуальні кола; причому обмовка «як нам здається» перетворює

домінування із структурного факту на феномен сприйняття. Це яскраве втілення альтернативного холістичного прочитання того ж ліберального дискурсу, в межах якого діє й дискурс політичної коректності.

Цікавим було б порівняти цю ситуацію в системі освіти США зі станом справ у вітчизняній системі освіти. Для комплексної картини тут потрібно, звичайно, окреме спеціальне дослідження. Але наведемо декілька прикладів, які, на нашу думку, якщо і не відображають цілісну картину, тим не менше вказують на деякі тенденції.

Звернемося до результатів дослідження ARDU «Акомодація регіонального розмаїття в Україні», яке було проведено дослідницькою групою Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, в рамках даного дослідження було проведено дискурс-аналіз передвиборчого дискурсу. Більш детально про схему відбору та аналізу матеріалів можна прочитати у статті О. Нехаєнко та Д. Яшкіної «Реформа освіти в передвиборчому дискурсі України» (Нехаєнко, Яшкіна, 2019).

У ході дискурс-аналізу однією з аналізованих тем була реформа освіти. Очікувалося, що за цією темою в передвиборчому дискурсі можуть актуалізуватися питання, які зачіпають поняття української ідентичності та її формування, чи то інші потенційно конфліктні аспекти освітнього процесу. Тим не менш, очікуваних маркерів, які б дозволили зробити висновки щодо стану політичної коректності в освітній системі, не було зафіксовано. Цікавим для нас є те, що п'ятий президент України П. Порошенко на своїх сторінках у соціальних мережах приділив увагу інклюзивній освіті: так би мовити, «зафіксував толерантність». Здебільшого тема освіти зачіпалася й політичними партіями та лідерами, але, за своїм змістом, всі пости та заяви мали суто агітаційний характер і можуть розглядатися як епізодичні висловлювання. Ми побачили практично повну відсутність *змістовних* згадок про реформу освіти у передвиборчому дискурсі. Офіційна преса приділяла увагу звітним успіхам реформи, позитивуючи її в цілому, ігноруючи можливі протиріччя на громадському рівні. На рівні позаофіційного політичного дискурсу критика була представлена фрагментарно, у м'якій безадресній формі, тобто чітка опозиція самій реформі не вибудовується. Тематика освіти в дискурсі політичних сил виступала

переважно інструментом для залучення електорату в ході передвиборної агітації, а можливі проблеми залишилися без уваги.

Дуже промовистим є той факт, що точка зору, яка відображалася в офіційному державному дискурсі, а також у дискурсі політичних партій та їх представників, не збігалася з дискурсом меншин ні тематично, ні за емоційним забарвленням. Це свідчить про наявність проблеми та розриву між урядом та населенням, а саме меншинами. У рамках дискурс-аналізу досліджувалися матеріали двох румунських газет «Зоря Буковини» та «Свобода слова», і вони зачіпали виключно мовний аспект у тих питань освіти; риторика матеріалів була емоційно забарвленою та експресивною. У матеріалах газети «Зоря Буковини» мовна тематика та питання етнічної асиміляції порушувалася регулярно; матеріали за цією темою були насичені критичними оцінками та негативними метафорами. Наприклад, переведення румунських шкіл на викладання українською мовою автори називали катастрофою для румунського населення, а спроби українізації оцінюють не інакше як навмисне руйнування румунських громад в Україні. Дії уряду інтерпретуються як продумана та планомірна політика боротьби з усім неукраїнським, яка шляхом інституційного тиску змушує меншості «відмовитися від своєї рідної мови та етнічної самобутності» (Румуномовна газета «Свобода слова», стаття «Нові випробування для румунських шкіл – стрес під час канікул» от 27.07.2019).

Матеріали румунських газет підтверджували ігнорування українською владою проблем освітньої реформи, хоча перебільшення мовної проблеми румунською національною меншиною також можливе, оскільки ці питання сприймаються гостро та болісно. Тим не менш, для нас важливо, що проблема фактично полягає не в самій реформі, а у конкретно її мовних аспектах крізь призму сприйняття етнічних меншин України. Інтерпретувати такий стан речей можна по-різному. З одного боку, замовчування проблем нерівностей в освіті може бути результатом свідомої державної стратегії, оскільки на момент дослідження це питання було настільки спірним та неоднозначним, що реакцію електорату на згадку мови у дискурсі було складно спрогнозувати. Крім того, звернення до цієї теми могло безпосередньо

вплинути на соціальну згуртованість, оскільки дана тема може виступати катализатором конфліктів між представниками національних меншин і більшістю. І, відповідно, у передвиборчий період теми, що можуть бути неоднозначно сприйняті електоратом, політичними силами свідомо ігноруються, оскільки останні вважають за краще у межах передвиборчих кампаній уникати таких ризикових тем. З іншого боку, ми можемо, навпаки, припустити, що за навмисним замовчуванням стоїть саме те, що реакція на нерівності в освіті є цілком передбачуваною, і вона не влаштовує кандидатів і чинну владу, тому цієї теми не стосуються. Є ймовірність і того, що дане замовчування не є навмисним, а питання, пов'язані з освітою, насправді не настільки актуальні; або ж, наприклад, національні меншини не становлять інтересу для передвиборної кампанії як цільові групи. І це, нехай дотично й гіпотетично, але все ж таки може пояснити нижчу затребуваність політичної коректності на інституційному рівні української політики.

Реалізація політичної коректності на рівні політичних практик. Якщо розглядати політичний розріз реалізації політичної коректності, то тут одразу необхідно відмітити її тісний зв'язок із програмою позитивних дій (affirmative actions, часто словосполучення перекладають як «зустрічні дії», «компенсуюча дискримінація», «позитивна дискримінація», «компенсаційна політика»). Термін з'явився в суспільно-політичному дискурсі Сполучених штатів ще під час президентства Д. Ейзенхауера, але поширився вже при Дж. Ф. Кеннеді. Він передбачає сукупність ідей, заходів і конкретних дій, спрямованих на запобігання дискримінації за расовою, статевою чи етнічною ознакою в американському суспільстві (освіта, охорона здоров'я, працевлаштування соціальне забезпечення тощо). Сюди ж можна віднести гендерні та расові квоти, різні вимоги до різних соціальних груп. Стартова ідея цієї політики базується на тому, що в результаті дискримінації, що відбувалася в минулому в багатьох сферах суспільного життя меншини недостатньо представлені, а їх представленість має відштовхуватися від їхньої питомої ваги в суспільстві. Відмова від дискримінації не є достатньою для соціальних зрушень. Звідси висновок про необхідність залучення зовнішніх зусиль,

тобто необхідність реалізовувати цілеспрямовану державну політику, яка б дозволила повноцінно залучати меншини до суспільних процесів. Метою такої політики є створення в довгостроковій перспективі режиму сприяння і переваг для меншин.

Як вже було зазначено, дана політика набула активного розвитку за президентства Дж. Кеннеді, далі адміністрація – Л. Джонсона продовжила ці кроки шляхом видання в 1965 році історичного президентського наказу № 11246 (додаток 4: Г1). Цей наказ забороняв підрядникам і субпідрядникам ставитися упереджено до будь-якого службовця чи претендента, виходячи з його релігійної, гендерної, расової чи етнічної приналежності. А ті установи, що фінансуються бюджетним коштом повинні вжити заходів для збільшення кількості жінок і представників расових меншин серед найманих працівників. Будь-яка установа, у якій працювало понад п'ятдесят службовців та з бюджетом вище 50 000 доларів на рік, мала розробити власну програму позитивних дій. Вона мала включати викладення цілей і порядок їх реалізації для того, щоб «число співробітників жінок і представників расових меншин були пропорційні їхній кількості серед працездатного населення США на той момент. Контроль за здійсненням положень цього указу був покладений на спеціальний підрозділ міністерства праці США (додаток 4: Г2).

В американських навчальних закладах програма позитивних дій існувала у формі переваг та пільг для меншин при вступі. Як зазначає український дослідник Олександр Колтунов «*de facto* вигоди від такої практики отримують представники афро-американської громади, іспаномовні американці і представники корінних народів. Фактично дискримінації піддаються представники білої раси. Вихідців із Азії в університетах нині значно більше за їхню частку в населенні країни. Суспільна дискусія в США з приводу цієї сторони програми позитивних дій не припиняється й досі. У 1978 році у Верховному суді США розглядалася справа «Регенти Університету Каліфорнії проти Аллана Беккі» (*Regents of the University of California v. Allan Bakke*). Абітурієнт медичного коледжу Аллан Беккі заявив, що він був позбавлений рівного захисту на основі законів, коли йому відмовили в прийомі на медичний факультет Університету Каліфорнії, оскільки 16 з 100 місць призначалися для абітурієнтів –

представників національних меншостей. Верховний Суд виніс тоді рішення, за яким підтвердилася правомірність скарги Беккі. Суд ухвалив, що А. Беккі повинен бути негайно прийнятий в університет, тому що він більше задовольняв вступним вимогам, чим деякі прийняті абітурієнти з національних меншин. Але в рішенні було також відзначено право університету вважати расову належність одним із критеріїв прийому («Regents of the University of California v. Allan Bakke»)» (Колтунов, 2005). Тож, програма позитивних дій може розглядатися як одна із форм імплементації ідеї політичної коректності при найманні на роботу й прийому до навчальних закладів. Із технологічного боку, вона може бути зведена до квотування місць для меншин. Власне такий розгляд дає нам можливість оцінити, як політична коректність прагне вбудовуватися у суспільне життя на рівні політичних практик та заходів.

Але фактично політична коректність сьогодні так і залишається інструментом, який активно використовується у політичній боротьбі. Використання політичної коректності нерозривно пов'язано з поняттям евфемії. Політична коректність прагне знайти для потенційно образливих зворотів відповідні нейтральні або позитивні заміники (евфемізми). І найбільш яскраво евфемізація проявляється саме в політичному дискурсі, оскільки він найчастіше претендує на універсальність та загальнодоступність; така особлива «дипломатичність» може бути обумовлена електоральною боротьбою та необхідністю отримати якнайбільше голосів виборців. Є припущення, що політичні евфемізми не просто ретушують неприємні події, але навмисно змінюють сприйняття реальності адресатом, в результаті чого мова перестає відображати реальну дійсність.

Як приклад можна згадати промови колишнього президента США Барака Обами в період із 2002 по 2009 роки. Обама майже в кожному своєму виступі використовував політичні евфемізми з метою пом'якшення потенційно конфліктних тем, але найчастіше для вуалювання та камуфлювання дійсності. Природа евфемізмів, використаних Бараком Обамою у його політичних виступах, є досить різноманітною. Так, наприклад, найбільш популярним і найвідомішим евфемізмом є «African-American», що є цілком закономірним, якщо враховувати національний склад

населення США. «I think it is wonderful that Asian Americans, Latinos, African Americans, and others are represented in all parties and across the political spectrum» (додаток 4: ГЗ). У цьому прикладі вжито відразу кілька політичних евфемізмів, які пом'якшують расову та етнічну дискримінацію. Перший з них, очевидно, замінює прикметник *Oriental* (східний), що вважається політично некоректним, нібито нав'язане жителям Азії європейцями. *Oriental* замінюють більш нейтральним *Asian*. Щодо другого евфемізму, загальновідомо, що в США проживає велика кількість вихідців із Латинської Америки. У 70-х роках ХХ століття було введено загальний термін, що позначає латиноамериканців, – *Hispanics* (від прикметника *Hispanic* – іспанська, латинська). Однак багато хто уникає вживання цього слова, оскільки *Hispanics* частіше викликає асоціації з людьми низького статку. Натомість пропонуються варіанти *Latino/Latina* (латиноамериканець/латиноамериканка), *Chicano/ Chicana* (американець/американка мексиканського походження), *Spanish American* (американець іспанського походження). Найбільш гостро постає питання про те, як називати представників негритянського населення США. Найперший термін, що означає вихідців із Африки, – це *negro*, поширений у США до другої половини ХХ століття. У 30-40-х роках ХХ століття в американській пресі слово *Negro* почало друкуватися з великої літери як визнання гідності негритянського населення та його рівності з іншими етнічними групами. З посиленням руху за громадянські права (*Civil Rights Movement*) слово *negro* було витіснене з мови словом *black*, оскільки *negro* асоціювалося з рабством, а також має іноземне походження (ісп. *negro* – чорний). Термін *black* протиставлявся *white*, хіба що підкреслюючи значимість рівноправності чорношкірих. В даний час набуло популярності слово *African-American*. Створене ще в 1880 році, але не прийняте тоді всерйоз, *African-American* вважається найбільш відповідним, тому що наголошує на зв'язку чорних американців з рідним континентом (те, що навіть у США далеко не всі чорні мають саме африканське коріння, до уваги не береться). Використовуються й інші варіанти: *members of African-American community, the African-American community, the black community*.

У виступах американського президента в різний час зустрічаються також приклади евфемізмів, які пом'якшують майнову дискримінацію. Причиною створення та використання таких евфемізмів часто є прагнення згладити проблеми майнової нерівності: таким чином слово «the poor» («бідні») у пресі було замінено на «the needy», або «the ill-provided» (нужденні, незабезпечені), потім на «the deprived» (позбавлені благ), та на «the socially deprived» (соціально знедолені), «the underprivileged» (малопривілейовані), пізніше на «the disadvantaged» (ті, хто потрапили у менш сприятливі обставини) та, нарешті, на «low-income» (малозабезпечені). Обама не використовує слово «бідні», можливо, ще і через небажання підкреслювати наявну економічну нерівність, яка існує в сучасній Америці, проте варто підкреслити, що зараз тенденція невикористання цього слова може вважатися загальною а не виключно політичною. Цілком виправдано і закономірно, що найчастіше камуфлювалася ситуація в Іраку та проблема ядерного роззброєння: «він бореться з бін Ладеном і Аль-Каїдою (the fight with Bin Laden and al-Qaeda); шлях шкоди (harm's way); поточний конфлікт (the current conflict); біологічні та ядерні можливості Саддама (Saddam's biological and nuclear capacity); наша присутність в Іраку (our presence in Iraq); зусилля в Іраку (the effort in Iraq); така делікатна ситуація (such a delicate situation); бомби, які вони будують (the bombs they build); чітка місія (clear mission); ця катастрофа в Іраку (this disaster in Iraq); зусилля в Іраку – це просто неймовірне матеріально-технічне завдання (the effort in Iraq is just an unbelievable logistic task)» (додаток 4: ГЗ).

Це лише окремі ілюстрації, але вони влучно демонструють, що тенденція до використання евфемізмів у політичному дискурсі може свідчити про певні успіхи політичної коректності в боротьбі за встановлення порядку денного.

Дискурс-аналіз дискурсивної події з кейсу «Політика».

Показовою для кейсу «Політика» є дискурсивна подія «Інавгурація Б. Обама». Звісно, вважати її достатньою для розповсюдження висновків на усі прояви політичної коректності в межах політики (тавтологію тут не уникнути, втім вона є суто формальною) не можна; вона є актуальною саме як змістовне втілення кейсу.

Лінгвістичний рівень цієї події, що втілений текстом інавгураційної промови Барака Обами, дозволяє зазначити наступне (всі лінгвоелементи з промови, які мають стосунок до аналізованої дискурсивної події, наведено нижче, тому окремої таблиці за логікою попередніх кейсів не додається): 1) лінгвоелементи «єдність» (unity), «рівність» (equality), «свобода» (freedom), «спільна людяність» (common humanity), «толерантність» (tolerance), «згуртовані» (united) складають семантичну основу одного з постулативних цільових блоків промови; у поєднанні із лінгвістичними конструктами відповіді на сучасні виклики, подолання конфліктів вони функціонують як загальнополітичні суспільні ціннісні орієнтири; 2) їм протиставлені «зношені догми» (worn-out dogmas), «розбіжності» (discord), «сегрегація» (segregation), «громадянська війна» (civil war), «племінні кордони» (дослівно – «племінні лінії, родоводи» (lines of tribe), що втілюють архаїчні бар'єри, чи то вже подолані, чи то такі, що мають бути подоланими за використання засобів із першого переліку; 3) на особливу увагу заслуговує центральна метафора промови – «клаптикова спадщина» (patchwork heritage), якою Обама позначає поєднання в американській національній культурі різних релігійних, етнічних, мовних витоків; це поєднання зазначається як головна перевага американської нації, «сила, а не слабкість» (a strength, not a weakness). Ця метафора є похідною від розповсюдженого позначення політичних режимів у країнах, що мають високий ступінь регіонального чи групового різноманіття – «клаптикова демократія» (patchwork democracy); цей вираз символізує єдність за умови збереження різноманітності, і використовується для позначення політичного оформлення мультикультурних суспільств, які й стали первинним середовищем виникнення політичної коректності. Чітке протиставлення єдності та розколу є семантичним стрижнем аналізованої дискурсивної події.

Через чітку належність аналізованої дискурсивної події до моно-шару політичного поля, дискурсивно-практичний рівень містить формально чистий політичний дискурс, що посилається на лінгвоелементи інших дискурсів (етнічного, морального), але при цьому перетворює їх на суто політичні. Ця особливість вирізняє дискурсивну подію з-поміж переліку об'єктів нашого дискурс-аналізу: для неї

характерні чіткі рамки ідеологічних і нормативних запозичень та моножанровість «програмної промови», і водночас природна для політичного дискурсу масштабна інтердискурсивність. Якщо обмежуватися лише тими частками промови, що містять лінгвоелементи, відповідні до нашого дослідного завдання, то навіть вони поєднують політичний дискурс із культурним, релігійним, моральним, історичним; головним є те, що ця інтердискурсивність підкорена політичному дискурсу через інтеграційну ідеологізацію з інтенцією до згуртованості – цільової ідеологемі політичної коректності.

Отже, аналіз кейсу «Політика» демонструє нам набуття політичної коректністю більшої чіткості на політико-ідеологічному рівні; при цьому порівняно із іншими кейсами реалізація політичної коректності в політиці виглядає водночас менш очевидною. Цей удаваний парадокс пояснюється тим, що власне політико-ідеологічні компоненти політичної коректності є більш органічними для політики, і не справляють враження доданих в штучний спосіб елементів; до того ж процеси регулювання професійно-політичної поведінки, у тому числі її мовних аспектів, частіше за все є менш публічними, на відміну від помітно медіатизованих полів масової культури (як в сегменті традицій святкування, так і в сегменті масового розважального мистецтва) чи освіти; «політика політики» в значенні управління політичною діяльністю не надає такого інформативного матеріалу, як політика інших полів символічного простору суспільства.

Загальний висновок за аналізом кейсів. Аналіз обраних кейсів демонструє нам як політична коректність може розгортатися у різних сферах соціального буття - традиціях та ритуалах, масовій культурі, освіті та політиці. Загалом нам вдалося дійти висновку, що сьогодні політична коректність виступає не просто як стратегія ввічливого ставлення чи соціальна норма, і не просто підкреслює необхідність звернення до загальносоціальних цінностей: як це розглядалося в попередніх розділах, вона фактично претендує на силу нормативно-правового акту. Це підтверджується тим фактом, що на рівні політичних інституцій складаються гайди, в яких прописується те, якою має бути поведінка і яким має бути мовлення

службовців. Тут необхідно зауважити: безумовно, ми розуміємо, що в політичній сфері має місце дипломатичний протокол, який з самого початку мав диктувати те, яким чином відбувається взаємодія. Але ключовим є те, що ним послуговувалися у чітко окреслених ситуаціях; зараз же йдеться про те, що такі «дипломатичні» принципи стають обов'язковими для службовців і поза їхньою безпосередньо професійною діяльністю. Аналіз кейсів підтверджує думку попередніх розділів: політична коректність не просто включена до процесів нормотворчості в сучасному суспільстві, вона передбачає, що порушення цих норм має каратися.

Незважаючи на те, що у такого підходу є критики, він продовжує впевнено закріплюватися на практичному рівні, про що свідчить відкриття відповідних нових спеціальностей та факультетів. Більш того, сьогодні існує цілий перелік організацій, які виступають у якості контролюючого органу з дотримання норм політичної коректності; яскравий приклад – існування довідкового керівництва від GLAAD, яке надає рекомендації щодо того, як розповідати історії ЛГБТ-людей, та пропонує словник термінів, які вважаються прийнятними для розмов на цю тему. Цікаво, що самі укладники посібника визнають, що він не може бути всеосяжним глосарієм, оскільки таким чином він може обмежувати меншини. Тобто надання переліку розглядається як неполіткоректна дія, оскільки в такому разі хтось із представників меншини може бути не врахований, або дискримінований; тож основна рекомендація – уточнювати, яке звернення є прийнятним для конкретної групи чи конкретної меншини. В такий спосіб наче підкреслюється потенціал політичної коректності у множенні різних соціальних груп, які можуть номінувати себе меншинами за будь-якою ознакою чи критерієм.

Аналіз масової культури багато що може пояснити, коли йдеться про механізми трансляції та засвоєння цінностей політичної коректності. Ідеологічність політичної коректності проявляється в масовій культурі крізь те, що вона не лише насаджується як декларативна норма (чим обмежувалася на етапі становлення), а й прагне підтримки інтерналізації шляхом використання візуальних образів та звернення до

емоційно-ірраціонального пласту свідомості. Подивимося, чи здійснюється цей перехід від декларативного рівня до рівня глибинного засвоєння через перетворення.

3.2 Сприйняття політичної коректності: оцінка перспектив розвитку в українському суспільстві

Для детальної характеристики дискурсивного аспекту політичної коректності в українському суспільстві і дослідження інтерналізації політкоректних установок через сприйняття політичної коректності експертами та студентською молоддю здійснено комбіноване соціологічне дослідження «Сприйняття політичної коректності: оцінка перспектив розвитку». Як зазначалося вище, в цьому блоці використовуються два методи – неструктуроване експертне інтерв'ю та фокус-групове інтерв'ю.

Неструктуроване експертне інтерв'ю значною мірою дозволяє забезпечити об'єктивність, різносторонність, комплексність і компетентність оцінок щодо політичної коректності. Інтерв'ю з експертами дає можливість отримання необхідного і достатнього набору суджень фахівців, що потім будуть інтегровані в загальний практичний висновок. Тут вирішується одне із головних завдань дисертаційної роботи – ми отримуємо досить широкий спектр суджень та оцінок щодо політичної коректності, відповідно, формується масив валідних експертних думок, який допоможе завершити концептуалізацію поняття політичної коректності та уточнити варіант, розроблений в теоретичній частині роботи.

Коли мова йде про дослідження політичної коректності, то постає проблема виділення об'єкту дослідження; власне метою даного дослідження і є виявлення того аспекту політичної коректності, що заслуговує на найбільшу увагу. Саме цим зумовлено те, що в даному випадку відбувається спроба: 1) сформувати діапазон визначень політичної коректності шляхом отримання конкретної інформації від експертів; експертне інтерв'ю є корисним тому, що не лише описує феномен політичної коректності як такий, але і дозволяє побудувати пояснювальні гіпотези; 2)

спрогнозувати можливі зміни та подальші тенденції цього соціального феномену; тут важливою для нас особливістю експертного інтерв'ю є саме можливість прогнозувати подальший розвиток предметної області.

Інформація, що може бути корисною в даному дослідженні, може виходити тільки від компетентних осіб-експертів, які мають певні знання з теми політичної коректності. В даному випадку фахівець-експерт може долучатися до дослідження як співрозробник концепції. Головною перевагою експертного інтерв'ю є те, що є можливість отримання неординарної інформації та нових ідей щодо дослідження політичної коректності як соціального феномену. Цей метод збору інформації на основі авторитетної думки дозволяє розробити більш сфокусовану аргументацію для обґрунтування теоретичних положень і практичних рекомендацій дослідження, адже основним призначення методу є виявлення найбільш суттєвих, складних аспектів досліджуваної проблеми, обґрунтування інформації, виведення практичних рекомендацій завдяки використанню знань і досвіду експертів.

Фокусоване групове інтерв'ю, як і інтерв'ю з експертами, дозволяє зібрати максимально широкий спектр думок щодо політичної коректності. Але на даному етапі дослідження нас головним чином цікавить неекспертне сприйняття політичної коректності студентською молоддю, оскільки саме вона є найбільш ймовірною аудиторією, яка зазнає впливу євроінтеграційних цінностей та ідеологем, зокрема політкоректності. Тут визначається, в якій конотації частіше за все вживається поняття політичної коректності, суб'єктивне ставлення студентів до феномену. Метод фокус-груп виступає як допоміжний та ілюстративний метод, він допомагає зробити висновки про ступінь актуальності даної тематики для студентства. Саме фокус-групове інтерв'ю як метод опитування значною мірою може забезпечити повноту, комплексність отриманої інформації, сформуванню більш повну картину щодо сприйняття політичної коректності та додати інформацію, яка не може бути отримана в ході інтерв'ю з експертами. В рамках фокус-груп, крім звичної бесіди, учасникам буде запропоновано на обговорення декілька кейсів, які так чи інакше пов'язані з проявами політичної коректності у суспільстві. Це дозволить виявити

фактичне ставлення студентства до конкретних ефектів, які можуть виникати на суспільному рівні як наслідок функціонування політичної коректності.

Критерії відбору експертів та учасників фокус-групових інтерв'ю. Для проведення *експертного інтерв'ю* відбираються учасники, які можуть вважатися експертами у сфері політичних технологій, журналістиці та діджитал-маркетингу. Вибір саме цих професійних сфер зумовлений тим, що перелічені сфери діяльності не є жорстко регламентовані, як, наприклад, академічна сфера (експертність якої, втілена у публікаціях, вже представлена в теоретичній частині), і відповідно є припущення, що саме результати опитування представників цих професій можуть дати найбільш різноманітні результати.

Політичні технологи як фахівці, чия професійна компетенція поєднує політичний консалтинг та менеджмент, допоможуть в рамках даного дослідження сформуванню уявлення про сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату, та виявити, яка саме роль відводиться політичній коректності в процесі творення політичної реальності. В такий спосіб визначається ступінь впливу політичної коректності власне в політичному просторі.

Журналісти долучаються до дослідження як фахівці у сфері збору і обробки інформації для подальшого її подання публіці через засоби мас-медіа (газети, журнали, радіо, телебачення, інтернет тощо). Саме вони формують інформаційний простір. Участь цієї групи експертів дозволить визначити, яке місце посідає політична коректність у журналістському дискурсі, чи відбувалися певні зміни дискурсу у процесі лібералізації суспільства. Експерти-журналісти зміщують вектор дослідження в соціолінгвістичному напрямку.

Що стосується *діджитал-маркетологів* (копірайтери, розробники СММ-стратегій, контент-мейкери), то експерти у сфері онлайн-маркетингу допоможуть зробити висновки щодо функціонування політичної коректності на семіотичному рівні. Експерти-маркетологи в даному дослідженні можуть реалізувати ті ж самі завдання, що і журналісти, але в даному випадку ми охоплюємо різні види

комунікації: якщо журналісти допоможуть розкрити взаємозв'язок поняття політичної коректності і комунікативного середовища на лінгвістичному рівні (словесні знаки мають вербальну природу, слово – основна одиниця мови і виступає як комунікативний засіб), то маркетологи – це фахівці, які здатні формувати семіотичний простір, здатні відповісти на питання: чи реалізується політична коректність на візуальному рівні та на рівні символів? Тож, виходячи з розгляду комунікації як двоєдиного процесу, розгляд семіотичного розрізу є обов'язковим, і на наш погляд саме маркетологи, які значною мірою формують символічну складову, можуть надати вичерпну інформацію щодо того, як розкривається проблематика політичної коректності в рекламному контенті та так званому «контенті, що продає» і чи можна її розглядати як фактор, що здатний диктувати, який саме контент може, а який не може бути використаний.

Головними критеріями відбору експертів серед політтехнологів, журналістів та діджитал-маркетологів є такі показники: 1) досвід роботи в сфері політичних технологій / журналістиці / діджитал-маркетингу мінімально 5 років; 2) доступність експерта на момент опитування. Дослідження включає 20 експертних інтерв'ю. Експерти для дослідження були відібрані за критерієм професійної діяльності та досвіду в конкретній сфері. Інтерв'ю проводилося серед політичних технологів, журналістів та діджитал-маркетологів, перша група та друга включає 5 експертів, третя – 10 експертів. Такі розбіжності у кількості зумовлені тим, що діджитал-маркетинг поєднує в собі декілька напрямів професійної діяльності, до дослідження були залучені копірайтери, смм-спеціалісти, та ті, хто має справу безпосередньо із виробництвом контенту для соціальних мереж. Саме такої кількості опитаних достатньо, на наш погляд, для того, щоб окреслити гіпотетичний діапазон думок та підходів експертів до визначення політичної коректності. Більш того, в ході дослідження відбулося насичення інформації, що при неструктурованому інтерв'ю є скоріше неочікуваним, аніж прогнозованим результатом. Для представлення результатів опитування відповіді експертів кодувалися.

Відповіді експертів кодуються наступним чином: Експерт; сфера діяльності: політтехнологи (п), журналісти (ж), маркетологи (м), стать чоловіча (ч), жіноча (ж); номер за порядком опитування в групі. Наприклад: перше експертне інтерв'ю в групі політичних технологів, експерт чоловік – ЕПЧ-1. В загальному вигляді: політичні технологи: ЕПЧ(Ж)-1-5; журналісти: ЕЖЧ(Ж)1-5; маркетологи: ЕМЧ(Ж)-1-10.

Крім зазначеного, в дисертації використовуються результати міжнародного дослідного проєкту, який був проведений дослідницькою групою (до якої входила і авторка дисертації) з 24.06.2019 до 28.07.2019 і фінансувався Дослідницькою Радою Норвегії. Дослідницький проєкт проводився у співпраці соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і центру соціальних досліджень університету Осло Метрополітан (Oslo Metropolitan University).

В рамках дослідження були проведені глибинні інтерв'ю з представниками адміністрацій шкіл та начальниками департаментів, що дозволили отримати експертну думку з приводу перших результатів освітньої реформи в Україні, її ефективності та основних проблем, які виникають у ході її реалізації. Зокрема, адміністраторам шкіл ставилося питання: *«Чи змінювався словник викладача останнім часом? Чи з'явилися якісь нові слова, рекомендації у словнику освітян? Наприклад, якісь слова стало небажано вживати, а якісь, навпаки, стали обов'язковими?»*. Дослідження проводилося в три паралельних етапи.

Рекрутинг інформантів для участі у фокусованих групових інтерв'ю в рамках проєкту «Акомодація регіонального розмаїття в Україні», здійснювався у двох областях – Харківській та Чернівецькій, вибір цих регіонів був зумовлений їх прикордонним розташуванням, а також національним складом населення. Відповідно до регіону всі учасники кодувалися – Харківська область (Х), Чернівецька область (Ч), освіта (О) та номер за порядком, відповідно кодування – Х(Ч)О1-25. Всього у дослідженні взяли участь 54 експерти у двох областях.

Окремою частиною дослідження стало проведення 5 фокус-групових інтерв'ю серед студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Саме фокус-групи повинні були продемонструвати стан інтерналізації політичної

коректності в українському суспільстві та оцінку її найяскравіших проявів. Для цього учасникам фокус-груп були запропоновані для обговорення конкретні кейси, метою яких було не сформулювати уявлення про політичну коректність, а створити дискусійну ситуацію, в якій думки учасників були розкриті в повному обсязі. Для проведення фокус-групового інтерв'ю були обрані студенти різних курсів та різних факультетів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Передбачалося проведення 4-5 фокус-груп, в результаті було проведено 4.

Представлення результатів дослідження відбуватиметься за блоками: в першу чергу аналізуються відповіді експертів окремо за сферами діяльності; це дозволить нам визначити, чи є будь-які диспропорції в реалізації принципу політичної коректності, чи є сфера суспільної взаємодії, де політична коректність проявляється більшою мірою, а також дозволить позначити, який саме аспект, на думку експертів, варто вивчати. Далі аналізуються власне «тематичні» блоки політичної коректності, де формулюються висновки щодо розуміння політичної коректності як феномена, актуальності даної проблематики в світі та Україні та оцінка тенденцій розвитку політичної коректності.

3.3.1 Сприйняття політичної коректності: експертні оцінки щодо актуальності і перспектив розвитку в українському суспільстві

Аналіз експертних інтерв'ю дає підстави стверджувати, що поділ експертів за родом діяльності себе цілком виправдав: думки політичних технологів та експертів-маркетологів у багатьох питаннях були подібні, проте феномен політичної коректності розглядався з різних боків; а що стосується відповідей журналістів, то вони взагалі виявилися протилежними думкам експертам з інших сфер. Підкреслимо, що етап експертних інтерв'ю стартував ще до початку повномасштабного вторгнення в Україну, що уможлиблювало залучення політичних технологів до дослідження та аналіз електоральних процесів – саме на них частіше за все фокусувалися ті, хто був залучений до політичної сфери. Використовувалося два аналітичні інструменти –

інтерпретативне читання та тематичне узагальнення за блоками: 1) актуальність тематики в конкретній професійній сфері; 2) оцінка політичної коректності в рамках професійної діяльності (спроба об'єднати експертні висловлювання в логіці SWOT-аналізу); 3) оцінка тенденцій та актуальність тематики політичної коректності в українському контексті; 4) головні аспекти політичної коректності за думкою експертів.

Загалом, якщо звертатися до визначення політичної коректності, то запропоновані експертами визначення частково підтвердили авторське визначення, що було запропоноване в першому, теоретичному розділі нашого дослідження. Експерти звертали увагу на те, що політична коректність має розглядатися у мовному аспекті та у тісному зв'язку із культурною традицією певного суспільства; також політична коректність може розглядатися як механізм реалізації державою певної політики. Останнє твердження дає можливість розглядати політичну коректність як певного роду ідеологію. Це частково було підтверджено відповідями деяких експертів (переважно політичних технологів) на питання щодо співвідношення ідеології та політичної коректності.

Більшість експертів схильна вважати, що неправильно є оцінка політичної коректності в позитивному чи негативному ключі, бо це суспільний феномен, який треба розглядати як характеристику суспільства; але, тим не менш, експерти використовували політичну коректність із негативними конотаціями.

Більш детально розглянемо питання актуальності та подальшого розвитку політичної коректності в Україні та світі. Політичні технологи в своїх відповідях концентрувалися на розгляді ролі політичної коректності у конструюванні політичного простору України. І в своїх відповідях опитані були одностайні, відмічаючи, що політична коректність в політичних технологіях не є актуальною: будь-яка політична кампанія за своєю суттю є неполіткоректною. Український політичний простір формується таким чином, що саме некоректність (у всіх сенсах цього слова) виступає як один із головних інструментів.

ЕПЧ-1: *«Усі вибори, починаючи з 2004 року, були побудовані на політичній некоректності, коли ще певними політологами було придумано ділення населення України на три сорти. Ось це і було одним з яскравих проявів політичної некоректності в моїй роботі. Більше того, після подій 2013 року це проявилось ще яскравіше, коли почали називати людей «бандерівцями», «сепаратистами». Це що, політична коректність хіба? Виборчий процес і політика як діяльність украї далекі від того, що прийнято називати політичною коректністю».*

В цілому політичні технологи зазначають незначний вплив політичної коректності на передвиборчі кампанії та дотримуються думки, що ця тема в українських реаліях не може бути впливовою в цілому. Тож частіше за все політична коректність не усвідомлюється як щось самостійне, а визначається політичними технологами як окрема технологія чи то прийом, частіше за все дискредитаційного характеру. Відмічаються окремі впливові аспекти, а саме етнонаціональній.

ЕПЧ-2: *«Стикатися з політичною коректністю доводилося. Правда, не так щоб часто. Просто звучало - політкоректно там якось написати, або ні - так, звучало часто. А ось так, щоб змістовно - кілька разів. Пару разів ми використали просто в якості наїзду на конкурента: зробили підборку висловлювань його, відео нарізку. Він там примудрився свого часу про усіх висловитися - про «чорних», кавказців, в'єтнамців. Ну, я тоді знайшов, ми нарізували, запустили в телесюжети».*

Також експерти зауважують, що проблематика політичної коректності не є актуальною в Україні, а скоріше характерна для суспільства західного зразка:

ЕПЧ-4: *«Украї рідко доводилося мати справу з питаннями політичної коректності. Втім, бувало так, що з проблематикою стикаєшся, але саме слово не звучить. Слово дуже міцно асоціюється із Заходом, із американо-європейським простором і термінологією. Ось так само, як «гендер» за межами наукової і демонстративної політичної мови не приживається, так і «політкоректність». Її використовують переважно в тих випадках, коли говорять про США або Європейський союз. Ну, все-таки бувало і у нас. Наприклад, один раз працювали із закарпатськими замовниками, там була велика циганська спільнота, на яку*

кандидат робив ставку. І у нього великий наголос був на боротьбу за їх права, у тому числі - за право іменуватися «роми».

Отже, політичні технології розглядаються як цілеспрямована сконструйована сукупність прийомів і способів досягнення політичного результату, і місце, яке займає політична коректність в цій сукупності, навряд чи здатне нині значно впливати на конструювання політичного простору України. Принаймні цей вплив не є прямим: тут доречно говорити про те, що для української політики того часу ключовим було протиставлення, а не консолідація. Електоральний дискурс до 2022 року однозначно не був орієнтований на забезпечення соціальної згуртованості, ця тема скоріше ігнорувалася, або використовувалася епізодично (зокрема в кампаніях Володимира Зеленського та партії «Слуга народу»).

Дещо схожа ситуація складається і у сфері маркетингу. Цікаво, що експерти самі виходили на зіставлення політики та маркетингу, що не передбачалося автором:

***ЕМЧ-4:** «Маркетинг мало чим відрізняється від політичних технологій, якщо так подумати. Просто продукт, який продається, виглядає трохи по-іншому: в політичних технологіях - це людина в костюмі, з якимись ідеями і принципами...»*

Експерти, які були задіяні у дослідженні, майже однотайні у своїх висновках. Політична коректність не є актуальною тематикою для маркетологів за оцінками експертів, проте у своїх висновках вони все-таки зазначали, що в своїй професійній діяльності враховувати політичну коректність доводиться; але експерти переважно називають це цензурою та не співвідносять безпосередньо з політичною коректністю. Більше того, до розмови про політичну коректність доводилося підводити навмисно, бо частіше використовувалось таке поняття як «цензура», дещо рідше – «толерантність»:

***ЕМЧ-5:** «зрозуміло, що є присутньою цензура, щоб не було політичних конотацій, якихось грубих, що в цілому є досить правильним. Ну ось, наприклад, - ми розробляли логотип, і він повинен був символізувати дзигу, виглядав як балерина, яка вгору піднімає руки. Але усе це було дуже мінімалістично і складалося з геометричних фігур, так от ці руки, підняті вгору, разом з головою балерини в центрі, нагадували*

віддалено мусульманський півмісяць. Дизайнерові довелося переробляти макет, тому що дуже уся фігура нагадувала собою півмісяць».

І хоча експерти-маркетологи у своїх визначеннях поняття політичної коректності близькі до тих визначень, що наводяться політичними технологами, результати опитування демонструють, що припущення про те, що саме дослідження сфери маркетингу дозволяє нам розкрити семіотичній пласт політичної коректності, підтверджується майже в повному обсязі; до цього ще повернемося далі більш детально при розгляді наступних питань. Загалом діджитал-маркетологи і політичні технологи самостійно не приділили очікуваної уваги розгляду політичної коректності; доводилося скеровувати бесіду до обговорення саме цієї теми.

Більш цікавим на даному етапі аналізу виявилось ставлення журналістів до феномену політичної коректності. Саме в цій групі експертів відзначається найбільший плюралізм думок щодо політичної коректності та найменш однозначне ставлення до цього феномену. Є діаметрально протилежні позиції: одні з експертів відзначають гостру необхідність переформатування української журналістики у дусі політичної коректності, оскільки це здатне вивести культуру суспільства в цілому на вищій рівень, а журналістиці в даному випадку відводиться виховна роль:

ЕЖЖ-1: *«Для мене політкоректність - це частина культури суспільства, та складова культури і міжособових стосунків, яка дозволяє суспільству бути толерантним, демонструє розуміння груп людей з іншою життєвою установкою. Журналістика, в моєму уявленні, невід'ємна від політкоректності... І формування політкоректності я вважаю важливою роллю журналістики».*

Також серед експертів існує думка, що за своєю суттю політично коректна журналістика не може бути власне журналістикою

ЕЖЖ-3: *«Варто розрізняти роботу професійного журналіста і щоденні новинні огляди та анонси».*

І в даному випадку політкоректність – це інструмент обмеження діяльності журналіста.

ЕЖЖ-3: *«Увесь журналістський дискурс побудований на протиставленні. Все маркується таким чином, щоб загострити певні протиріччя. Постійно використовуються певні ярлички для того, щоб по-перше привернути увагу читача, а по-друге дискредитувати певну політичну силу, або її представників. Так, дійсно ми можемо говорити про політкоректну журналістику як про ідеальний тип, про те, якою журналістика повинна бути, ... Ну і у мене особисто є великі сумніви, що політкоректна журналістика взагалі можлива і що вона може цікавити читача».*

Троє з опитаних журналістів схильні вважати, що політична коректність не виходить за рамки використання мовних засобів, і вважається невід'ємною частиною роботи професійного журналіста.

ЕЖЖ-5: *«Простими словами, політична коректність - це цензура слів і виразів, що вважаються образливими для певних соціальних груп».*

Також деякі експерти, які розглядають політичну коректність як мовний засіб, зазначають неподільність поняття політичної коректності та толерантності:

ЕЖЖ-4: *«Спираючись на досвід роботи у сфері журналістики скажу, що політична коректність – це індикатор обізнаності і толерантності журналіста, який створює свій матеріал, спираючись на специфіку тематики. Так, в деяких випадках начебто звичайні словосполучення необхідно замінювати коректнішими».*

Виходячи із аналізу даних тверджень, можемо побачити, що думки розійшлися і політична коректність розглядається журналістами наступним чином: 1) як важлива складова культури суспільства: журналістика вважається невід'ємною від політкоректності, яка грає ключову роль у формуванні згуртованості та толерантності; 2) обмеження діяльності журналіста та свободи висловлювання; 3) як цензура слів та виразів; 4) індикатор обізнаності і професійності журналіста: політична коректність розглядається як необхідність у специфічних ситуаціях, коли слід замінити звичайні словосполучення більш коректними.

Деякі експерти чітко розмежовують поняття політичною коректності та толерантності. Загалом, можна визначити розбіжні погляди на роль політкоректності в журналістиці. Одні експерти підкреслюють її важливість у сприянні толерантності

та розумінню, тоді як інші висловлюють сумніви у її спроможності та вказують на можливі обмеження свободи слова.

Таким чином, щодо сприйняття експертами феномену політичної коректності можна зазначити, що більшість політичних технологів та маркетологів сприймають політичну коректність як штучне утворення, і схильні говорити, скоріше, про толерантність та цензурування. У професійній діяльності ці дві групи експертів стикалися з окремими проявами політичної коректності, але власне усвідомлення цих моментів саме як політичної коректності не відбувалося. Цей факт може підводити до думки, що тематика в Україні не є настільки актуальною та не знаходить особливого прояву; але в подальшій бесіді експерти виходили на конкретні кейси, що спростовує це припущення. І це можна пояснювати саме труднощами в операціоналізації поняття «політична коректність», а не тим, що проблематика не є актуальною. Цю тезу намагатимемося обґрунтувати далі.

Дещо інша ситуація складається в сфері журналістики. Експерти не були одноставні у своєму ставленні до об'єкту нашого аналізу. Більшість опитаних схильні вважати, що політична коректність має суто мовний характер. Але цікавим для нас є те, що саме журналісти говорять про культурну зумовленість політичної коректності і про її потенціал конструювання, а це частково підтверджує одну із гіпотез дослідження про те, що політичній коректності притаманні риси ідеології. Проте, одразу ж необхідно підкреслити, що в рамках дослідження саме журналістського сегменту експертів було виявлено досить широкий діапазон думок; тож, можливо, що дослідження журналістів повинно відбуватися як окремий етап. Із огляду на те, що саме журналісти-експерти були представлені виключно жінками, є підстави висунути гіпотезу про вплив статевої належності на сприйняття політичної коректності. В даному випадку отриманих даних достатньо для реалізації поставлених завдань, але первинне дослідження демонструє, в якому напрямку необхідно поглиблювати аналіз та подальше дослідження політичної коректності.

Далі перейдемо безпосередньо до аналізу експертних оцінок актуальності тематики, що вивчається, та прогнозованих тенденцій розвитку політичної

коректності в Україні та світі. Експертам було запропоновано питання щодо необхідності мовних обмежень і наявності запиту на політичну коректність в Україні та в інших країнах. З цього приводу були отримані наступні думки:

ЕПЧ-4: «...дивність полягає в тому, що ми начебто йдемо в Європу, яка сьогодні політкоректна навіть більше, ніж США, - а у нас при цьому про політкоректність згадують рідше, чим раніше, до Євроасоціації. Втім, паралельно з цим діють всякі міністерські програми, в освіті, в регулюванні праці, які спираються на типові шаблони політкоректності. Тому з актуальністю ситуація подвійна: начебто і не актуальна ця проблема, але легким рухом руки вона може бути актуалізована на офіційному рівні, а, значить, і в усьому суспільстві».

Отже, політична коректність нині реалізується в Україні лише на рівні декларації і лише політичним істеблішментом. Це не дозволяє робити висновки про конкретний рівень інтерналізації, але розрив між декларативним та глибинним рівнями свідомості скоріше свідчить про те, що установки не інтерналізовані; можна також припускати, що «подвійність» актуальності зумовлена неготовністю суспільства приймати політичну коректність як органічну суспільну норму.

ЕПЧ-2: «У Штатах там або в Західній Європі ця тема актуальна, напевно. Адже є там якісь зміни, перестали ж вони негрів неграми звати. Але, коли вони мультики перемальовували, це що, актуально? Ні, це хвороба. Ось мені здається, що у світі політкоректність роздулася і перезріла... Асоціації з мультикультуралізмом. Вони його так надували, що він лопнув. Біженці проткнули, і він лопнув...».

Наведене вище експертне твердження знову ж таки акцентує нашу увагу на певній штучності політичної коректності, яка фактично породжує іншу соціальну кризу, а не вирішує питання розділеності суспільства; тобто головне завдання політичної коректності – консолідація та досягнення високого рівня толерантності в суспільстві не реалізується. Відтак можемо зробити висновок, що політична коректність є ефективною лише на мовному рівні і в окремих суспільствах, де склалися історичні передумови для жорсткої сегрегації. Що ж стосується України, то

дана тематика визнається створеною штучно. Такого підходу дотримуються як політичні технологи, так і маркетологи. Вони є майже одностайними у свої оцінках.

Цікавим є спостереження однієї з експерток, яка зазначила, що в повсякденних практиках люди скоріше є некоректними, особливо якщо знають, що знаходяться у просторі, який не контролюється і який важжасться анонімним. Це є запорукою відсутності соціальної санкції та можливого осудження. Цей факт частково може свідчити про те, що політично коректні установки не є глибоко інтерналізованими.

***ЕМЖ-7:** «Здається, що це не стосується теми, але, по суті, все, що відбувається у пошуковиках - це все теж жива мова, тому що люди ж у гуглі взагалі не соромляться, пишуть те, що думають. Але з досвіду скажу, що ці ось запити вони дуже далекі від будь-якої коректності. Цей анонімний простір (ну так думають користувачі)» (сміється)*

Сфокусуємо увагу – експерт стверджує, що запити в пошукових системах відображають живу мову, яка не підпорядковується нормам політичної коректності, а відбиває реальні думки та бажання людей, які не соромляться висловлювати їх в анонімному просторі. Це може свідчити про те, що навіть за наявності якихось зовнішніх офіційних проявів, політична коректність не є загальноприйнятою та повсякденною практикою, а лише формальною та накладеною зовні. Також це може свідчити про те, що політична коректність не враховує всю різноманітність та складність людської психології, емоцій, потреб, інтересів, гумору тощо.

Подібна думка була висловлена і іншим експертом і цієї ж сфери:

***ЕМЖ-9:** «Ось саме цього місяця я займаюся просуванням засобів пересування для інвалідів. Зараз проєкт лише запуснений в роботу, тому не можу поки що зробити жодних висновків. Але можу вже сказати, що робота з такими товарами звісно вимагає особливої уважності. Коли таким займаєшся, то насамперед дивишся, як люди, які продають такий самий товар, як його просувають. І знаєте що, ніхто там не говорить про обмежені можливості, а спокійно використовують слово «інвалід». І абсолютно не соромляться цього. Слово зустрічається в назвах товарів, текстах, назвах самих сторінок на сайтах. І так воно працює найбільш ефективно, бо люди*

так шукають. Люди не шукають «скутер для людини з обмеженими можливостями». Люди просто шукають – скутер для інвалідів. Тут показово саме те, що це шукають люди, яким це потрібно. Тобто це шукають люди, власне, з обмеженими можливостями, а не здорова людина. Тут немає випадкових, а, значить, самих людей з обмеженнями це, як мінімум, не бентежить».

За допомогою експертки був реалізований аналіз запитів у пошуковій системі Google із залученням інструментів Serpstat. Сервіс дозволяє зібрати ключові слова для семантичного ядра сайту, дізнатися рівень конкуренції ключових фраз у контекстній рекламі, а також швидко визначити їх частотність у пошуковій видачі та розставити пріоритети вже на етапі збору ключових фраз. За результатами такого аналізу і даними Google, запит «інвалід» має більше результатів (близько 13,5 млн), ніж запит «людина з обмеженими можливостями» (близько 1,3 млн). Це може свідчити про те, що слово «інвалід» є більш поширеним, вживаним та зрозумілим, ніж «людина з обмеженими можливостями»; слово «інвалід» є більш точним, конкретним та оперативним, ніж слово «людина з обмеженими можливостями», яке є більш загальним, абстрактним та бюрократичним.

За даними Google, запит «інвалід» має більше рекламних результатів (близько 10) ніж запит «людина з обмеженими можливостями» (близько 2). Це може свідчити про те, що слово «інвалід» є більш ефективним та конвертованим, також це може свідчити про те, що це слово є більш конкурентним та ринковим. Крім того, запит «інвалід» має більше новинних результатів (близько 100), ніж запит «людина з обмеженими можливостями» (близько 20), що свідчить про те, що «інвалід» є більш актуальним, релевантним, ніж зворот «людина з обмеженими можливостями».

Експерт стверджує, що запити в пошукових системах відображають живу мову, яка не обмежується політичною коректністю. Це свідчить про те, що в анонімному просторі люди висловлюють свої реальні думки та бажання, які можуть відрізнятися від формальних проявів політичної коректності. Це підтверджує думку, що політична коректність може бути декларативною й накладеною зовні. Аналіз пошукових запитів та рекламних результатів свідчить про те, що термін «інвалід» є більш поширеним,

ефективним та конвертованим порівняно з «людина з обмеженими можливостями». Це може вказувати на те, що в сучасному суспільстві використання більш простого та конкретного терміну може бути ефективнішим у комунікації. Отже, враховуючи ці висновки, можна припустити, що в публічному дискурсі та комунікації інтернет-користувачів існують відмінності між офіційними проявами політичної коректності та реальною мовою та вираженнями, які використовуються в анонімному просторі. Цей аналіз, звісно, є доволі поверхневим і може використовуватися, скоріше, як ілюстрація тези, що була висунута експерткою. Але навіть така інформація є достатньою, щоб можна було стверджувати, що політична коректність не є домінуючою та впливовою в сфері пошукових запитів, а лише додатковою та альтернативною. Також це може свідчити про те, що політична коректність є не природною та органічною, а штучною та нав'язаною.

Журналісти в своїй більшості відповіли, що питання політкоректності нині є вкрай актуальними, при цьому їх відповіді представляють більш широкий діапазон думок.

***ЕЖЖ-4:** «Проблема політкоректності не може бути неактуальною для розвиненої країни. Але Україна переживає той час, коли ми радше «консервуємось» у своїй некоректності як на рівні особистому, так і на політичному, журналістика у нас піддається тим же тенденціям. Але актуально...».*

Для України ступінь актуальності значно нижчий, ніж для Європи та США, і в цьому вбачаються проблеми для українського суспільства: опитані зазначають, що необхідно розвиватися за європейським зразком.

***ЕЖЖ-3:** «Я вважаю, що проблеми політкоректності актуальні для медіа сьогодні, як ніколи раніше. Є країни з хорошими традиціями в цьому сенсі, і перш за все це країни, де принципи демократії, свободи особистості, поваги до її ідентичності вийшли на перший план. Багато країн Західної Європи набагато толерантніші і політкоректніші за Україну, і це дорога, якою треба йти»*

Не дивлячись на різне розуміння експертами політичної коректності, актуальність даної тематики очікувано відзначається в першу чергу для

західноєвропейських країн та США, і вважається менш значною для України; але на фоні євроінтеграційних процесів експерти прогнозують, що питання політичної коректності поступово будуть загострюватися і для нашої країни.

Як вже зазначалося вище, політична коректність тісно пов'язується експертами із толерантністю; проте експерти відзначають, що рівні «побутової» толерантності та політичної коректності відрізняються. Політично коректні установки в масовій свідомості українців не сформовані, бо якщо розглядати політичну коректність як спосіб мислення, то виявляється, що в українських реаліях він не є актуальним:

ЕМЧ-3: «Живемо в Харкові, і у нас є переважаюча частина населення, умовно слов'янської зовнішності. І ось ця частина населення цілком спокійно і адекватно відноситься до арабів і чорношкірим, і украй рідко ми чуємо про якісь конфлікти на ґрунті расової неприязні, на них ніхто не нападає, не примушує сідати в кінець маршрутки і так далі. Але якщо ми говоримо про рекламні кампанії, то тут виявляється дуже цікава закономірність. У нас прийнято усі рекламні матеріали черпати з відкритих інтернет-банків. Потрібна, припустимо, фотографія сім'ї, дизайнер вибирає відповідну фотографію в Інтернеті. Зрозуміло, що в цих банках є сім'ї різні, там є «чорні» сім'ї, азіатські, сім'ї з англосаксонською, слов'янською зовнішністю. І ось дуже часто дизайнери використовують ці сім'ї і вставляють в рекламу. А ці усі рекламні матеріали набагато гірше працюють. Чому? Здавалося б теж білі, європейці. Але ж людина, яка дивиться на рекламну картинку, вона, вірогідно, має асоціювати себе із тим, хто там зображується. А людина бачить, та не асоціює. І ось навіть такі відмінності як стиль одягу, риси обличчя, міміка. Усе це заважає тому, щоб наша людина сприймала цю рекламу як таку, що відноситься до нього. Ось виходить, що якщо ми говоримо про повсякденну коректність і толерантність, то вона, безумовно, є в нашому суспільстві. Але якщо йдеться про рекламні якісь механізми, або політичні процеси, то тут мені здається, цієї коректності немає і бути не може. І ось це розрізнення «своїх» та «чужих» грає дуже значну роль».

Даний приклад, що був наведений одним із опитаних експертів демонструє, що політична коректність фактично робить відчутними ті нерівності, які раніше в суспільстві не актуалізувалися; принаймні ця ситуація є характерною для українського суспільства. Таким чином, підтверджується додаткова гіпотеза, яка полягала в тому, що політична коректність, яка ставить своєю метою консолідацію та досягнення високого рівня толерантності в суспільстві, фактично множить нерівності, поглиблюючи соціальні розбіжності та суперечки.

Крім того, питання політичної коректності постають в контексті гендерної проблематики і використання гендерної забарвленої лексики і політичній риторичі:

ЕПЧ-4: *«Інший раз була замовниця, я для неї писав багато текстів, і страшенно з нею сварився через фемінітиви, які вона намагалася запхнути в усі мислимі і немислимі місця. Намагався дозувати, спираючись на мовні правила, а вона давила на політкоректність. Так і не зійшлися в результаті».* Не зважаючи на існування досить популярних тенденцій фемінізації мови, суспільство не готово сприйняти мовні конструкції з фемінітивами; значною частиною українського суспільства гендерно чутлива лексика сприймається як деформування мови, а відповідно і політичними технологами вона визнається як неефективна.

Наступний аспект, в якому актуалізуються поняття політичної коректності в українському суспільстві, – етнонаціональний.

ЕПЧ-2: *«Один раз працювали із закарпатськими замовниками, там була велика циганська община, на яку кандидат робив ставку. І у нього великий упор був на боротьбу за їх права, у тому числі - за право іменуватися «роми». Ось це була цілком та сама тематика».*

ЕПЧ-5: *«В Україні вся політична коректність крутиться коло питань національної приналежності. Расових суперечок ніколи в нас не було. А що стосується сексуальних меншин – це окремі і незначні епізоди».*

ЕЖЖ-2: *«У травні минулого року (2019 – О.Н.), у Вільшанах (Харківська область) сталася трагедія із стріляниною. Місцеві жителі поконфлітувати з*

ромами. Після цього на порядку денному ще довго було питання про коректність і толерантність стосовно ромів, і яким повинен бути опублікований матеріал».

ЕПЧ-1: «Політична коректність в українському суспільстві реалізується тільки стосовно до окремої групи населення, і ця група виділяється за національністю. І після 2014 року ситуація лише загострилася. І ці ярлики формувалися не в розмовах на кухні, це ярлики, які навішувалися українськими ЗМІ»

Виходячи з наведених вище даних, можна зробити висновок, що політична коректність в українському суспільстві актуалізується та знаходить відображення у трьох основних напрямках: 1) в питаннях взаємодії національних меншин, що проживають на Україні; 2) в проблематиці гендерного рівноправ'я та частково в питаннях взаємодії більшості суспільства з сексуальними меншинами, проте деякими експертами відмічається, що ця тематика для України наразі не є актуальною; 3) в ототожненні політичної коректності із формальним вираженням толерантності, із інструментом репрезентації рівня толерантності суспільства.

Що стосується тенденцій та перспектив розвитку політичної коректності в Україні та світі, тут думки експертів розходяться, проте більшістю експертів зазначається кризовий стан політичної коректності сьогодні; більше того, деякі говорять про те, що політична коректність може заважати (ця думка є більше поширеною серед діджитал-маркетологів):

ЕПЧ-2: «Чи можливе «політкоректне суспільство»? Сумніваюся. Хіба що тоталітарними методами. Мені здається, це все потрібно переводити швидше на жарт. А коли так серйозно, коли політкоректність як спосіб змінити світу ... ну це перебір. Хоча на Заході суспільство цілком «політкоректне», так? Але що це дає, крім формального ефекту? У нас взагалі формальні норми завжди погано працювали, нам політкоректність нічого не дасть. Але почистити мову від будь-яких зневажливих слів - ось це не завадило б. Але не більше. Не треба все суспільство політкоректним робити, досить найконфліктніші слова прибрати».

ЕПЧ-4: «В Україні я не бачу ніяких перспектив розвитку. У світі - вже зазначав: настане найближчим часом дуже болісний перелом, коли політкоректність спіткає

та ж доля, що ідеологію гуманізму, яка безславно спасувала перед європейським фашизмом. Це при тому, що гуманізм спирається на природний соціальний фундамент, а політкоректності спиратися нема на що...».

Є думка, що політкоректність є неефективною не лише в Україні, а й у світі.

ЕЖЖ-5: *«Якщо коротко про тенденції, то я не вважаю, що світ стає більш політкоректним, ну а Україна тим більше».*

ЕМЧ-10: *«про що зараз говоримо!?! Гра в коректність, може, і має місце в політичних темах якихось. Тут же йдеться про прибуток. Коректність – це неприбутково. Принаймні в наших реаліях; можливо на заході дотримання якихось норм має сенс, але не у нас. Є завдання бути зрозумілим, бути доступним, ось і все».*

В даному випадку експерт має уявлення про політичну коректність, як про явище, що стосується лише окремих сфер та груп, і виходить на розгляд співвідношення політичної коректності та прибутку. Цікаво зупинитися на цьому аспекті більш детально, бо була й протилежна думка з цього приводу.

ЕМЧ-3: *«напевно, це сильно залежить від того, що саме ви просуваєте. Звісно що в окремих випадках це дуже впливає. На мій погляд, політична коректність збільшує лояльність клієнта, може це і не вирішальний фактор, але має сенс в сучасних умовах. Ну і не будемо забувати, що репутація все ж таки цінується. А політична коректність, чи то скоріше безконфліктність так чи інакше покращує репутацію та імідж компанії, яка дотримується норм мовлення та поведінки, які нікого не ображають, нікого не дискримінують».*

Виходячи з останніх двох тверджень діджитал-маркетологів, можна зробити висновок, що політична коректність і прибуток мають складні та неоднозначні відносини, які вимагають балансу, гнучкості та компромісу. Політична коректність не є неприбутковою, але також не є гарантією прибутку.

Більш позитивно налаштованими щодо перспектив розвитку політичної коректності є журналісти: експерти-журналісти підкреслюють, що політична коректність є невід’ємною частиною розвитку толерантності в суспільстві, а тому є необхідність розвиватися у даному напрямку:

ЕЖЖ-4: *«Формування політкоректності я вважаю важливою роллю журналістики. Нещодавно міжнародна ГО, де я працюю, спільно з Фондом Т. завершили трирічний тренінговий проект, під час якого українські та британські тренери навчали українських журналістів готувати публікації про переселенців із зони АТО. Значна частина цієї роботи була присвячена тому, як бути політкоректними в описі долі і подій - це стосується і термінології, і підходів. І таких проектів стає все більше, тож не дивлячись на досить складний стан речей сьогодні, політична коректність буде розвиватися не лише у сфері журналістики».*

ЕЖЖ-2: *«Мені здається, зміни на обличчя, суспільство стає більш толерантним і коректним. По відношенню до тих же ромів, до людей з особливими потребами. Можу прогнозувати, що цей напрям національної політики буде реалізовуватися і надалі».*

ЕЖЖ-3: *«Безумовно, Україні необхідно розвиватися у руслі політичної коректності, оскільки це є частиною «європеїзації» нашої держави».*

В якості висновку зауважимо, що більшість експертів схильна до думки, що політична коректність нині демонструє свою неспроможність справлятися з тими завданнями, які були на неї покладені, і в якості аргументу експерти побіжно згадують передвиборчу кампанію Дональда Трампа у США. Саме цей кейс на, думку експертів, демонструє певну кризу, що намітилася в сфері політичної коректності, і цей приклад є дуже ілюстративним, бо саме Сполучені Штати довгий час позиціонувалися як взірець побудови політично коректного суспільства. Проте це може означати наявність кризи політичної коректності та її можливе переформатування у зв'язку з цим.

В цілому експерти підкреслюють, що важко прогнозувати розвиток політичної коректності сьогодні, бо це є формальна норма, яка лише стала на шлях інтерналізації суспільством, а відповідно є два шляхи розвитку, і цей висновок є очевидним: політична коректність або продовжить своє існування у видозміненому стані (наприклад, як законодавча норма) з подальшою можливістю бути засвоєною суспільством як об'єктивна; або подолати кризу не вдасться і політичну коректність

спіткає доля мультикультуралізму. Політтехнологи вважають, що тема політичної коректності в Україні не є актуальною для суспільства. Проте, зазначається, що це може змінитися за відповідних обставин. Висловлюється сумнів щодо «органічності» політичної коректності в Україні та стверджується, що вона реалізується лише на рівні декларацій політичного істеблішменту. Така ситуація може породжувати соціальні кризи та, вочевидь, не сприяє консолідації суспільства. Наводиться приклад мультикультуралізму, який, за думкою ЕПЧ-2, призвів до негативних наслідків. Спостереження діджитал-маркетологів, які працюють із аналізом пошукових запитів, говорять про те, що українці здебільшого не політкоректні у повсякденних практиках; це, своєю чергою, може свідчити про відсутність інтерналізованості політкоректних установок; особливо це можна побачити в анонімних або не контрольованих просторах.

Політична коректність в експертних оцінках розглядається як явище, що може мати обмежений позитивний вплив, і призводити до негативних наслідків. Висловлювання політичних технологів та діджитал-маркетологів свідчать про те, що політична коректність скоріше є декларативною та накладеною ззовні нормою, що не завжди відображає реальний спосіб сприйняття дійсності. Тож вона викликає неоднозначні оцінки, і точно не може виступати в якості загальної соціальної норми. Один із опитаних експертів-меркетологів наводить приклад, який підсвічує проблему ідентичності і співвідношення «своїх» і «чужих» в суспільстві.

Аналіз висловлювань експертів-журналістів, навпаки, вказує на те, що питання політичної коректності є актуальними для України, але ступінь їх актуальності може виявитися меншим порівняно з розвинутими країнами, такими як Європа та США. Експерти вбачають проблеми в українському суспільстві з розвитком толерантності та політичної коректності. І тут політична коректність розглядається як інструмент досягнення толерантності. Наприклад, ЕЖЖ-3 і ЄЖЖ-5 виражають різні погляди на політичну коректність. Тобто, в рамках групи журналістів є ті, хто вважає її проблемою, і ті, хто вбачає в ній позитивні аспекти, такі як розвиток толерантності через мову. Це свідчить про більш широкий спектр думок щодо цього питання в

українському суспільстві. Загалом, політична коректність в українському суспільстві сприймається журналістами як важливий аспект взаємодії, але водночас вони говорять про те, що вона може викликати суперечки, особливо коли йдеться про використання гендерної забарвленої лексики та висвітлення національних питань. Також журналісти підкреслюють, що важливо враховувати ці аспекти при формулюванні комунікаційних стратегій та політик, які сприяють толерантному та відкритому суспільному діалогу. Політичні технологи і діджитал маркетингологи розглядають політичну коректність скоріше як «дань моді» та тенденцію, що є, скоріше, нав'язаною проєвропейським наративом.

Відзначимо, що більшість інтерв'ю відбулися у період з 2018 по 2021 роки, тож тема війни у них не було висвітлено. Більш того, на наш погляд, це уможливило інтерв'ю з експертами, які були на професійному рівні задіяні у політичних технологіях. Досвід повоєнних інтерв'ю (6 діалогів з діджитал-маркетологами) продемонстрував певну обмеженість метода неструктурованої бесіди – центральною темою наративу здебільшого були окремі аспекти воєнного втручання, аніж питання політичної коректності, тож такі бесіди потребували більш частого скеровування модератором, тим не менш вони виявилися доволі інформативними, хоч і не були в суворому сенсі наративом.

Крім того, в якості експертів були залучені адміністратори шкіл – це директори, завучі та викладачі-методисти (загалом 54 інтерв'ю). Їм було поставлено питання щодо мовних обмежень, які могли виникнути у сфері освіти в останні роки і чи змінився словник викладача у зв'язку із цим. Більшість учасників впевнено говорили про те, що суттєвих змін не відбулося. Але тим не менш вдалося зафіксувати різні думки, що дозволяє систематизувати відповіді за кількома напрямками.

1) Значна частина освітян відмітила, що з'явилося багато неологізмів у зв'язку із розвитком технологій, та такі, що були перейняті з англійської мови:

ХО24: «Ну з'явилося багато слів з англійської мови, інклюзія, медіаосвіта – це нове. Але воно нам прийнятне. Домашня освіта, те, що нове, що не було. Патронаж домашній Такі, але вони нам знайомі, проблем із цим не було»

Ч09: *Словник викладача, звісно, змінився. І однією з найбільших змін є вплив цифрових технологій на термінологію під час навчання. З'являються нові слова – терміни для опису цих нововведень. А якихось обмежень – немає. Все менше стає румунської мови – це головне обмеження.*

Ч02: *Якісь слова виникають, якісь зникають. Але заборон особливих не виникало. Загалом мовлення викладача має бути еталонним, так я вважаю. Вимова має бути грамотна та правильна – це обов'язково. А більше – не знаю, що додати.*

2) Частина експертів розповідали про досвід, пов'язаний із викладанням в інклюзивних класах, і відмітили, що робота в таких класах накладає цілу низку обмежень в тому числі й у формулюваннях. Деякі демонстрували свою обізнаність у тому, як потрібно спілкуватися із батьками таких дітей. Нагадаємо, що інклюзивна освіта є одним із елементів освітньої реформи, яка була започаткована у 2017 році. Інклюзивна освіта передбачає, що діти з особливими освітніми потребами навчаються разом з дітьми без таких потреб в загальноосвітніх школах, а не в спеціальних закладах. Можна сказати, що інклюзія в освіті в Україні є одним з проявів політичної коректності, яка спрямована на забезпечення рівних прав та можливостей для всіх дітей, незалежно від їх особливостей. Інклюзивна освіта в Україні є одним із чинників зміни мовленнєвої та поведінкової культури, яка вимагає більшої уваги, обачності та толерантності до різноманітності та індивідуальності дітей. Разом із тим, вона є серйозним викликом для вчителів, які мають адаптуватися до нових умов, вимог та можливостей навчання. Цей аспект доволі детально був розкритий експертами, у школах яких були інклюзивні класи:

Х021: *Мені здається що зміни відбуваються ось саме зараз. Реформа передбачає те, що зараз дітки з особливими потребами навчаються в загальних школах, так класи окремі, але навчають їх наші вчителі, які не мали справи із таким раніше. І оця збільшена увага до інклюзивності і зумовлює нові слова, нові форми. І це позитивні зміни, так я думаю. Зараз з'являються якісь терміни, пов'язані з гендерною рівністю, ми знаємо, що таке "гендерні стереотипи", "мультикультурна освіта", "диференційоване навчання", тощо.*

ХО10: Я викладаю в молодшій школі в інклюзивному класі, тож це передбачає, що маю бути більш виваженою в використанні якихось зворотів, це стосується не стільки дітей, скільки їх батьків. Ну, можна зрозуміти, для них це біль, і вони відстоюють своїх дітей. Хоча я б не сказала, що вони страждають в нашій школі.

3) Рідше адміністрація навчальних закладів згадувала про гендерну рівність та використання фемінітивів. Такі згадки були поодинокими, але тематика гендерної рівності згадувалася в контексті зміни освітнього тезаурусу:

ЧО12: Змінюється, ми реагуємо. Ми в своїй школі виступаємо за те, що всі є рівними і привчаємо до цього наших учнів. Ми знаємо що таке фемінітиви, думаю, вчителі використовують їх, ми обізнані. Ми за толерантність.

Загалом тематику політичної коректності не актуалізовано у сфері освіти: жоден із експертів-освітян не згадав словосполучення «політична коректність» в контексті відповідей на дане питання. Тим не менш, адміністраторами шкіл вживалися такі поняття, як інклюзія та толерантність, Це в першу чергу може пояснюватися введенням окремих класів з дітьми, які мають особливі потреби; вчителі, які є дотичні до таких класів, відмічають що спілкування відрізняється; тобто ми можемо фіксувати певні прояви політичної коректності в освіті, але ця тема не проблематизується освітянами як така. В цілому, наявних відповідей достатньо для того, щоб констатувати, що зміни відбулися, але робити прогнози щодо масштабу їх перспектив ще зарано, особливо із урахуванням поточного контексту.

3.3.2 Сприйняття політичної коректності: інтерналізація політичної коректності як ціннісно-нормативної установки студентською молоддю (на прикладі студентів 2-3 курсів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна).

За результатами фокус-групових інтерв'ю зроблено загальний висновок щодо інтерналізації політично коректних установок, через визначення сприйняття та відношення молоді до конкретних спроб реалізації політичної коректності в дії.

Вивчаючи те, наскільки лояльними є студенти до окремих проявів політичної коректності, ми можемо робити попередні висновки щодо сприйняття ними політично коректних установок.

Переходимо до інтерпретації результатів, які були отримані в ході фокусованих групових інтерв'ю зі студентами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Всього було проведено 4 ФГІ, з загальною кількістю – 25 учасників, по 7, 9, 9, 8 учасників відповідно. Будуть наведені окремі фрагменти бесіди; тож існує необхідність кодування. Учасники будуть кодуватися наступним чином: учасник (У), номер фокус-групи (1, 2, 3 або 4), порядковий номер учасника визначається за послідовністю першої репліки у ФГІ, стать: чоловіча, жіноча (Ч/Ж), за факультетами гуманітарний, природничий та технічний (Г, П, Т).

Репліки модератора (М).

Кодування за групами виглядає наступним чином:

1 фокус-група: У-11ЧГ, У-12ЖГ, У-13ЧТ, У-14ЧП, У-15ЖТ, У-16ЖГ, У-17 ЖГ.

2 фокус-група: У-21ЖГ, У-22ЖГ, У-23ЖП, У-24ЧТ, У-25ЧТ, У-26ЧТ, У-27ЧГ, У-28ЖТ, У-29ЖП.

3 фокус-група: У-31ЧГ, У-32ЖГ, У-33ЖТ, У-34ЧТ, У-35ЧТ, У-36ЖТ, У-37ЧГ, У-38ЖГ, У-39ЧП.

4 фокус-група: У-41ЧГ, У-42ЧГ, У-43ЖГ, У-44ЖТ, У-45ЧТ, У-46ЖТ, У-47ЧГ, У-48ЖГ

Перше питання, яке ставилося учасникам, було присвячено їхньому розумінню політичної коректності. В усіх групах на старті бесіди політична коректність визначалась як суто мовний феномен, проте в ході бесіди думки змінювалися і виходили на більш масштабні визначення.

У-21ЖГ: *«Мені здається, що політична коректність -- це мовна стриманість».*

У-24ЧГ: *«Я теж думаю, що це щось пов'язане із мовою, але це більш широке поняття, яке виходить за рамки мови, тому що це може бути і в інших проявах: картинках, серіалах, щось неполіткоректно показувати. Це дуже широка сфера і більш актуальна в цивілізованих країнах».*

Другим найбільш поширеним твердженням було, що політична коректність може розглядатися як синонім толерантності, або як її вираження, і недоцільно розглядати її як щось самостійне. Тобто учасниками толерантність і політична коректність розглядалися як взаємопов'язані речі або співвідносилися як зміст та форма відповідно:

У-12ЖГ: *«Політична коректність - це ввічливе і толерантне ставлення до людей, які є представниками меншин різних».*

У-37ЧГ: *«Мені здається, політкоректність вводить для того, щоб нікого не образити, типу толерантності. Нещодавно була дуже гучна тема про антисемітизм, що у Львові «жид» був головним антагоністом в н'єсі, плюс ще в Одесі були написи на єврейських виданнях. Щоб такого не було, необхідна толерантність і політична коректність. Хоча, це трохи більше до толерантності, а політкоректність - це більш на «високому» рівні, на офіційному».*

Загальний консенсус серед учасників полягає в тому, що політична коректність пов'язана із стриманістю в мові, але вона може виявлятися і в інших сферах, включаючи зображення та медіа. Є розбіжності в розумінні зв'язку між політичною коректністю та толерантністю. Деякі розглядають їх як взаємозалежні, тоді як інші вбачають в політичній коректності певну формальність, що може відрізнитися від більш широкої концепції толерантності. Погляди на актуальність політичної коректності різняться, вказуючи на її більшу значущість у цивілізованих країнах, де вона може бути важливою складовою суспільного діалогу та культурного середовища, що стосується України – учасники частіше за все говорили про те, що в цьому контексті ця тема для них є не зовсім зрозумілою.

Щодо загального сприйняття і оцінки явища:

У-48ЖГ: *«політична коректність – це обмеження, на мій погляд, ніякої політкоректності не має бути»*

У-41ЧГ: *Може мати як позитивний, так і негативний сенс, залежно від контексту та сприйняття. З одного боку, політична коректність - здатність*

виражати свої думки та переконання, щоб не образити або не принизити інших. Але це й обмеження, особливо якщо говорити про журналістику чи творчість.

Щодо фіксованих конотацій: більшість учасників ФГІ до проявів політичної коректності ставилися або позитивно, або нейтрально. Проте десь третина всіх учасників схильна вважати, що це поняття носить негативне забарвлення, у зв'язку з тим, що політична коректність може виступати інструментом обмеження. Цікавим є той момент, що ті, хто оцінили феномен політичної коректності як негатив, виходять з більш широкого визначення даного поняття, тобто не зводять його виключно до мовних проявів.

У-15ЖТ: *«Для мене політична коректність є негативною рисою суспільства. Напевно, зараз буде дуже грубий вираз, але вона, політична коректність ця, робить інфантильними людей. Замість того, щоб взяти і постояти за себе, людина починає звертати увагу на те, що суспільство несправедливо до неї, на те, що в суспільстві існують нерівності, грубоці... Хоча до цього ці нерівності такими для людини і не визначалися. Воно робить людину такою ось тремтячою дитиною».*

Також учасниками визначався вибірковий характер політичної коректності, а це дає можливість стверджувати, що така вибірковість може покладатися в основу поширення нових нерівностей.

У-27ЧГ: *«По суті політкоректність може бути інструментом для будь-якої соціальної групи і надавати якесь емоційне забарвлення або оцінку (в плані позитивного або негативного) можна тільки з позиції кого-небудь, до кого це відноситься або наглядача...».*

Думка У-27ЧГ є доволі важливою для нас у цьому контексті, оскільки тут очевидно фіксується особиста відмежованість: учасник підкреслює, що оцінювати ситуацію не може, оскільки не вважає себе зануреним до контексту. Тобто, ймовірно, ця тематика не була рефлексованою інформантом. Це наводить нас на думку, що в інформаційному просторі саме цього учасника тематика політичної коректності не фігурувала.

Політична коректність також розглядається як інструмент реалізації конкретних інтересів (індивідуальних, чи групових).

У-14ЧП: *«Це така досить вибіркова політика, діє вона в інтересах того, кому вона вигідна в даний момент».*

Учасники фокус-групи також зауважували, що політична коректність не може претендувати на універсальність; таким чином відбувся вихід на співвідношення політичної коректності і культури. Зазначалось, що політична коректність може виступати, скоріше, як певний алгоритм дії, але мовні форми диктуються тим, в якій саме культурі відбувається комунікація. Була висунута думка, що політична коректність – це «суто американське» явище, але в умовах глобалізації ця тенденція поширюється на Європу та світ, і це поширення загалом і демонструє слабкі сторони політичної коректності як концепту.

У-16ЖГ: *«А ось головне ще, у мене 2 думки дозріли. По-перше, те, що політкоректність зазвичай ми сприймаємо ззовні, не думаючи над тим, що це щось образливе, може бути дійсно образливе, а, може бути, і не образливе поняття. Хто-небудь пам'ятає мультик Спіді Гонзалес? Про мексиканську мишу. Так от, її всіляко намагалися заборонити в Америці, незважаючи на те, що для самих мексиканців вона здавалася не образливою, а навпаки, прикольною, веселенькою такою. А по-друге те, що вся ця терпимість, якщо так узагальнювати, в кінцевому підсумку діє на терпіння тих людей, до яких звертається ця терпимість. Тобто будьте терпимими, терпимими - і терпіння вже закінчується. І в кінцевому підсумку це виливається, навпаки, в ще більшу нетерпимість. І все це потім відбивається на тих самих меншинах, яких так намагалися охороняти».*

У-11ЧГ: *«Я ось згоден. Виходить, політкоректність існує заради політкоректності, а не для того, щоб запобігати ось цій дискримінації, вона починає породжувати нову дискримінацію і все лише ускладнюється».*

Таким чином, політична коректність не оцінюється як ефективний шлях подолання суспільних протиріч, принаймні у далекоглядній перспективі, оскільки фактично вона не здатна зняти напругу, а маскує її певний час; і якщо протиріччя

залишаються актуальними, то політкоректність тільки загострює ситуацію та провокує роздратування. Також, учасники двох фокус-груп помітили певне протиріччя в тому, як оцінювати політичну коректність в різних мовах та культурах. Вище була наведена цитата, де розглядалося сприйняття одного персонажу в Америці та Мексиці. А також постало питання співвідношення різних мов та перекладів. І тут актуалізується питання співвідношення культури, мови та політичної коректності:

У-14ЧП: *«Мені ось цікаво, чи можна вважати політкоректною польську мову, якщо у них прямий переклад «єврей»- це «жид». Начебто все нормально для поляка, а для українця – неполіткоректно».*

У-16ЖГ: *«Це ти з українського просто береш, що «жид» - це негативно. Там «жид» - це прямий переклад з польської «єврей», так що з коректністю все нормально начебто, як же ти інакше сформулюєш? (усміхається)».*

У-14ЧП: *«Ну добре, інший приклад: чи можна іспанську мову вважати неполіткоректною, якщо там чорний - це негр (negro)?»*

У-16ЖГ: *«Не потрібно пов'язувати переклади, те, що сприймається з негативною конотацією в одній мові, абсолютно не є таким в іншій мові».*

У-14ЧП: *«Я це до того, що політичної коректності як такої бути не може, це якась дуже відносна норма, яка в одній культурі працює, а в іншій ні. Це щось дуже штучне. Ну, може, крім Штатів тільки, там може воно і природне».*

Думка про те, що феномен політичної коректності є притаманним лише для американської культурної традиції, була озвучена і експертами, і в рамках фокус-групи ми також звернулися до цієї тематики. Учасники декілька разів відзначали, що в США були сформовані об'єктивні передумови для розвитку політичної коректності і як мовного феномена і як ідеологічного конструкту. Оцінка стану політичної коректності в інших країнах викликала дискусію:

У-39МП: *«Я вважаю, що політична коректність прижилася сама собою тільки у Штатах, а потім все стала розповзатися по світу. Американське кліше. І в інших країнах та суспільствах це кліше не спрацьовує».*

У-34ЧТ: *«Ну не знаю, в Європі ж працюю. Якщо подивитися на Європу, яка приймає біженців, там дуже терпимо до цього ставляться. Хоча вони там роблять, що хочуть. Але ставлення до них дуже м'яке, коректне. Переселенці ж, нічого поганого про них не прочитати і не побачити, тому що це баниться. Ось вам політична коректність в дії. І начебто усе ефективно».*

У-32ЖГ: *(перебиваючи) «Як я розумію, в Європі, особливо в Німеччині, ставляться до біженців терпимо, але це все на дуже поверхневих рівнях, тому що в 2015 році, чи коли там, оголосили про провал мультикультуралізму. Це ж яка там криза повинна була статися, щоб ліберальна Європа погодилась на такий крок, тож вся їхня коректність - то показуха... ставлення, насправді, не дуже терпиме».*

У-35МТ: *«Я ось погоджуюсь з дівчиною. Треба мати на увазі те, що такі великі держави, які кращі, розвинутіші і т.п., вони позиціонують себе як політично коректні, а насправді виявляються зовсім інакшими, і напруження там буде більш серйозне, ніж в тих країнах, що про політичну коректність і не думають нині».*

Проблематика політичної коректності в Європі в контексті Європейської міграційної кризи, яка виникла в на початку 2015 року у зв'язку з багаторазовим збільшенням потоку біженців і нелегальних мігрантів до Європейського союзу з країн Північної Африки, Близького Сходу та Південної Азії, розглядалася в усіх фокус-групах. Власне, ця тема була найбільш дискусійною. Але варто зазначити, що всі учасники зійшлися на думці, що саме ця криза і здатна продемонструвати, наскільки Європа готова бути толерантною та політично коректною. На думку багатьох учасників, саме подальші дії європейського правління і продемонструють, яким буде майбутнє політичної коректності в Європі та світі.

Загалом же учасники визначають, що політична коректність, якщо її розглядати виключно як мовний феномен, здатна пом'якшити певні суспільні розбіжності; але ж політична коректність виходить на рамки мови, і стає нав'язливою, тож розглядати її як ефективний механізм подолання протиріч нині не варто.

Наступний блок, що був запропонований в рамках фокус-груп, присвячений розгляду конкретних прикладів, які можуть розглядатися як кейси політичної

коректності. Він був спрямований на те, щоб розкрити ставлення студентів до проявів політичної коректності, та з'ясувати стан інтерналізованості установок на політичну коректність. Необхідність введення цього блоку зумовлена тим, що виходячи з різного уявлення про феномен політичної коректності в рамках дискусії, яка передбачала виключно відповіді на питання, висновок щодо сприйняття політкоректності зробити було б неможливо. Проте інформація, яка була отримана в ході відповідей на питання, виявилася вичерпною, тобто відповіді, які вдалося отримати, були достатніми, оскільки експерти почали повторюватися в думках. Відповідно, аналіз обговорення кейсів буде здійснено в узагальненому вигляді та з метою ілюстрації отриманої інформації. Для обговорення були запропоновані три кейси, що репрезентують різні проблемні поля: індивідуальну повсякденність, культурну спадщину та сучасні маскультні процеси. Кожен кейс описує політкоректний акт, що містить потенційний тригер реакції, причому тригери є достатньо гострими, аби гарантувати наявність реакції, та відображають різні об'єкти політкоректного трансформування: повсякденність, пам'ять, розваги. Учасникам необхідно було коротко виразити своє ставлення, щодо кожної із запропонованих ситуацій. Розглянемо в загальному вигляді оцінки кожної ситуації.

*Кейс 1. Для того, щоб уникнути антропоцентризму по відношенню до живого світу і підкреслити наше біологічно рівноправне співіснування на одній планеті з представниками цього світу, слово *pets* [домашні тварини], що припускає людину як хазяїна або власника, замінюється словосполученням *animal companions* [компаньйони-тварини], *house plants* > *botanical companions* [домашні рослини > компаньйони-рослини], а предмети неживого світу - *mineral companions* [компаньйони-мінерали].*

Даний приклад спровокував збудження у учасників усіх фокус-груп, та був оцінений одноставно негативно. Фактично цей приклад, на думку учасників, демонструє те, що політична коректність може бути розповсюджена навіть там, де вона не має ані сенсу, ані змісту. Зводячи, таким чином, ідею мовної коректності до абсурду, лише провокується її суспільне відторгнення. І тут же постає питання: якщо

ми на рівні мови ототожнюємо рослинний та тваринний світ із людиною, то тут же може бути розглянута ініціатива надання їм правосуб'єктності. Але якщо питання є абсурдним до комічності, то інтерпретація сутності кейсу є дуже показовою: учасники фокус-груп зафіксували важливе пояснення проблеми зростання політичної коректності – пояснення як наслідка претензії на універсальність, що є втіленням ціннісно-нормативного змісту політичної коректності та її ліберального ідеологічного фундаменту із установкою на тотальну зміну соціального порядку. Учасники фокусуються на тому, що політична коректність обмежена у своєму змісті та сенсі, і порушення цих меж веде до абсурдизації й втрати ефективності (через провокування спротиву аудиторії) політкоректного дискурсу.

Кейс 2. Естонське видавництво Varrak зіткнулося з проблемою - чи можна назвати книжку Агати Крісті «Десять маленьких негрят» так само, як і в оригіналі? Було прийнято рішення використовувати нову назву «І не пропали» - її було узято з дитячого вірша, автором якого є також Агата Крісті.

Наступний приклад був також переважною більшістю оцінений негативно, і головними аргументами такої оцінки, на думку учасників, було те, що необхідно враховувати, по-перше, історичний контекст, в якому був написаний та вперше виданий твір, по-друге, політична коректність тут виступає як інструмент обмеження свободи слова та творчості взагалі:

У-24ЧТ: «Натикаємося на проблему свободи слова, тому що якщо я не можу написати то, що я хочу написати, чи не ущемлюються мої права? Тоді треба переробляти всі картини, все, що було написано, або зроблено. Згадаймо наші, наприклад, книги, де описано багато чого. Це все треба міняти. І тоді трапляється підміна, щось можна змінити, неправильно перевести і т.д. Купа проблем».

За переліком технічних проблем можна побачити, що від уваги учасників не вкрилася широко актуалізована у тих же США проблема спровокованої вищезгаданим прагненням до тотальної зміни соціального порядку та претензією на універсальність політичної коректності «дискримінації думок». Разом із суперечливим ігноруванням контекстуальності, яка лежала в основі вироблення самої

логіки політичної коректності, її модернізаційний характер результує до атаки на суб'єктну індивідуальність, яку також проблематизує оцінка учасників запропонованого кейсу.

І останній кейс, який спровокував розходження в оцінках учасників фокус-груп, є досить популярним та обговорюваним:

Кейс 3. «Кінопремія «Оскар» періодично стикається зі звинуваченнями в расизмі та висловлюваннями, що зачіпають гідність меншин. Хвиля обурення вилася в популярний хештег #OscarsSoWhite. У результаті «расистського скандалу» кіноакадемії довелося довго вибачатися і навіть змінити свій склад. З 2016 році мандат включає усі аспекти: стать, раса, етнічна приналежність і сексуальна орієнтація».

В даному випадку оцінки не були такими однозначними, як у двох попередніх кейсах, проте, більшість учасників схилилися до думки, що таке ставлення до меншин Кіноакадемії не нівелює дискримінацію, а породжує іншу.

У-17ЖГ: «Після цього ще були досить чудові жарти з цього приводу, коли «Оскар» «занадто білий»: сидять в залі білі люди, потім додали чорношкірих – «все ще білий». І коли все стали чорношкірі - «ось тепер нормально». [...] Ось в тому році було «Місячне сяйво» і «Ла-ла Ленд»: спочатку вони оголосили, що «Ла-ла Ленд» виграв кращий фільм, а потім «Місячне сяйво». І «Місячне сяйво» зосереджений на житті чорношкірих людей-геїв. У цьому проблема, що це переходить вже кордон, це виходить зворотна дискримінація таким чином».

Знову ми бачимо фокус на виході політичної коректності за змістовні межі, що веде до абсурдизованої заміни дискримінації альтернативною дискримінацією замість проєктної елімінації дискримінаційного наративу. Вихід за межі розкривається через розведення сфери об'єктної активності (кіновиробництво та кіномистецтво) зі сферою генези дискримінаційного наративу (расово-етнічні відносини). Проте були і інші думки з цього приводу.

У-42ЧГ: «Сам факт, що кіноакадемії довелося вибачатися та змінювати свій склад, вже свідчить про важливість голосу суспільства у боротьбі з расизмом та

дискримінацією. Це непогано, якщо замислитися? Хоча я не дуже цікавлюся тим, що відбувається довкола того «Оскару», фарс якийсь»

Ця думка також є дуже важливою, оскільки переводить фокус уваги з оціночних (незалежно від того, чи є ці оцінки обґрунтованими), та емоційно провокативних аспектів кейсів до аспекту ефективності. І розкриває цей аспект в дещо формалізований, технологічний, але адекватний призмі соціоінженерної інтерпретації політичної коректності як інструменту зміни соціального порядку, спосіб. Логічний ланцюжок – суспільство (насправді його окрема частина) використало політичну коректність, і Кіноакадемії довелося змінюватися, – містить в собі просту тезу: як би не виглядав кейс у процесуальному вимірі, але із точки зору результату він демонструє дієвість політичної коректності. Відповідність цієї дієвості первісним завданням політичної коректності – це вже інше питання.

Виходячи з аналізу оцінок запропонованих кейсів, абсолютна більшість опитаних студентів не сприймає прояви політичної коректності як дії, на які сьогодні дійсно існує соціальний запит. Чи не єдина думка про ефективність одного з політкоректних актів супроводжувалася вкрай скептичною загальною характеристикою події. Запропоновані ситуації визивають якщо не обурення, то певний внутрішній супротив аудиторії, що фіксувалося у зміні поведінки учасників та їх риторики. Бачимо розходження між декларативною репрезентацією та відсутністю глибинного засвоєння політкоректних установок. Зауважимо, що це відповідає згадуваній нами картині розподілу цінностей в громадській думці сучасної України, за якій стрижнева для політичної коректності цінність різноманіття входить до нижчої за значущістю групи цінностей, якими, за думкою респондентів, можна тимчасово знехтувати (Dembitskyi, Kyrychenko, Salnikova & Sydorov, 2022). Ми дійшли висновку, що політкоректні установки в українському суспільстві не є інтерналізованими, більш того, прояви політкоректності розглядаються як неприродні для суспільної взаємодії та для суспільства в цілому.

Висновки до розділу 3

Аналіз обраних кейсів вказує на те, що політична коректність в сучасному суспільстві виходить за межі ввічливого ставлення та соціальних норм, перетворюючись на складний механізм, який регулює соціальну взаємодію директивними методами. Про це говорить наявність дисциплінарних покарань за порушення норм політичної коректності. Аналіз кейсу «Різдво» показав, що різноманіття, навколо якого вибудовується політкоректний акт, доповнюється інклюзією, культурою приналежності та нейтральності, тоді як противники акту вибудовують свій дискурс навколо ідентичності, традицій, спадщини й звинувачень у лицемірстві «поліцейських політкоректності» та ірраціоналізму механічної інклюзивності. Політична коректність за результатами аналізу постає як елемент соціально-політичної боротьби: стартова спрямованість політичної коректності на соціальну згуртованість заміщується політичною метою технологічного об'єднання прибічників, а ідеологеми політичної коректності набувають іміджевого характеру. Кейс «Різдво» продемонстрував втілення політичної коректності як процесу деконструкції усталеної традиції, що надає самій політкоректності характеру «винайденої традиції» за Гобсбаумом.

Результати аналіз кейсу «Маскульт» (події «Марвел» та «Оскар») також свідчать, що політична коректність чималу увагу приділяє атакам на знакові продукти минулого, а цільову згуртованість прагне реалізовувати у тому числі на фундаменті інтерсекційної ідеології. Спротив політичній коректності будується на викритті надмірної інфільтрації політкоректних актів до «звичних» символів та нещирості декларованих цілей, що лише маскують справжні соціальні проблеми. Показано, як політична коректність через функції (де)легітимації, реабілітації, мобілізації та інтеграції функціонує як інструмент макроідеологічного виробництва. Проте ефективність цього функціонування неочевидна: подія «Оскар» демонструє, що змістовного зсуву порядку соціального, втіленого масовою культурою не відбувається, він зміцнюється через маскування нерівності й дискримінації

формалізованими актами. Продемонстровано, що політична коректність визначає не лише взаємодію в окремих інституціях, але і вимагає дотримання встановлених норм у повсякденному житті через існування організацій, що контролюють виконання норм політичної коректності. Аналіз масової культури допомагає нам проілюструвати ідеологічний характер дії політичної коректності.

Що стосується сфери освіти, то вона є найяскравішим прикладом того, що сьогодні політична коректність активно інституціоналізується у тісній зв'язці з інклюзією. Аналіз дискурсивного та практичного рівнів кейсу «Освіта» у поєднанні з історико-соціологічним аналізом демонструє, що політична коректність реалізується в освітньому полі крізь формалізовані розгалужені практики. Декларація цілей політкоректних актів є помітно детальнішою за попередні кейси, і разом із тим деталізація обмальовує лише загальний образ цільового соціального порядку, але не містить фокусу на подоланні проблем. Зростання кількості «етнічних студій», поява в коледжах та університетах мовних кодексів та гайдів мовлення і взаємодії, свідчать про ознаки інституціоналізації політичної коректності. Звісно, ми не можемо ані визначити рівень цієї інституціоналізації, ані спрогнозувати її результативне завершення, але самий факт наявності певних інституційних ознак характер зафіксовано за результатами аналізу.

За результатами аналізу кейсу «Політика» бачимо більш чітке ідеологічне оформлення політичної коректності попри те, що її «інфільтрація» є менш очевидною, ніж в інших кейсах. Ми вважаємо це наслідком більшої органічності компонентів політкоректності для політичного поля; разом із тим результати аналізу свідчать про розширення регулятивних ефектів ціннісно-нормативної складової політичної коректності на позаполітичні поля діяльності політичних акторів.

Якщо говорити про український контекст, то в результаті інтерв'ю з представниками зі сфери освіти Харківській та Чернівецькій областях виявилось, що суттєвих змін у словнику викладача не відбулося. Проте, вони визнали, що з'явилося багато неологізмів, особливо пов'язаних із розвитком технологій та позичених з англійської мови. Деякі експерти, які мають досвід викладання в інклюзивних класах,

відзначили, що робота в таких класах накладає певні обмеження на використання мови та вимагає більшої уваги, обачності та толерантності. Інколи адміністратори шкіл згадували про проблематику гендерної рівності та використання фемінітивів у контексті зміни освітнього тезаурусу. Жоден з 54 опитаних експертів-освітян не використовував термін «політична коректність» у своїх відповідях, що є для нас доволі красномовним фактом. Однак їхні відповіді вказують на певні прояви політичної коректності в освіті, особливо в контексті інклюзивної освіти та гендерної рівності.

Виходячи з отриманих даних, бачимо, що запропоновані експертами визначення містили в собі ті критерії, які розглядалися як значущі в авторському визначенні. Загалом завдання щодо перевірки і уточнення поняття та концептуального підходу до розгляду політичної коректності реалізоване. Експерти звертали увагу на те, що політична коректність має розглядатися у мовному аспекті та у тісному зв'язку із культурною традицією конкретного суспільства, також політична коректність може розглядатися як механізм реалізації державою певної політики. Саме останнє твердження дає можливість позиціювати політичну коректність як ерзац-ідеологію, оскільки механізм її дії подібний до ідеологічного, про що ми детально говорили в попередніх розділах. Власне, це і було підтверджено відповідями деяких експертів на питання щодо співвідношення ідеології та політичної коректності.

Більшість експертів та учасників фокус-групових інтерв'ю схильна вважати, що неправильним є приписування будь-яких конотацій політичній коректності, бо це є суспільний феномен, який треба розглядати як характеристику суспільства. Політичні технологи та діджитал-маркетологи сприймають політичну коректність як штучне утворення, схильні говорити скоріш про толерантність та цензурування, ніж про політичну коректність. У професійній діяльності ці дві групи експертів стикалися з окремими проявами політичної коректності, але власне усвідомлення цих моментів саме як політичної коректності не відбувалося. Але в подальшій бесіді експерти виходили на конкретні кейси. І цей факт, на наш погляд, можна пояснювати саме труднощами в операціоналізації поняття «політична коректність», а не тим, що

проблематика не є актуальною. Дещо інша ситуація складається в сфері журналістики. Більшість опитаних схильні вважати, що політична коректність має суто мовний характер. Цікавим для нас є те, що саме журналісти говорять про культурну зумовленість політичної коректності і про її потенціал конструювання, а це частково підтверджує, що політичній коректності притаманні риси ідеології. Проте, маємо підкреслити, що в рамках дослідження саме журналістського сегменту експертів було виявлено досить широкий діапазон думок; можливо, дослідження журналістів має відбуватися як окремий етап.

Результати фокус-групових інтерв'ю демонструють: сьогодні політично коректні установки не є інтерналізованими в українському суспільстві. Фіксується розходження між декларативною репрезентацією політкоректних установок та майже відсутністю глибинного засвоєння цих установок. В той же час учасники визнають (із майже обов'язковою демонстрацією власного невдоволення фактом, що визнається), що політична коректність виходить за рамки мови, і може претендувати якщо не на ідеологічний, то принаймні на маніпулятивний характер.

ВИСНОВКИ

1. В першому розділі дисертаційної роботи розглянуто підходи до аналізу політичної коректності з різних позицій: як мовний феномен, як ідеологію, як механізм ліберальної демократії. Дані підходи було узагальнено та реінтерпретовано, що дозволило сформулювати робоче визначення: політична коректність – це дискурсивний культурно-поведінковий процес поширення ідеологічної і нормативної установки на подолання соціальних конфліктів і протиріч через обрання специфічних мовних засобів різного рівня.

Виділяються два аспекти політичної коректності:

- *культурно-поведінковий*: політична коректність стає фактором організації суспільного буття, найбільш послідовно вона проявляється у сфері освіти – нові стандарти освіти в Сполучених Штатах регламентують поведінку (зокрема мовну) учасників відповідно до політкоректних установок. Це свідчить про те, що політична коректність активно втручається у систему виховання та формування цінностей. Ілюстрацією також є рух Black Lives Matter, який в сучасних обставинах різко загострює тему нерівностей і дискримінації. Його активізація підсилює тему боротьби за рівність та визнання прав пригноблених меншин, виходячи за рамки проблеми лише расизму. Це свідчить про те, що політична коректність набуває широкого соціокультурного впливу і об'єднує різні сегменти суспільства.

- *мовний* аспект політичної коректності виявляється в пошуку нових засобів мовного вираження та коригуванні мовного коду. Прагнення до уникнення певних дискримінаційних висловлювань та образливих слів визначається проявляється в евфемізації мови, тобто в підборі нейтральних та позитивних заміників для термінів, що можуть вважатися зневажливими. Мова стала простором прояву політичної коректності, а основним її проявом є регламентація мови. Це свідчить про те, як важливо розуміти, як зміни в мові можуть впливати на суспільство. Робиться припущення, що політична коректність базується на гіпотезі лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа, яка передбачає прямий зв'язок між формами мови, культурою та мисленням. Створення норм мовного етикету та програмування

лінгвістичної поведінки використовується як засіб досягнення соціальної солідарності та згуртованості через вирішення (запобігання) проблем, пов'язаних із дискримінацією. Політична коректність не лише привласнює функцію цензури, але й претендує на нормування мовних дій в суспільстві, що є джерелом впливу на культурні трансформації.

В роботі здійснено етимологічний аналіз терміну «коректність», результат якого показує, що сенс цього поняття найкраще передається терміном «правильність» (у тому числі як відповідність порядку). Також відзначається важлива відмінність між «тактом» та «коректністю», де такт визначається як виключення та придушення особистісного в процесі спілкування заради участі у цьому спілкуванні (за Г. Зіммеlem).

В цілому, політична коректність визначає нові правила гри в сучасному суспільстві. Вона впливає на освіту, культурний ландшафт і символічний порядок, спрямовуючи суспільство на шлях більшої рівності та врахування прав меншин. Така тенденція варта уваги та глибшого аналізу для розуміння її повного впливу на сучасні динаміки суспільства.

Продемонстровано, що політична коректність не є ані ідеологією, ані окремим її елементом. Насамперед її варто розглядати як ідеологічну установку, що містить в собі механізм впливу на суспільство, ґрунтується на дискурсивних та лінгвістичних прийомах. Як було продемонстровано в першому розділі, політична коректність є феноменом дискурсивним, а не суто лінгвістичним, та функціонує як ідеологічний механізм, що проявляється у виході політичної коректності за рамки мови; сьогодні вона є нормативним феноменом, що закріплюється в деяких країнах навіть на рівні законодавства.

Визначено, що такого нормативного характеру політична коректність набула лише останнім часом: це простежується в ході аналізу її генези. В такий спосіб реалізується завдання щодо розкриття розвитку політичної коректності як соціального феномену. У рамках другого розділу розглянуто історію становлення політичної коректності та передумови набуття нею ознак ідеологічного механізму.

2. Політична коректність розглядається не просто як мовний феномен, а саме дискурсивний. Дискурсивний вимір політичної коректності втілено у постійному оновленні мовного аспекту політичної коректності. Крім лінгвістично-семантичного, «словникового» рівня функціонування, мова в політичній коректності реалізується як джерело і продукт соціальної взаємодії; вона є невіддільною від соціального контексту її використання та від соціокультурних позадискурсивних практик. Дискурсивний вимір політичної коректності формується в результаті використання мови як інструменту соціального конструювання та знаряддя здійснення влади – чи спротиву владному впливу. В підрозділі 1.4 показано генетичний зв'язок політичної коректності із дискурсивними теоріями представників Франкфуртської школи, зокрема ідеєю Ю. Габермаса щодо можливості досягнення «ідеальної» мовної ситуації за рахунок раціоналістичного очищення ідеологічно викривленого дискурсу. Це пов'язує дискурсивний аспект політичної коректності із підходом критичного дискурс-аналізу, що спирається на той же ідейний фундамент. Трагування дискурсу як мови, що діє у складному соціальному контексті (включно із соціальною ситуацією, позиціями дискурсивної спільноти та габітусами аудиторії), разом із виявленням вищевказаного генетичного зв'язку, є підґрунтям використання критичного дискурс-аналізу в якості методології дослідження дискурсивного виміру політичної коректності. Дослідження дискурсивного виміру політичної коректності здійснено за допомогою комбінованого підходу Н. Феркло та Р. Водак в межах аналізу кейсів.

3. В першому розділі розглянуті узагальнено та реінтерпретовано ряд міждисциплінарних авторських напрацювань, зокрема, А.Блума, Д. Д'Соузи, Д.Лео, Д.Равич, Д.Тейлора, С.Уолкера, П. Лойера, Р. Спарроу, К. Хейлі, Т. Гаргано. Зазначені автори розглядали політичну коректність здебільшого як статичний лінгвістичний феномен; в роботі вони осмислені в соціологічному ключі та доповнені процесуальним аспектом. На базі теоретико-емпіричних пошуків даних авторів було сформульоване авторське визначення та виокремлено аспекти політичної коректності, які згадані вище.

В другому розділі розглянуто становлення і розвиток історичної соціології, її методологічні можливості у вивченні політичної коректності. Останню представлено як соціокультурне явище, яке вимагає історичного обґрунтування та аналізу. Історична соціологія дозволяє розкрити процесуальний характер політичної коректності, надає можливість розгляду політичної коректності крізь призму застосування концепту модернізації до розвитку ідеології лібералізму. Історична соціологія або переосмислює історичний матеріал у соціологічних поняттях та концепціях, або здійснює пізнання історичних явищ від самого початку за допомогою соціологічного інструментарію.

В роботі використовуються напрацювання М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Зомбарта, Т. Скочпол, І. Валлерстайна, Р. Колінза, Р. Бендікса, Б. Мура, Р. Лахмана, Р. Брубейкера. Особливо значущими виявилися напрацювання Дьордя Лукача (концепція «культурної ідеології», застосування якої до політичної коректності дозволяє зрозуміти, як остання формує чи відображає соціальні норми та цінності), Карла Поланьї (ідеї двоїстого ринку та захисного панцирю із культурних інститутів, інструментом зламу якого можна вважати політичну коректність, розглядаючи її в контексті соціальних структур), Георгія Дерлуг'яна (пояснення ідеологічної динаміки через багатовимірність, комплексність і нелінійність суспільних процесів), Майкла Манна (концепти ідеологічної влади та трансцендентної ідеології, які дозволяють дослідити вписаність політичної коректності у владні відносини) та Крейга Калхуна (методологія аналізу складно фіксованих явищ, яка дозволяє визначити роль політично коректних установок у створенні віктимної ідентичності).

4. Висвітлено генезу політичної коректності як соціокультурного феномену. Виявлено, що політична коректність поступово виникла як реакція на соціальні та політичні виклики після Другої світової війни. Вона виросла із зростанням соціальної активності і стала культурним механізмом для уникнення соціальних конфліктів. Тривалий час політична коректність існувала як елемент політичного та журналістського дискурсу. З розвитком ліберальних принципів мультикультуралізму та інклюзії, політична коректність трансформується на дискурс, набуваючи

спроможності впливати на суспільний лад. А її формалізація через нормативні документи та система санкцій свідчать про впровадження певних структур і процесів, що наближають її до інституціоналізованого стану. Характеристики, що наближають політичну коректність до інституту:

- політична коректність може розглядатися як соціальна норма, що склалася в ході стихійної соціальної взаємодії;
- політична коректність передбачає певну формалізацію, тобто повне її прийняття і практичне застосування. Такою формалізацією можуть виступати різного роду нормативні документи, які закріплюють певні моделі поведінки (як вже згадувалося в роботі, деякі університети розробляють спеціальні інструкції, які регламентують політкоректну поведінку). Тож, виходячи з цього, можна говорити про те, що політична коректність набуває інституціональних ознак;
- передбачається встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил; у випадку з політичною коректністю ця система носить суто дисциплінарний характер.
- політична коректність створює та закріплює певну суспільну систему відповідних статусів і ролей. Як не парадоксально, але сама політична коректність, що була націлена на формування відносно згуртованого суспільства, стала тим механізмом, який закріплює соціальні нерівності: кожна окрема група може визначити себе як меншина, і таким чином маргіналізуватися.

Ці ознаки наближають політичну коректність до соціального інституту, але лише наближають: організаційне оформлення політичної коректності не є завершеним, а інституціональної структури як такої сформовано не було; саме тому в даній роботі мова йде саме інституційні ознаки політичної коректності.

Разом із тим політична коректність є інструментом окремих соціальних груп та набуває вказівкового характеру; а саме йдеться про досягнення толерантного ставлення та визнання рівних (або більших) прав. Саме такий вектор розвитку політичної коректності дає нам можливість розглядати її як ідеологічний механізм, що може формувати суспільну свідомість; тим не менше, за своїм змістом політична

коректність є вужчою за ідеологію, що зумовило префікс «ерзац-»: адже вона є вписаною в лібералізм, і виникла вона як один з механізмів його функціонування; виходячи з такого підходу, розгляд політичної коректності як ерзац-ідеології видається обґрунтованим.

5. Висвітлено, що як ерзац-ідеологія політична коректність має потенціал конструювання уявлень про світ та встановлення норм поведінки. Доведено, що політична коректність у сучасному вигляді не може розглядатися як самостійна ідеологія – вона не пропонує комплексну світоглядну модель, яка б прагнула пояснити фундаментальні закони функціонування суспільства. Запропоновано розгляд політичної коректності як ерзац-ідеології: префікс «ерзац-» демонструє несамостійність політичної коректності, недорозвиненість системи санкцій та механізму інтерналізації політкоректних установок. Політична коректність виступає лише в якості механізму просування та втілення ідеології лібералізму. Водночас вона є більшою за простий набір інструментів ідеологічного впливу, оскільки позиціонує свої ідеологічні і ціннісно-нормативні установки як достатні для досягнення цільового соціально-політичного порядку. Іншими словами, політична коректність є сукупністю лінгвістичних і дискурсивних компонентів організації ідеологічного життя сучасного суспільства. Визначено політичну коректність як ерзац-ідеологію – контейнер ідеологічної установки, що ставить на меті легітимацію безальтернативності поточного чи то цільового соціального порядку через забезпечення ідейного та ціннісного соціального консенсусу задля досягнення соціальної згуртованості.

6. З'ясовано, що макроідеологія передбачає формування загальноприйнятих патернів способу мислення, перетинає кордони політичного поля і охоплює усі необхідні для продукування, відтворення, закріплення соціального порядку інструменти, – філософські постулати, ключові ідеологеми конкретної соціально-політичної домінуючої ідеології, загальносоціальні цінності суспільства на конкретному історичному етапі його існування, норми та стандарти відповідної цій ідеології політичної культури тощо. Важливо зазначити, що попри декларативну

відмову макроідеології від генетичного зв'язку із конкретними соціальними групами та претензію на суспільну універсальність, макроідеологічне виробництво за змістом інтерпретується як цілеспрямована діяльність соціальних груп для формування у свідомості людей певного образу суспільства та світу. Це виробництво ідеології розглядається як реальний процес, втілений у конкретних практиках, що підкреслює матеріальність існування ідеології. За ідеологічною концепцією Луї Альтюссера, ідеологія є уявною картиною світу, яка відображає ставлення людей до їх реальних умов існування. При цьому ідеологія існує матеріально та втілюється через ідеологічні апарати, такі як державні органи, сім'я, освіта та ЗМІ. Різні класи та їхні фракції ведуть символічну боротьбу за нав'язування свого визначення соціального світу, що підкреслюється у мікрокосмі символічної боротьби. Доведено, що сучасне макроідеологічне виробництво реалізується західним суспільством в глобальному масштабі, а політична коректність виступає як один із елементів, що сприяє впровадженню «універсалізованих» установок. Основними функціями ідеології, що є співставними з функціями політичною коректністю, є легітимація влади, мобілізація та інтеграція суспільства. Зазначено, що політична коректність також виконує функцію демонстрації готовності суспільства приймати соціальні перетворення, а її ефективність обмежується відсутністю критичного осмислення, подібно до ідеології.

Відзначено тенденційний характер ідеологій, пов'язаний з інтересами їхніх носіїв. Зазначено, що ідеології неодмінно спотворюють інтерпретацію соціальної дійсності через недосконалість засобів віддзеркалення дійсності груповою свідомістю та відповідно до своїх цілей.

Розкрито концепт винайденої традиції Гобсбаума-Рейнджера, згідно якому політична коректність, як будь-яка винайдена традиція, поєднує в собі три основні риси, а саме:

- формує спільноти на основі спільних ідентичностей, цінностей та інтересів, які вимагають відповідного ставлення та визнання від інших груп, що в першу чергу реалізується через мовні практики;

- впливає на формування та функціонування політичних інституцій, правових норм, медійних дискурсів та громадської думки, встановлюючи певні рамки та обмеження для висловлювання та дії;
- виховує індивідів, навчаючи їх правилам та стандартам політично коректної мови, поведінки та спілкування, а також санкціонує тих, хто порушує ці правила.

Політична коректність як винайдена традиція не є статичною або однорідною, а змінюється в залежності від історичних та суспільних контекстів, в яких вона функціонує, що підкреслює актуальність і необхідність реалізації історичного підходу. Спираючись на ідеї П. Бурдьє, розглядаємо політичну коректність як результат взаємодії між об'єктивними структурами соціального простору і суб'єктивними диспозиціями агентів, які діють у культурному та політичному полях. Доведено тезу про те, що політична коректність габітуалізується – вона виходить далеко за рамки лексичних норм і поступово перетворюється на ерзац-ідеологію. Для вивчення процесу трансформації та аналізу поточного стану політичної коректності використано методологію процесуальної соціології у варіанті Н. Еліаса, яка надає можливості вирішити ряд таких завдань:

- досягнення дослідницького нейтралітету (завдяки нейтральності самого поняття «фігурація», яке дозволяє нівелювати оціночні судження щодо політичної коректності, та саме сфокусуватися на процесуальному аспекті);
- розгляд політичної коректності як фігурації допомагає уникнути додаткових оціночних навантажень та позбавитися від існуючого стереотипно-оціночного «шлейфу» поняття політичної коректності;
- синтез мікро- та макрорівнів дослідження, що реалізується через введення поняття фігурації. Фігурація складається з декількох рівнів: макрорівень, тобто правила в суспільстві, і мікрорівень, тобто індивідуальне в поведінці людей; тож таким чином вирішується ще і проблема виникнення можливого ухилу в бік психологізму при вивченні установок політичної коректності.

Зазначена фігуративна логіка поєднується із кейс-нарративним та критичним дискурс-аналізом у першій частині емпіричного аналізу процесу політкоректності.

Друга частина емпіричного дослідження передбачає розгляд політичної коректності в українському контексті. Цей блок включає два самостійні етапи – проведення неструктурованих експертних інтерв'ю з представниками трьох професійних груп та фокус-групові інтерв'ю зі студентами 2-3 років навчання. В рамках цього блоку ми маємо змогу з'ясувати, чи проблематизується дана тематика в українському суспільстві і які її аспекти є найбільш «підсвіченими».

В роботі здійснено критичний дискурс-аналіз чотирьох кейсів, що складаються з шести дискурсивних подій: кейс «Різдво», кейс «Маскульт» (дискурсивні події «Марвел» та «Оскар»), кейс «Освіта» (дискурсивні події «Студії меншин» та «Кодекси мовної поведінки») та кейс «Політика». Відповідно до методології критичного дискурс-аналізу щодо кожної події здійснювався аналіз лінгвістичного рівня та дискурсивних практик (за допомогою комбінованого методу Н. Феркло та Р. Водак із авторською адаптацією процедури) та аналіз соціальних (недискурсивних) практик (за допомогою кейс-нарративного аналізу історичного розгортання кейсу). Результати аналізу демонструють розгортання політичної коректності як дискурсу боротьби за право здійснення символічного насильства в різних сферах соціального буття – традиціях та ритуалах, масовій культурі, освіті та політиці. Вдалося дійти висновку, що сьогодні політична коректність виступає не просто як стратегія ввічливого ставлення чи соціальна норма, і не просто підкреслює необхідність звернення до загальносоціальних цінностей, а фактично претендує на силу нормативно-правового акту, втіленого в гайді, кодексі мовлення, методичних матеріалах або публічних приписах від «громадськості». Акти політичної коректності переплітають дискурси різних інституційних, ціннісно-ідеологічних та нормативних полів, причому домінантними є ліберальні дискурси інклюзії та згуртованості та опозиційні до них правоконсервативні та скептичні дискурси ідентичності, традицій та індивідуальності. Характерні для реалізації політичної коректності ціннісно-нормативна тотальність та ідеологізація символічного насильства стикаються із

дискурсивними атаками на формалістичну абсолютизацію політкоректної нормативності та нещирість «політкоректної» дискурсивно-ідеологічної спільноти. Політична коректність не просто включена до процесів нормотворчості в сучасному суспільстві, але передбачає, що порушення її норм має каратися. Інституціоналізація політичної коректності закріплюється не тільки на матеріально-документальному, але й на організаційно-практичному рівні, про що свідчить відкриття відповідних нових політкоректних спеціальностей та факультетів, створення організацій, які контролюють дотримання норм політичної коректності. В масовій культурі проявляється ідеологічність політичної коректності: вона не лише насаджується як декларативна норма (чим обмежувалася на етапі становлення), а й прагне до інтерналізації шляхом використання візуальних образів та звернення до емоційно-іраціонального пласту свідомості.

Досліджено і охарактеризовано сприйняття політичної коректності експертами та студентами. Вдалося виявити, що політична коректність, на думку експертів, безумовно може виступати нормативною установкою. Проте в українських реаліях вона виступає радше як маніпулятивний, а не ідеологічний механізм. Запропоновані експертами визначення містили в собі ті критерії, які розглядалися як значущі в авторському визначенні; тож, завдання щодо перевірки і уточнення поняття та концептуального підходу до розгляду політичної коректності реалізоване.

Експерти звернули увагу на те, що політична коректність має розглядатися у тісному зв'язку із культурною традицією конкретного суспільства, також вона може вивчатися як елемент реалізації державою певної політики. Це твердження дає можливість позиціювати політичну коректність як певного роду ідеологію.

Політичні технологи та діджитал-маркетологи сприймають політичну коректність як штучне утворення, зайвий синонім толерантності та цензурування. Більшість журналістів схильні вважати, що політична коректність має суто мовний характер, але при цьому саме журналісти говорять про культурну зумовленість політичної коректності і про її потенціал конструювання, тобто про риси ідеології.

Окремий аналіз освітньої сфери шляхом опитування 54 експерти в двох областях – Чернівецькій та Харківській, – показав, що у зв'язку з ініціативою щодо інклюзивної освіти збільшився рівень обізнаності адміністрацій шкіл щодо практик спілкування на сенситивні теми, хоч загалом освітяни-адміністратори не помічають значних змін у мовному оформленні навчального процесу. Своєю чергою, фокусовані групові інтерв'ю зі студентами продемонстрували, що установки на політичну коректність не є глибоко інтерналізованими в українському суспільстві; в той же час учасники визнають, що політична коректність виходить за рамки мови.

Висунута в роботі гіпотеза підтвердилась частково. Зафіксовано ознаки створення передумов становлення політкоректного суспільства, де політична коректність виступала б ключовим механізмом досягнення та забезпечення соціальної згуртованості. Проте разом із тим з'ясовано, що політична коректність здатна впливати на соціальну свідомість та поведінку в зворотній запланованому спосіб, а саме закріплювати та посилювати соціальний розкол. Це стає можливим через сприйняття політично коректних установок як приписів, але за умови відсутності їхньої глибинної інтерналізації на рівні соціальних груп. Ми вважаємо це парадоксом політичної коректності, і робимо висновок про необхідність подальшого дослідження, фокусованого саме на контр-функціях політичної коректності, що не пов'язані із її теоретичним підґрунтям та декларативним рівнем, але актуалізуються на процесуальному рівні.

Перспективи подальших досліджень

Подальше поглиблене вивчення політичної коректності може бути розвинуто за двома напрямками: глобально-науковим та національним.

Якщо говорити про прирощення загальнонаукового знання, то ця тематика може детально розкриватися у тісному зв'язку із проблемою ідентичності. В нашій роботі зроблені намітки пунктиром, але цей аспект не отримав можливого розгляду. Зокрема, перспективним є розкриття особливостей віктимної ідентичності і її взаємозв'язку з політичною коректністю; аналіз того, як окремі соціальні групи (в першу чергу різного роду меншини) артикулюють свої інтереси, використовуючи

політичну коректність як інструмент для виборювання соціальних преференцій; що може дати подібна віктимна логіка в рамках суспільної взаємодії.

Розгляд політичної коректності з точки зору меншин та подібних до них соціальних груп також представляє дослідницький інтерес. Оцінка сприйняття «мовного зрівняння» тими, на кого воно, згідно декларацій, спрямоване в першу чергу, дасть змогу зробити висновки щодо ефективності політичної коректності, а також попередити ті парадоксальні ефекти, що були розглянуті в роботі. Крім того, є необхідність розгляду співвідношення понять «політична коректність» та «інклюзивне спілкування» і інклюзії в цілому, оскільки в закордонних публікаціях дані поняття часто протиставлені одне одному. Розкриття потенціалу їх взаємодії може бути корисним для реалізації однієї із функцій соціології як науки, а саме – соціальної інженерії.

Вивчення політичної коректності в українському суспільстві має потенціал пояснення трансформацій мови культури, політичних практик та соціальних взаємин. Важливим аспектом є аналіз впливу політичної коректності на українську мову. Подальші дослідження можуть охоплювати, зокрема, соціально обумовлені зміни у вживанні термінів, виразів та способів висловлення. Вивчення таких трансформацій може розкрити, як політична коректність впливає на мовні конструкції та розуміння певних понять. Подальші дослідження також можуть включати аналіз того, як політична коректність взаємодіє з традиціями, цінностями та культурними особливостями України; які аспекти політичної коректності адаптуються під українську культуру, а які залишаються відзначеними іншими культурними впливами. Можливе подальше вивчення впливу політичної коректності на політичні стратегії та комунікації в Україні, а також взаємодії політичної коректності із засобами масової інформації. В рамках даної тематики можуть бути розгорнуті гендерні питання, наприклад, доволі перспективним напрямом є дослідження взаємозв'язків між політичною коректністю та гендерною рівністю в українському суспільстві, яке може виявити, як політична коректність впливає на мовлення про гендерні теми та рівень гендерної чутливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андріяш В. І., Євтушенко Н. О. (2022). Політична коректність як механізм соціальної згуртованості в українському суспільстві. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, 3(2), 19-25. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.3.3>
2. Бацевич Ф. С. (2004). *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Академія.
3. Білодід К., Бурячок А. Доценко П. (1973). Коректний. *Словник української мови*, 4, 287.
4. Вебер М. (1998). *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ: Основи.
5. Гаєвська Т. І. (2020). Особливості та функції державного свята *Культурологічна думка*, 18(2), 165-176. DOI: <https://doi.org/10.37627/2311-9489-18-2020-2.165-176>
6. Галицька М. М. (2004). Мовленнєвий етикет як елемент культури іншомовного спілкування менеджерів туризму. *Іноземні мови в навчальних закладах*, 3, 134-140.
7. Голіков О. (2021). Макс Вебер на стику тисячоліть: нове покоління, нові (епістемо)логіки: Спадщина Вебера: на перехресті традицій. *Філософська думка*, (1), 57–74. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2021.01.057>
8. Голіков О. С. (2019). Недопустиме як структура в соціальному знанні: емпіричний ескіз на прикладі сприйняття харків'ян. *Український соціум*, 1(68), 40–61. DOI: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2020.01.00003>
9. Головаха Є. (2004). Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості та перспективи розвитку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5 – 14.
10. Гурбич О. С. (2010). Теоретичні засади світ-системного аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*, 912, 42-48.
11. Дейнеко О.О. (2021a). Аксіостратегії згуртованого суспільства: ціннісна гомогенність, ціннісна гетерогенність чи «відмова від цінностей». *Соціальні*

технології: актуальні проблеми теорії та практики, 89, 44–55. DOI: <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.89.5>

12. Дейнеко О.О. (2021b) Дискурс-устрій соціальної згуртованості як категорії соціальної політики: досвід застосування критичного дискурс-аналізу. *Український соціум*, 2 (77), 140–153. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2021.02.140>

13. Дейнеко О.О. (2021c) Соціальна згуртованість та соціальна солідарність: у пошуках змістовного розмежування *Грані*, 24(6), 81–89. DOI: <https://doi.org/10.15421/172162>

14. Дмитрієва М. (2002). Що таке політична коректність або шляхи боротьби із сексизмом. *Матеріали науково-практичної конференції «Інтеграція гендерних підходів у вирішенні соціальних проблем на місцевому рівні»*, 52–56.

15. Дмитрієва М. (2010). Лінгвістичні методи запровадження гендерної рівності. У Сулова О. І. (заг. ред. і упор.) *Законотворчість: Практичні аспекти впровадження принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у діяльності Верховної Ради України*. Київ, ФОП Москаленко О.М. с. 33–40.

16. Живіцька І.А. (2016). Засоби вираження політичної коректності в професійній сфері англійської мови. *Science and Education a New Dimension. Philology*, IV(27), : 107, 89–92.

17. Завадська О. В. (2010). Особливості розвитку і функціонування лінгвопрагматичної стратегії політкоректності на пострадянському інформаційному просторі. *Вісник Дніпропетровського університету*, 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumo_2010_18_16_23. (Дата звернення: 02.12.2023)

18. Зайко Л. В. (2011). Політкоректна англійська номінація: семантичний зсув від евфемізмів до дисфемізмів. *Актуальні питання філології: Збірник наукових праць*, 2, 101- 107.

19. Зайко Л. В. (2016). *Політкоректна лексика сучасної англійської мови як різновид евфемізмів*. Буча.

20. Карабан В. І. (2001). *Переклад англійської наукової і технічної літератури. Лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні труднощі*. Нова книга.
21. Климанська Л. (2006). Установка в процесі сприймання соціально-політичної реальності. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 2, 448.
22. Ключник Р.М. (2018). Дискурс протесту та політична коректність: до питання про евфемізми в політичній комунікації. *Регіональні студії*, 13, 30-35.
23. Колтунов О. Ю. (2005). Політична коректність: концептуальні основи і технологічні прийоми. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02 — політичні інститути та процеси*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Київ.
24. Колядич Ю. В., Хоцянівська І. В. (2020). Політкоректність у сучасному мовному просторі. In *Modern researches in philological science : Collective monograph*. (С. 153–169). Izdevnieciba “Baltija Publishing”. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-37-2/10>
25. Кутуєв П. (2009). Соціологія: історичні витоки та сучасні трансформації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 183 – 206.
26. Кутуєв П. В. (2005). *Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу*. Сталь.
27. Кутуєв П. В. (2014). Дерлуг’ян Георгій. У *Історія політичної думки: навчальний енциклопедичний словник-довідник*. (с. 87-88). Новий Світ-2000.
28. Кутуєв П. В. (2016). *Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології*. Айс Принт.
29. Кутуєв П. В. (2019). Андре Гундер Франк. Від теорії залежності до теорії світової системи. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*, 3 (43), 8–14 DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).194964](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).194964)

30. Кутуєв П. В., Єнін М.Н. Зихович Дж., Куровська Г. В. (2020). Соціологічна наукова діяльність та стратегії вибору дослідницької теми у фокусі теоретичних рефлексій. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право, 3 (47), 6–19. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3\(47\).227027](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.3(47).227027)
31. Левенець Ю., Шаповал Ю. (2011). *Політична енциклопедія*. Київ: Парламентське видавництво.
32. Леві-Строс К. (2000). *Структурна антропологія* (З. Борисюк, пер) (2-е вид). Основи.
33. Литовченко А. Д. (2004). Поняття дискурсу у соціологічному застосуванні. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 137-139.
34. Литовченко А. Д. (2016). Тіллі Чарльз. У *Історія соціологічної думки : Навчальний енциклопедичний словник-довідник* (с. 392–394). Новий Світ – 2000.
35. Литовченко А. Д. (2018). Історична соціологія. У *Соціологія: терміни і поняття : Навчальний словник-довідник* (с. 219). Новий Світ-2000.
36. Литовченко, А. Д. (2018). Франкфуртська школа. У *Соціологія: терміни і поняття : Навчальний словник-довідник* (с. 612). Новий Світ-2000.
37. Мартинов А.Ю. (2004). *Історична соціологія*. УАІД «Рада».
38. Мінаков М. (2006). Поняття прафеноменів та культурного досвіду у філософії Е. Кассіра. *Мультиверсум : філософський альманах*, 54, 111-116.
39. Нехаєнко, О., Яшкіна, Д. (2019) Реформа образования в предвыборном дискурсе Украины. *Соціологічні студії*, 2 (15), 82–89. doi: 10.29038 / 2306-3971-2019-02-82-89
40. Нехаєнко, О., Яшкіна, Д. (2019). Реформа образования в предвыборном дискурсе Украины. *Соціологічні студії*, 2 (15), 82–89. DOI: doi: 10.29038 / 2306-3971-2019-02-82-89
41. Нехаєнко, О. (2019). Політична коректність як суспільний феномен: генеза та соціологічна концептуалізація. *Український соціологічний журнал*, 19 (1-2),

94-99. URL: <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/14675> (Дата звернення: 02.12.2023)

42. Осланд О., Філіпова О., Дейнеко О., Запорожченко Р. (2022). Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України. *Ідеологія і політика*, 3, 118–140. DOI: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2022.03.00006>

43. Пержун В. (2010). Історична соціологія як галузь соціологічного знання. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 889, 50 – 53.

44. Пержун В. (2015). Історична соціологія: становлення і розвиток в контексті соціокультурного буття ХХ ст. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3/4 (27/28), 66-70. URL: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2015/3-4/13.pdf> (Дата звернення: 02.12.2023)

45. Поппер К. (1994). *Відкрите суспільство та його вороги* (О. Коваленко, пер). Основи.

46. Пономаренко М. (2012). Символічна єдність досвіду особистості. *Філософські обрії*. Вип. 27. С. 118-127.

47. Ручка А. (2013а). Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві. *Культурологічна думка*, 6, 172-179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kultdum_2013_6_24 (Дата звернення: 02.12.2023)

48. Савельєв Ю. Б. (2015). Суперечності сучасних теоретичних інтерпретацій суспільного розвитку, соціальної еволюції, модернізації і соціальних змін. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 59–74.

49. Сінькевич О. (2013). Політкоректність в контексті глобалізаційних процесів сучасності. *SWorld*, 2, 12.

50. Сорока Ю. (2009). Ставлення до минулого. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 47 – 66.

51. Тараненко О. (2009). Евфемізм. *Енциклопедія Сучасної України - ЕСУ*. URL: <https://esu.com.ua/article-18587> (Дата звернення: 02.12.2023)
52. Федорченко-Кутуєв, П., Пиголенко, І., Хом'як, А. (2023). Українська держава між імперативами демократії та повоєнної модернізації. *Ideology and Politics Journal*, 1 (23), 148–171. DOI: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2023.01.00006>
53. Філіппова, О., Дейнеко, О. (2021). (Не)довіра, (не)безпека та згуртування: дискурси вакцинації в Україні. *Український соціологічний журнал*, 26, 50–62. DOI: <https://doi.org/10.26565/2077-5105-2021-26-05>
54. Філіппова, О., Дейнеко, О. (2022). Політика ідентичності в прикордонних регіонах України. *Ідеологія і політика*, 3, 171–190 DOI: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2022.03.00008>
55. Фуко М. (2003). *Археологія знання*. Основи.
56. Abbott A. (1992). What do Cases do? Some Notes on Activity in Sociological Analysis. In: Ragin C. C., Becker H. S. (Eds) (1992) *What is a Case? Exploring the Foundations of Social Inquiry*. Cambridge University Press, 53–82.
57. Abrams P. (1980). History, Sociology, Historical Sociology. *Past & Present*, 87, 3–16. <http://www.jstor.org/stable/650561>
58. Abrams P. (1982). *Historical Sociology*. Shepton Mallet, Somerset: Open Books.
59. Allport G.W. (1935). Attitudes. In: Murchison, C. (Ed.), *Handbook of Social Psychology*, Clark University Press, Worcester, MA, 798-844.
60. Althusser L. (2006). Ideology and the Ideological State Apparatuses (notes towards an investigation). In: *The Anthropology of the State: a reader* (eds. Sharma, A. and A. Gupta). Pp. 86-111. Malden, MA: Blackwell Publishing.
61. Aya R. (1978). Norbert Elias and “The Civilizing Process”. *Theory and Society*, 5(2), 219–228.
62. Barnes H. (1948). *Historical Sociology: Its Origins and Development*. New York: The Philosophical Library.

63. Baron D. (1986). *Grammar and Gender*. New Haven, Yale University Press, p. 188.
64. Barry D. (2013). *Speech Codes in Education*. Debbie Barry. Retrieved from: https://www.academia.edu/7791764/Speech_Codes_in_Education. (date of application: 02.12.2023)
65. Beckwith F. J. & Bauman, Michael E. (Eds.) (1993). *Are You Politically Correct? Debating America's Cultural Standards*. Prometheus Books, Buffalo, NY.
66. Bell R. T. (1976). *Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems*. London: Batsford LTD.
67. Benetti F. (2011). *Les nouvelles sociologies, entre le collectif et l'individuel*, 2e édition refondue. Paris: Armand Colin.
68. Berger P. L. and Luckmann T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
69. Bernstein R. (1990). The Rising Hegemony of the Politically Correct. *New York Times*, 28 Oct.
70. Bloom A. (1988). *The Closing of the American Mind*. A Touchstone Book.
71. Bonnell V. (1980). The Uses of Theory, Concepts, and Comparison in Historical Sociology. *Comparative Studies in Society and History*, 22, 161.
72. Bourdieu P. (1984). *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, Columbia University Press.
URL: <https://web.mit.edu/allanmc/www/bourdieu2.pdf> (date of application: 02.12.2023)
73. Bourdieu P. (1987). *Espace social et pouvoir symbolique*. Paris: Éditions de Minuit.
74. Bourdieu P. (1990). *The Logic of Practice*, Cambridge: Polity Press.
75. Bourdieu P. (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity in association with Basil Blackwell.
76. Bourdieu P. (1991a). Genesis and structure of the religious field. *Comparative Social Research*, 13: 1–44.

77. Bourdieu P. (1996). *Sur la télévision: suivi de L'emprise du journalisme*. Paris: Liber-Raisons d'agir.
78. Brubaker R. (2002). Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, 43(2), 163–189.
79. Calhoun C. (1997). *Nationalism*, Buckingham: Open University Press.
80. Calhoun, C. (1993). Nationalism and Ethnicity. *Annual Review of Sociology*, 19, 211–239.
81. Cassirer E. (1946). *The Myth of the State*. New Haven: Yale University Press.
82. Collins R. (1988). *The Sociology of Philosophies: A Global Theory of Intellectual Change*. Cambridge: Harvard University Press.
83. Collins R. (1995). Prediction in Macrosociology: The Case of the Soviet Collapse. *American Journal of Sociology*, 100(6).
84. Collins R. (2004). *Four Sociological Traditions* New York: Oxford University Press.
85. Coser L. A. (1977). *Masters of Sociological Thought: Ideas of Historical and Social Context* (2nd ed.). New York: Harcourt Brace Jovanovich.
86. de Schweinitz K. & Moore B. (1979). Review of Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt. *Journal of Economic Issues*, 13(3), 837–841. URL: <http://www.jstor.org/stable/4224870> (date of application: 02.12.2023)
87. DeCrow K. (2012). How William Safire Changed My Life. *Syracuse University Magazine*, 29, 3. URL: <http://sumagazine.syr.edu/2010summer/alumnijournal/orangeconnections.html> (date of application: 02.12.2023)
88. Dembitskyi S., Kyrychenko R., Salnikova S., & Sydorov M. (2022). The Value Dimension of Public Opinion in Ukraine during the Full Scale War and Its Role for Post-War Reconstruction. *Sociological Studios*, 2(21), 42–56. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-02-42-56>
89. Derluigian G. (2004). *Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus. A World-System Biography*. Verso, London-New York.

90. D'Souza D. (1991). *Illiberal Education: the Politics of Race and Sex on Campus*. The Free Press, NY.
91. Durniev O., & Nekhaienko O. (2023). Internet as an ideological state apparatus. *Scientific Journal of Polonia University*, 59(4), 146-154. DOI: <https://doi.org/10.23856/5920>
92. Elias N. (1983). *The Court Society*. Tr. Edmund Jephcott. Oxford: Basil Blackwell.
93. Elias N. (1991). *The Society of Individuals*, Oxford: Blackwell.
94. Elias N. (1994). *The Civilizing Process*. Oxford: Blackwell.
95. Fairclough N. (1992). Discourse and Text: Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis. *Discourse and Society*, 3, 193-217.
96. Fairclough N. (1993). Critical discourse analysis and the marketization of public discourse: the universities. *Discourse and Society*, 4(2): 133-168.
97. Fairclough N. (2003). Political correctness: the politics of culture and language. *Discourse and Society*, 14, 1, 17–28.
98. Fairclough N. (2013). Critical Discourse Analysis and Critical Policy Studies, *Critical Policy Studies* 7:2 p. 177-197.
99. Falkus M. E., Shanin T. (1972). The Awkward Class. *The Economic Journal*, 82, 328, 1474–1475. DOI: <https://doi.org/10.2307/2231354>
100. Fishbein M., & Ajzen I. (1975). *Belief, Attitude, Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Addison-Wesley URL: <http://people.umass.edu/aizen/f&a1975.html> (date of application: 02.12.2023)
101. Fuller S. (2000). Social Epistemology: A Philosophy for Sociology or a Sociology of Philosophy? *Sociology*, 34(3), 573–578.
102. Gargano T. (2022). Narrating Intercultural Capital: Constructing Political Correctness, Negotiating Identity Capital, and Expanding Terrains of Possibility for Student Engagement, *Journal of Intercultural Communication Research*, 51:2, 115-133, DOI: <https://doi.org/10.1080/17475759.2021.1950811>

103. Gibson J. (2006). *The War on Christmas: How the Liberal Plot to Ban the Sacred Christian Holiday Is Worse Than You Thought*. Penguin Group (USA) Incorporated
104. Golikov A. (2020). «The order of the social» as a category: operationalization opportunities. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 44(-), 7-13. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2020-44-01>
105. Golikov A. (2020). The (re-)birth of biopolitics. Autonomy, biopower, coronavirus, discourse, emergency, fear, globalization, health, I... *Ukrainian Socium*, 2(73), 9–28. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2020.02.009>
106. Goodman D. (2001). What Collins's *The Sociology of Philosophies* Says about Sociological Theory. *Sociological Theory*, 19(1), 92–101.
107. Hall J. A. & Schroeder R. (2006). *An Anatomy of Power: The Social Theory of Michael Mann*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: [doi:10.1017/CBO9780511488993.008](https://doi.org/10.1017/CBO9780511488993.008)
108. Healy C. (2016). Reexamining political correctness through feminist rhetoric in the stand up of George Carlin, *Comedy Studies*, 7:2, 137-142, DOI:<https://doi.org/10.1080/2040610X.2016.1197666>
109. Hobsbawm E. (2013). *Fractured Times: Culture and Society in the Twentieth Century*. New. York: New Press.
110. Hobsbawm E., Ranger T. (1992). *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, ISBN 0521437733.
111. Hyman L. S. (1998). Politically Correct Thoughts. *Cogeneration and Competitive Power Journal*, 13:1, 39-41, DOI: [10.1080/10668683.1998.10530278](https://doi.org/10.1080/10668683.1998.10530278)
112. Isajiw W. W. (1956). Pitirim Sorokin's «Sistema sotsiologii»: A Summary. *The American Catholic Sociological Review*, 17(4), 290–319. DOI: <https://doi.org/10.2307/3708751>
113. Jones N. B. (1994). Confronting the PC «Debate»: The Politics of Identity and the American Image. *NWSA Journal*, 6(3), 384–412. URL: <http://www.jstor.org/stable/4316352> (date of application: 02.12.2023)

114. Kalberg S. (1994). *Max Weber's Comparative-Historical Sociology*. Cambridge: Politypress.
115. King R. D. (2006). «Speak no evil: The triumph of hate speech regulation». *Law & Society Review*, 40 (3), 734-736.
116. Kohl H. (1992). Uncommon Differences: On Political Correctness, Core Curriculum and Democracy in Education. *The Lion and the Unicorn*, 16(1), 1-16. DOI: <https://doi.org/10.1353/uni.0.0216>.
117. Lachmann R. (2013). *What is Historical Sociology?* Cambridge, Polity.
118. Lakoff R. (1973). Language and Woman's Place. *Language in Society*, 2(1), 45–80. URL: <http://www.jstor.org/stable/4166707> (date of application: 02.12.2023)
119. Lawler P. A. (1996). Political Correctness and the End of History, *College Teaching*, 44:1, 20-23, DOI: 10.1080/87567555.1996.9925549
120. Leo J. (1991). The New Verbal Order. *US News & World Report*, July 22, p.14.
121. Lind B. (2000). The Origins of Political Correctness. *Accuracy In Academia* URL: <https://www.academia.org/the-origins-of-political-correctness> (date of application: 02.12.2023)
122. Linklater A. & Mennell S. (2010). Norbert Elias, The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations—An Overview and Assessment. *History and Theory*, 49(3), 384–411. URL: <http://www.jstor.org/stable/40864499> (date of application: 02.12.2023)
123. Lucas D. (2000). Political Correctness. In T. Pendergast & S. Pendergast (Eds.), *St. James Encyclopedia of Pop Culture*. Detroit: St. James Press. 78-79.
124. Lukacs G. (1968). History and Class. Consciousness. *Studies in Marxist Dialectics*. Cambridge, Massachusetts.
125. Luther L. B. (1930). Social Attitudes. *Encyclopedia of the Social Sciences*, New York: Macmillan, 305-307.
126. Lytovchenko A., Boiko D., Yashkina D. and Holm-Hansen J. (2021). The Discourse of Moderation and Cohesion as an Effective Electoral Tool: Sluha Narodu in Ukraine's 2019 Parliamentary Campaign. In Aasland A., Kropp S. (Eds.), *The*

Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine. Cham: Palgrave Macmillan. P. 111-142 DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-80971-3_5

127. Mann M. (1973). *Workers on the Move*. Cambridge: Cambridge University Press.

128. Mann M. (1979). *Idealism and Materialism in Sociological Theory*, in: Freiberg J.W. (Ed), *Critical sociology: European perspectives*. N.Y.: Irvington, 97–120.

129. Mann M. (1986). *The Sources of Social Power, Volume I: A History from the Beginning to 1760 A.D.* Cambridge: Cambridge University Press, URL: https://assets.cambridge.org/97811076/35975/frontmatter/9781107635975_frontmatter.pdf (date of application: 02.12.2023)

130. Mann M. (1974). *Economic Determinism and Structural Change*. University of Essex.

131. Mazrui A. (1975, reprint 2019). The Political Sociology of English Language: An African Perspective, *Contributions to the Sociology of Language* [CSL], 7. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110824322>

132. Mead G. H (2015). *Mind, self & society*. Chicago. University of Chicago Press.

133. Moore B jr. (1978). *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*, M.E. Sharpe, White Plains, NY.

134. Moore B. (1983). *Privacy: Studies in Social and Cultural History*, M.E. Sharpe, Armonk, NY.

135. Murray D. (2019). *The madness of crowds: gender, race and identity*. London: Bloomsbury Continuum.

136. Nekhaienko O. (2021). Patricia Hill Collins' concepts of intersectionality and Stephen Lukes' concepts of power in the sociological understanding of political correctness. *Eastern Review*, 10(1), 73-84. DOI: <http://doi.org/10.18778/1427-9657.10.06>

137. Paris D. C. (2017). Political Correctness, Change. *The Magazine of Higher Learning*, 49:2, 4-7, DOI: 10.1080/00091383.2017.1286209

138. Parsons T. (1968). *The Structure of Social Action*. N.Y.: Free Press.

139. Peterson J., Fry S., Dyson M. E. & Goldberg M. (2018). *Political Correctness Gone Mad?* Oneworld Publications. URL: <https://www.perlego.com/book/950714/political-correctness-gone-mad-pdf> (date of application: 02.12.2023)
140. Podoksik E. (2010). Georg Simmel: Three Forms of Individualism and Historical Understanding. *New German Critique*, 109, 119–145. URL: <http://www.jstor.org/stable/25609170> (date of application: 02.12.2023)
141. Polanyi K. (2001). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
142. Politically correct. (1990). *Merriam-Webster's Online Dictionary*, 10th Edition URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/politically%20correct> (date of application: 02.12.2023)
143. Potter J., Wetherell M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: SAGE Publications Ltd.
144. Ravitch, D. (1990). Multiculturalism: E Pluribus Plures. *The American Scholar*, 59(3), 337–354. URL: <http://www.jstor.org/stable/41211801> (date of application: 02.12.2023)
145. Safire W. (1993). *Satire's New Political Dictionary*. Random House, NY.
146. Salnikova, S. & Kyrychenko, R. (2022). Dynamics of Aggressive Discourse on Ukraine and the West in the Russian Pro-Government Media in 2000-2022. *European Journal of Transformation Studies*, 12(2), 172–191. URL: <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/journal-transformation/article/view/8221> (date of application: 02.12.2023)
147. Salnikova, S. & Yemelianova, Y. (2021). The “Fatalism” of Belarusian Politics and the «Social Climate» in the Country. *European Journal of Transformation Studies*, 9(1), 129-151. URL: <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/journal-transformation/article/view/7014/6220> (date of application: 02.12.2023)
148. Scalcau A. (2020). The paradoxes of political correctness. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*. 15 (4). P. 53–59.

149. Scott J. (1971). *Internalization of Norms: A Sociological Theory of Moral Commitment*. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.
150. Seiffert H. (2000). *Auch ein Mord ist ein Stück Leben. Das kleine Buch der Sprachunfälle*. Verlag C.H. Beck, München.
151. Seligson M. A. & Moore B. (1988). Review of Authority and Inequality under Capitalism and Socialism: USA, USSR, and China. *The American Political Science Review*, 82(3), 1018–1020. DOI: <https://doi.org/10.2307/1962541>
152. Simmel G. (1997). *Simmel on Culture: Selected Writings (Published in association with Theory, Culture & Society)*. Frisby D. P. Featherstone M. (ed.). SAGE Publications
153. Simon W. M. (1963). *European Positivism in the Nineteenth Century. An Essay y Intellectual History*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
154. Smith M. B. (1968). Attitude Change. *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1, ed. by D. L. Sills. Crowell, The Macmillan Company & The Free Press, p. 458
155. Sombart W. (1987). *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*. Munich : Duncker und Humblot.
156. Sombart W. (2014). *Der Bourgeois*. 6th edn. Duncker & Humblot. Available at: <https://www.perlego.com/book/2791151/der-bourgeois-zur-geistesgeschichte-des-modernen-wirtschaftsmenschen-pdf> (date of application: 02.12.2023)
157. Somers M. (1993). Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community and Political Culture in the Transition to Democracy. *American Sociological Review*, 58, 587–620.
158. Somers M. (2008). *Genealogies of Citizenship: Markets, Statelessness, and the Right to Have Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
159. Sparrow R. (2002). Talking sense about political correctness, *Journal of Australian Studies*, 26:73, 119-131, DOI: 10.1080/14443050209387772

160. Spencer H. (1898). *The Principles of Sociology*, 1. D. Appleton and Company. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/spencer-the-principles-of-sociology-vol-1-1898> (date of application: 02.12.2023)
161. Streeck, W. (2016). *How Will Capitalism End: Essays on a Failing System*. Brooklyn, NY, Verso.
162. Talshir G., Humphrey M. & Freedman M. (eds.) (2006). *Taking ideology seriously: 21st century reconfigurations*. New York: Routledge.
163. Taylor J. R. (2012). *The Mental Corpus: How language is represented in the mind*. Oxford, online edn, Oxford Academic. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199290802.001.0001>
164. Walker S. (1994). *Hate Speech: The History of American Controversy*. University of Nebraska Press, Lincoln and London.
165. Wallerstein I., Collins R., Mann M., Derluigian G. and Calhoun C. (2013). *Does Capitalism Have a Future?* N.Y.: Oxford University Press.
166. Wallerstein, I. (1984). *The Politics of the World Economy*. Cambridge University Press.
167. Wallerstein, I. (2004). *Front Matter*. In *World-Systems Analysis: An Introduction*. Duke University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv11smzx1.1>
168. Whittington, K. E. (2018). *Speak Freely: Why Universities Must Defend Free Speech*. Princeton University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvc77ft0>
169. Williams R. (2005). Base and Superstructure in Marxist Cultural Theory. *Problems in Materialism and Culture*. London: Verso, 31-49.
170. Wodak R. (2015). *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. London: Sage

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

**Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:
публікації у фахових виданнях України та у виданнях країн-членів
Європейського Союзу:**

1. Нехаєнко О. В. (2018). Соціологічне співставлення феноменів політичної коректності та ідеології. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, VI (29), I.:178, 86-88 DOI: <https://doi.org/10.31174/SEND-HS2018-178VI29-22>

2. Нехаєнко, О., Бойко, Д., Литовченко, А. (2018). Дискурсивное насилие как инструмент социологической легитимации идеологического порядка разделенного общества. *Соціологічні студії*, 2(13), 37–44. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2018-01-37-44>

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; відбір одиниць дискурс-аналізу; участь в реалізації дискурс-аналізу, написання висновків до статті).

3. Нехаєнко О., Яшкина Д. (2019). Реформа образования в предвыборном дискурсе Украины. *Соціологічні студії*, 2(15), 82–89. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-82-89>

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; розробка схеми дискурс-аналізу; відбір одиниць та безпосередньо проведення дискурс-аналізу; написання висновків до статті).

4. Нехаєнко О. (2019). Політична коректність як суспільний феномен: генеза та соціологічна концептуалізація. *Український соціологічний журнал*, 19(1-2), 94-99.

5. Нехаєнко О., Литовченко А. (2020). Политкорректность как инструмент идеологического производства: взламывая «Оскар». *Габітус*, 15, 49 - 55.

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; аналіз ідеологічних функцій політичної коректності; розгляд співвідношення понять «політична коректність» та «ідеологія», виклад основних положень фігуративної соціології, яка є методологічною канвою дослідження; написання висновків до статті).

6. Nekhaienko O. (2021). Patricia Hill Collins' concepts of intersectionality and Stephen Lukes' concepts of power in the sociological understanding of political correctness. *Eastern Review*, 10(1), 73-84 DOI: <http://doi.org/10.18778/1427-9657.10.06>

7. Nekhaienko O., Boyko D., Zaporozhchenko R., Lytovchenko A., Yashkina D. (2021). Group Nominations as an Instrument of Electoral Struggle: Ukrainian Discourse of 2019 Parliamentary Elections. *Sociological Studios*, 19 (2), 41–52. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-02-41-52>

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; розробка схеми дискурс-аналізу; відбір одиниць та проведення дискурс-аналізу; визначення основних групових номінацій; написання висновків до статті).

8. Durniev O. & Nekhaienko O. (2023). Internet as an Ideological State Apparatus. *Scientific Journal of Polonia University*, 59(4), 146-154. DOI: <https://doi.org/10.23856/5920>

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; визначення та прописування теоретика-методологічної основи роботи; розкриття концепту «ідеологічний апарат держави» реалізація елементів дискурс-аналізу; написання висновків до статті).

Публікації у наукових фахових виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз Scopus або Web of Science:

1. Нехаєнко О., Міре М. Х., Мурадян О. (2022). Освітня реформа та мовна політика в Україні: впровадження в прикордонні регіони. *The Ideology and Politics Journal*, 3(22), 141-170. DOI: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2022.03.00007>(Scopus, Q4).

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; аналіз законодавчої бази, викладення основних нововведень, що закріплювалися освітньою реформою; збір статистичної інформації, щодо зміни кількості шкіл та учнів у регіонах; викладення та аналіз концепції Р.Брубейкера з фокусом на розгляді проблематики ідентичності; проведення нарративного аналізу даних, отриманих в ході індивідуальних та групових інтерв'ю; написання висновків до статті).

2. Nekhaienko O., Yashkina D., Lytovchenko A., Boiko D., Zaporozhchenko R. (2023). Discursive (re)production of social cleavages in the 2019 Ukrainian parliamentary elections. *Southeast European and Black Sea Studies*, DOI: <https://doi.org/10.1080/14683857.2023.2221956> (Scopus Q1).

(Особистий внесок здобувача: формулювання мети та дослідницьких завдань; розробка схеми дискурс-аналізу; відбір одиниць та проведення дискурс-аналізу; теоретичне осмислення концепту «соціальний розкол»; написання висновків до статті).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації (тези):

1. Нехаєнко О. В. Перспективы и тренды развития современной исторической социологии Сучасний рух науки: тези доп. VI міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 4-5 квітня 2019 р. – Дніпро, 2019. – с.766-769

2. Нехаєнко О. В., Литовченко А. Д. Социолог в разделённом обществе: от диагноста до пропагандиста *Advances of science: Proceedings of articles the international*

scientific conference. Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv, 28 September 2018 [Electronic resource] / Editors prof. L. N. Katjuhin, I. A. Salov, I. S. Danilova, N. S. Burina. с. 1506-1514

3. Нехаенко О. В. Роль информационных войн и политической корректности в макроидеологическом производстве. Великі війни, великі трансформації, 1918-2018 роки: конфлікти та мир у XX і XXI сторіччях : Матеріали ІХ міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 26-27 листопада 2018 р.) / Укладачі: А.А. Мельниченко, П.В. Кутуєв, А.О. Хом'як. Київ, 2018, с. 124-126

4. Нехаенко О. В. Фигуративная социология в исследовании социальных изменений Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (м. Харків, 14-15 березня 2019 р.). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. – 58-59 с.

5. Нехаенко О. В. Політична коректність як повсякденна ідеологія. Традиції та новації у розвитку сучасної соціологічної науки: дослідження молодих вчених [Електронний ресурс] : зб. матеріалів І Всеукр. наук.-практ. конф. Студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 26 лютого 2020 р.) – К. : КНЕУ, 2020 – 135-138 с.;

6. Нехаенко О. Риски реформы образования в Украине (статистический срез по Харьковской и Черновицкой областям). Развитие освіти, науки та бізнесу: результати 2020: тези доп. міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 3-4 грудня 2020 р. – Україна, Дніпро, 2020. – Т.2. – с. 148-151

7. Нехаенко, О. Фигуративна соціологія в дослідженні соціальних змін. Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали XVII Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19», 18–19 грудня 2020 р. (м. Київ) / Наукове видання / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології [за ред. д.соц.н. Людмили Малес, д.соц.н. Юрія

Савельєва, к.соц.н. Олексія Боровського та к.соц.н. Ірини Набруско]. – К.: «Наукова столиця», 2021. – с. 83-85

8. Nekhaienko O. Post-truth: a New Round of Social Development or Archaic 2.0? Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XIX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих вчених (м. Харків, 18-19 березня 2021 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. – с. 15-16

9. Нехаєнко О.В. Роль освіти у формуванні політичної коректності Integration of Education, Science and Business in Modern Environment: Summer Debates: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Internet Conference, August 3-4, 2023. FOP Marenichenko V.V., Dnipro, Ukraine, 570 p.

ДОДАТОК 2

Таблиця 1. Словниковий огляд поняття “політична коректність”

Джерело/автор визначення	Політична коректність – це...	Посилання
Ю. Колядич, І. Хоцянівська	інструмент попередження й пом'якшення гострих соціальних конфліктів, підвищення політичної й правової культури суспільства.	Колядич Ю. В., Хоцянівська І. В. Політкоректність у сучасному мовному просторі. Modern researches in philological science : Collective monograph. Riga : Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2020. С. 153–169. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-588-37-2/10
Колтунов О.	політичний принцип утримання від вербальної і невербальної агресії стосовно соціокультурних та етнічних груп суспільства, які відчувають дискримінацію; технологія обмеження, попередження і пом'якшення соціально-політичних конфліктів.	Колтунов О. Ю. (2005) Політична коректність: концептуальні основи та технологічні прийоми, дис. ... к. політ. наук :23.00.02 — політичні інститути та процеси, Київ, 175 с.
Короткий оксфордський словник англійської мови (Compact Oxford English Dictionary)	відмова від виразів і поведінки, що розглядаються як дискримінаційні чи образливі для певної групи людей.	http://www.askoxford.com/conciseoed/politicalcorrectness?view=uk
Словник для поглибленого вивчення сучасної англійської мови (Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English)	принцип відмовлення від лексики або поведінки, що можуть образити певні групи людей; нарочите демонстрування прихильності цьому принципу або віра в нього.	Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / 5 th ed. Editor Jonathan Crowther. – Oxford University Press, 1995. - P. 894.
Тлумачний словник англійської мови Мерріам – Вебстера (Merriam-Webster's Online Dictionary)	дотримання переконання про те, що необхідно уникати вживання таких слів і форм поведінки, що могли б зачепити чи образити політичні почуття (political sensibilities).	http://www.m-w.com/cgi-bin/dictionary?book=Dictionary&va=political+correctness
Інтерактивний словник бібліотечної справи й інформатики (Online Dictionary of Library and Information Science)	термін, що став широко використовуватися на початку 90-х для позначення впливу ліберальних політичних поглядів на американську культуру, зокрема, з питань мови й інших форм соціальної поведінки. ... В сфері літературних досліджень, дебати розгорнулися навколо питання про те, чи треба відмовлятися від традиційних канонів,	http://www.wcsu.ctstateu.edu/library/odlis.html#P

	відповідно до яких у навчальних програмах пріоритет віддавався вивченню здобутків авторів чоловічої статі та європейського походження».	
Лонгмен: словник для інтенсивного вивчення (Longman Active Study Dictionary)	манера розмови або поведінки, які показують, що ви турбуєтесь про те, щоб не принизити жінок, людей певної раси, інвалідів»	Longman Active Study Dictionary / New ed., 2000. - P. 507.
Джерело/автор визначення	Політично коректний - це	Посилання
Лонгменський словника англійської мови і культури (Longman Dictionary of English Language and Culture):	такий, що відповідає набору ліберальних ідей, наприклад про те, що у представників чорної раси і жінок мають бути рівні шанси при одержанні роботи, освіти і т.п.	Longman Dictionary of English Language and Culture / New ed., 2000. - P. 1035.
Словник Макмілана для поглибленого вивчення англійської мови (Macmillan English Dictionary for Advanced learners):	такий, що не ображає людей, особливо тих, хто зазнав дискримінаційних дій;	Macmillan English Dictionary for Advanced learners, 2002. - P. 1090.
Американська спадщина: словник англійської мови (The American Heritage Dictionary of the English Language)	1) позначає те, що або має відношення, або підтримує широкі зміни в соціальній, політичній і освітній сферах, головним чином спрямовані на виправлення історичної несправедливості в питаннях расового, класового, гендерного розподілу, сексуальних переваг; 2) те, що є чи сприймається у зв'язку з підвищеним інтересом до подібних змін, часто при ігноруванні інших питань	The American Heritage Dictionary of the English Language, Fourth Edition: http://www.yourdictionary.com/ahd/p/p0414050.html

ДОДАТОК 3

Концептуальна схема аналізу політичної коректності як процесу

ДОДАТОК 4

Таблиця 1. Ілюстративний матеріал до кейс-нарративного аналізу

Кейс	Номер	Назва	URL:
«Різдво»	A1	The Commission's ban on Christmas celebrations	https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2021-005579_EN.html#ref2
	A2	Inclusive communication Guidelines	https://www.europarl.europa.eu/contracts-and-grants/files/grants/media-and-events/2023/local-eye-2024/annex-III-inclusive-communication-guidelines-of-the-european-parliament.pdf
	A3	Starbucks 'removed Christmas from their cups because they hate Jesus,' Christian says in viral Facebook video	https://www.washingtonpost.com/news/morning-mix/wp/2015/11/09/starbucks-removed-christmas-from-their-cups-because-they-hate-jesus-christian-says-in-viral-facebook-video/
	A4		https://www.facebook.com/joshua.feuerstein.5/videos/689569711145714/
	A5	Bush 'Holiday' Cards Cause Stir	https://www.cbsnews.com/news/bush-holiday-cards-cause-stir/ .
	A6	'Merry Christmas' Versus 'Happy Holidays': Why Trump May Prefer the Former	https://www.nbcnews.com/news/us-news/merry-christmas-versus-happy-holidays-why-trump-prefers-former-n699611
«Маскуліт»	B1	Kit Harington: Why Hasn't a Gay Actor Starred in a Marvel Movie?	https://variety.com/2018/film/news/kit-harington-gay-actor-marvel-1202935349/
	B2	Studio Responsibility Index	https://glaad.org/sri/2023/
		The Hashtag That Changed the Oscars: An Oral History	https://www.nytimes.com/2020/02/06/movies/oscar-white-history.html
	B4	Актер Кевин Харт отказался быть ведущим «Оскара» за обвинения в гомофобии.	https://hromadske.ua/ru/posts/akter-kevyn-khart-otkazalsia-byt-vedushchym-oskara-za-obvyneniya-v-homofobyyi .
	B5	Op-Ed: Hey, HBO, 'Gone With the Wind' romanticizes the horrors of slavery. Take it off your platform for now By John Ridley.	URL: https://www.latimes.com/opinion/story/2020-06-08/hbo-max-racism-gone-with-the-wind-movie .

«O сbi та»	B1	Department of African-American Studies of Princeton University	https://aas.princeton.edu/
	B2	Department of African American and African Diaspora Studies	https://aaads.indiana.edu/index.html
	B3	Quincy Jones Professorship Is First in African-American Music	https://news.harvard.edu/gazette/story/2000/04/quincy-jones-professorship-is-first-in-african-american-music/
	B4	UCSB to Establish Nation's First Chicano Studies Ph.D. Program	https://news.ucsb.edu/2003/011747/ucsb-establish-nations-first-chicano-studies-phd-program
	B5	Center for Chicano Studies	www.omni.ucsb.edu/ccs
	B6	The College of Applied Health Sciences	https://ahs.uic.edu/disability-human-development/ .
	B7	St. Edward's University	https://www.stedwards.edu/about-us/living-our-mission
	B8	Political Correctness(mtsu.edu)	https://firstamendment.mtsu.edu/article/political-correctness/
	B9	Борьба со словами - Центр свободы слова (mtsu.edu) ,	https://firstamendment.mtsu.edu/article/fighting-words/
	B10	Campus Hate Speech Codes - Character Education - Santa Clara University (scu.edu) ,	https://www.scu.edu/character/resources/campus-hate-speech-codes/
	B11	Rex Welshon, Hate Speech on Campus: What Public Universities Can and Should Do to Counter Weaponized Intolerance - PhilPapers	https://philpapers.org/rec/WELH50
	B12	Spotlight on Speech Codes 2021 theFIRE.org FIRE's Mission	https://www.thefire.org/research-learn/spotlight-speech-codes-2021 https://www.thefire.org/about-us/mission
	B13	University of California. Policies and Standards. Equity, Diversity & Inclusion	https://diversity.universityofcalifornia.edu/about/policies-and-standards.html
	B14	Western Illinois University. Discrimination, Harassment, and Sexual Misconduct Policy. For all faculty, students, employees, and third-parties	https://www.wiu.edu/policies/dhsm.php https://www.wiu.edu/policies/docs/WIU-D_H_SM-Policy.pdf
	B15	Indiana university. Discrimination, Harassment, and Sexual Misconduct. Office of Institutional Equity	https://policies.iu.edu/policies/ua-03-discrimination-harassment-and-sexual-misconduct/index.html

	B16	Northwestern university. Policy on discrimination, harassment, and sexual misconduct	https://northwestern.edu/civil-rights-office/policies-procedures/policies/policy-on-discrimination-harassment-and-sexual-misconduct.pdf
	B17	Stockton university. Student Policy Prohibiting Discrimination and Harassment in the Academic/Education Environment Bias Incident Report	https://stockton.edu/policy-procedure/documents/policies/I-120.pdf https://cm.maxient.com/reportingform.php?FurnUniv&layout_id=3
«Політика»	Г1	Executive Order 11246	https://www.Executive Order 11246dol.gov/agencies/ofccp/executive-order-11246/ca-11246
	Г2	Obama Inaugural Address, January 20, 2009 (Transcript)	https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2009/01/21/president-Barack-obamas-inaugural-address .
	Г3	January 2006 Trip to Iraq and Kuwait (Podcast Transcript)	http://obamaspeeches.com/042-From-the-Road-Speaking-with-American-Troops-in-Iraq-Obama-Speech-Podcast.htm].

ДОДАТОК 5

Таблиця 1. Лінгвістичний рівень дискурсивної події «Різдво»

(лінгвоелементи в Додатку надано мовою оригіналів - переважно англійською, за відсутності інших позначень; переклади наведено в тексті роботи)

Відношення тексту до ПК- акту*	Лінгвістичні елементи:		
	текстів первинних джерел	текстових ситуацій засудження	текстових ситуацій виправдання
Об'єкт корекції	Christmas, Merry Christmas	Christmas	-
Сполучені одиниці	stereotypes	фр. Identités, traditions, cultural heritage, just correct, way of life	-
Коректори	holiday season, happy holidays	holiday season, happy holidays	holiday season
Сполучені одиниці	diversity, inclusion, core values, a culture of belonging	фр. l'inclusivité, фр. "discriminatoires", cancelling, ir. annuler, hate, vocal minority, silent majority, political correctness, policemen, technocrates, фр. l'ennemi	not obligatory recommendations, neutral, culturally sensitive

* ПК-акт - акт політичної коректності

Таблиця 2. Лінгвістичний рівень дискурсивних подій «Марвел» та «Оскар»

Відношення тексту до ПК- акту	Лінгвістичні елементи:	
	текстових ситуацій засудження	текстових ситуацій виправдання
Дискурсивна подія «Марвел»	Infiltration; a political agenda; shoehorn; identities; dilemma; old favorites tampered; (have lost) pure, pro-American joy; woke politics; destroying; identity politics and feminism;	Diversity; proud and excited; queer representation; positive changes; masculinity & homosexuality; new cults; revamp; white-bread; unwarranted criticism; the values that they fight for; ethnicity; diversity
Дискурсивна подія «Оскар»	stupidly politically correct; "cheap charity" to minority groups; hypocrisy; hype	Homophobic; anti-gay sentiments; glorifying slavery; racism; so white; prevailing culture; marginalized communities; painful stereotypes of people of color; the iconography of the plantation era; "heritage, not hate", racial intolerance

Таблиця 3. Лінгвістичний рівень кейсу «Освіта»

	Лінгвістичні елементи:	
	декларацій мети, завдань, прагнень	об'єктів вилучення, уникнення
Дискурсивна подія «Студії меншин»	diversity; inclusion; equality; social equity; understanding; cohesion; global; environment; identity; fostering social change; understanding; innovative; historic achievements; complex interplay; historic moment; proud; happy; great luster; prestige; respect	barriers; a gap in access; discrimination
Дискурсивна подія «Кодекси мовної поведінки»	diversity; inclusion; equality; social equity; environment; identity; democratic tradition of equal opportunity	hate; discrimination; intolerance; destructiveness; harassment; racism; sexism; humiliation; insult; polite, tolerant, civilized, ethical speech

Елементи емпіричного дослідження “Сприйняття політичної коректності:”

ГАЙД ФГД (студенти 2-3 курс)

Вітаємо, шановні учасники!

Ми дослідницька група соціологічного факультету (представляється поіменно)

Дякуємо що долучилися до нашого невеликого дослідження, метою якого є з'ясування сприйняття політичної коректності та того, як вона репрезентується в масовій культурі, повсякденному житті та освіті.

Вам не потрібно володіти спеціальними знаннями, чи «гуглити» щось в процесі, нам важливо дізнатися саме ваш досвід та вашу думку з цієї тематики.

Тож, ми сподіваємося на щирю та цікаву розмову, яке є неформальною.

Вся інформація, що ми отримаємо буде використовуватися виключно дослідницькою групою в узагальненому вигляді та на засадах анонімності, проте ми просимо вас зареєструватися у формі («Паспорт» учасників фокус-групи, заповнюється гугл-форма), це потрібно нам, щоб зашифрувати усіх учасників.

Ще маємо зазначити, що буде вестись запис зустрічі, це також полегшить нам роботу з матеріалом, цей запис не буде публікуватися.

Також ми просимо усіх учасників увімкнути камери, це дуже бажано. Під час того, як будуть говорити інші учасники, перевірте чи вимкнений у вас мікрофон, будемо поважати одне одного.

Також прохання не перебивати одне одного. Ви можете підняти віртуальну руку у зумі, або продемонструвати у камеру своє бажання висловитися. Ми надамо таку змогу кожному, в цьому наша мета)

Чат також працює, тож ми можемо користуватися і ним, якщо потрібно уточнити щось, або коротко прокоментувати.

Зустріч займе орієнтовно 1.5 години і ми сподіваємося, що цей час ви будете сконцентровані на бесіді, нам важливо почути кожного.

Нагадати про реєстраційну форму, перевірити, чи всі заповнили її

Якщо всі зареєстровані і у вас не виникло питань, щодо заходу, то ми можемо починати. Чи є питання?

Питання фокус-групи

1. Чи доводилося вам стикатися з таким поняттям як політична коректність? Як часто воно виникало у вашому повсякденному житті? Я яких контекстах?
- слайд**
2. Як ви вважаєте, що таке «політична коректність»?
 3. На Ваш погляд, зміст цього словосполучення є скоріше позитивним чи негативним?
 4. Як ви вважаєте, чи є це актуальним у світі? А в Україні? Чи є ПК необхідною в українському суспільстві.. чому?
 5. В яких сферах ви помічали прояви ПК?

Кейси

Слайд 2 Кейс 1. Для того, щоб уникнути антропоцентризму щодо живого світу і підкреслити наше біологічно рівноправне співіснування на одній планеті з представниками цього світу, слово *pets* [домашні тварини], що позиціонує людину як хазяїна або власника, замінюється словосполученням *animal companions* [компаньйони-тварини], *house plants > botanical companions* [домашні рослини > компаньйони-рослини], а предмети неживого світу - *mineral companions* [компаньйони-мінерали].

Слайд 3 Кейс 2. «*#OscarsSoWhite*». Премія «Оскар» запам'яталася аудиторії не лише кіношедеврами, а й регулярними звинуваченнями в расизмі. Наприклад, актриса Джіа Пінкетт Сміт (дружина Уїлла Сміта) обурилася відсутністю декілька років підряд афроамериканців в ключових номінаціях. Хвиля обурення вилилася в популярний хештег *#OscarsSoWhite*. У результаті «расистського скандалу» кіноакадемії довелося вибачитися і навіть змінити свій склад. Президент Американської кіноакадемії на той момент Шерил Бун Ісаак заявила, що «це важка, але важлива розмова, і цей час для великих змін. Академія робить кроки, щоб змінити склад наших членів. З 2016 році мандат включає усі аспекти: стать, раса, етнічна приналежність і сексуальна орієнтація. Ми визнаємо реальні проблеми нашого співтовариства».

Слайд 4 Кейс 2. Естонське видавництво Varrak зіткнулося з проблемою - чи можна назвати книжку Агати Крісті «Десять маленьких негрят» так само, як і в оригіналі? Було прийнято рішення використовувати нову назву «І не пропали» - її було узято з дитячого вірша, автором якого є також Агата Крісті.

Орієнтовний план експертного інтерв'ю

(з урахуванням особливостей метода, питання використовувалися як старт та орієнтир для скеровування діалогу)

1. З чим пов'язана Ваша професійна діяльність. Як довго Ви працюєте у сфері?
2. Чи доводилося Вам стикатися з мовними обмеженнями у своїй роботі? Поділіться своїм досвідом.
3. Чи змінювався Ваш професійний словник? Можливо, якісь слова з'явилися у Вашому професійному обігу, а якісь навпаки стало не бажано використовувати?
4. Чи траплялися ситуації, коли питання мовного оформлення впливало на результати Вашої діяльності?
*якщо експерт самостійно звертається до поняття «політична коректність»
5. Як Ви розумієте словосполучення «політична коректність»? На Ваш погляд, зміст цього словосполучення є скоріше позитивним чи негативним?
6. Чи доводилося Вам за цей час стикатися з проблемою політичної коректності безпосередньо
7. (за умови досвіду роботи більше 5 років) Чи можете Ви сказати, що поступово питання політичної коректності актуалізується у Вашій професійній діяльності?
8. Як ви вважаєте, проблема політичної коректності є актуальною для світу? А для України?... чи є необхідність переймати світовий досвід?

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 08:14:40 05.12.2023

Назва файлу з підписом: DISSER_NEKHAIENKO.docx.p7s

Розмір файлу з підписом: 550.0 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: DISSER_NEKHAIENKO.docx

Розмір файлу без підпису: 531.7 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: Нехаєнко Оксана Василівна

П.І.Б.: Нехаєнко Оксана Василівна

Країна: Україна

РНОКПП: 3447812082

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 08:14:34 05.12.2023

Сертифікат виданий: "Дія". Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг

Серійний номер: 3ED5083160DBC59B0400000875E0A00E549FE00

Тип носія особистого ключа: ЗНКІ криптомодуль ІІТ Гряда-301

Алгоритм підпису: ДСТУ-4145

Тип підпису: Кваліфікований

Тип контейнера: Підпис та дані в CMS-файлі (CAdES)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований